

3(27) шығарылым

шілде — тамыз — қыркүйек

Жылына 4 рет шығады

Бас редактор

Т.З.РЫСБЕКОВ

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Редакция алқасы:

И.А. Тайманов	Новосибирск мемлекеттік университетінің физика-математика ғылымдарының докторы;
Д.А. Усанов	Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университетінің профессоры, физика-математика ғылымдарының докторы;
Р.А. Абузаров	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-нің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы;
М.К. Бисімәліева	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-нің филология ғылымдарының докторы;
Б.Қ. Бірімжаров	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-нің тарих ғылымдарының докторы;
Т.Е. Дарбаева	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-нің биология ғылымдарының докторы;
С.С. Джубатырова	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-нің ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы;
А.С. Қыдыршаев	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-нің педагогика ғылымдарының докторы;
А.Мұханбетжанова	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-нің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы;
З.К. Мұхлисова	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-нің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты;
М. Сабыр	М.Өтемісов атындағы БҚМУ-нің доценті, филология ғылымдарының докторы.

Шығаруға жауапты: **А.Ә.Кожевникова**

ISBN 9965-553-82-3

Выпуск 3 (27)

июль – август – сентябрь

Выходит 4 раза в год

Главный редактор

РЫСБЕКОВ Т.З.

доктор исторических наук, профессор

Редакционная коллегия:

Тайманов И.А.

доктор физико-математических наук,
Новосибирский государственный университет;

Усанов Д.А.

доктор физико-математических наук, профессор,
Саратовский государственный университет
им. Чернышевского;

Абузаров Р.А.

доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ;

Бисималиева М.К.

доктор филологических наук, ЗКГУ;

Бримжаров Б.К.

доктор исторических наук, профессор, ЗКГУ;

Дарбаева Т.Е.

доктор биологических наук, ЗКГУ;

Джубатырова С.С.

доктор сельскохозяйственных наук, ЗКГУ;

Кыдыршаев А.С.

доктор педагогических наук, ЗКГУ;

Муханбетжанова А.

доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ;

Мухлисова З.К.

кандидат исторических наук, доцент, ЗКГУ;

Сабыр М.

доктор филологических наук, доцент, ЗКГУ.

Ответственный за выпуск: Кожевникова А.А.

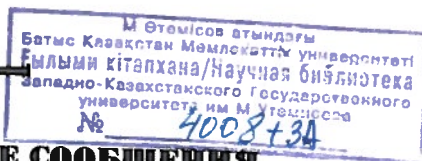
ISBN 9965-553-82-3

© Западно-Казахстанский государственный университет им. М. Утемисова, 2007.

РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР 1432-Ж

ҒЫЛЫМИ ХАБАРЛАМА

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

УДК 339.924(574)

Мухлисова З.К.,
к.и.н. ЗКГУ

Интеграция Казахстана в ЦАР

Продолжающиеся после распада bipolarности изменения геополитической картины мира привели к формированию кардинально новой ситуации в Центрально-азиатском регионе (ЦАР). В настоящее время происходит трансформация Центральной Азии из периферийного пространства в регион, занимающий ключевые позиции в системе геополитических координат Евразии. Одним из важнейших факторов, обусловивших возрастающее значение региона и определяющих его новую геополитическую роль, выступает потенциал транспортного комплекса и его транзитная составляющая, а также интеграция региона в мировое экономическое пространство. Актуальность вытекает из очевидной взаимосвязи геополитической борьбы, геостратегических интересов основных мировых центров сил - с безопасностью и проблемами интеграции в регионе и внешней политики Республики Казахстан. Это нашло отражение как во взаимодействии и в соперничестве различных геополитических сил в регионе, так и специфике, определившей внешнеполитические курсы и геополитические ориентации центрально-азиатских государств. К основным геополитическим центрам силы, а также основным факторам международных отношений, оказывающим влияние на Центрально-азиатский регион отнесены следующие: Российская Федерация, новые независимые государства Центральной Азии, а также США, КНР, Европейский Союз. Анализ геополитической ситуации в регионе вызван насущной необходимостью изучения перспектив развития региона.

Следует отметить, что в казахстанской литературе за последние десять лет эта тематика получила определенное и достаточно серьезное освещение: во-первых, проблема интеграции и интересы Республики Казахстан в регионе в той или иной степени освещаются

в работах государственных и политических деятелей Казахстана: Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева, бывшего Министра иностранных дел К.К.Токаева и других. Существует весьма широкий спектр исследований по данной проблематике казахстанских политологов. Следует в первую очередь назвать работы Н. Исингарина, С. Примбетова, С. Ашимбаева, Г. Курганбаева, С. Смирнова и других. Среди обобщающих изданий геополитического характера, посвященных Центральной Азии, следует также назвать монографию М.Т.Лаумулина «Казахстан в современных международных отношениях: безопасность, геополитика, политология»(2000), работу С. Кушкымбаева «Центральная Азия на путях интеграции: геополитика, этничность, безопасность»(2002), а также коллективный труд сотрудников аналитического центра Администрации Президента и КИСИ «Суверенный Казахстан на рубеже тысячелетий»(2001), а также ряд других работ.

Обширная историография посвящена казахстанско-российским отношениям, геостратегии США в Центральной Азии, Китайскому фактору, политике Евросоюза как одного важного геостратегического фактора на центрально-азиатской арене, а также культурному, историческому и политическому влиянию стран исламского ареала на исследуемый регион.

Предметом исследования являются интеграционные отношения в ЦА и геополитические интересы Республики Казахстан, противоречивые политические процессы в регионе, внешняя политика РФ в регионе и интересы мировых держав. Также рассматриваются основные проблемы, касающиеся регионализации политики, нарастающей роли ЦА в мировой политике, стратегических интересов мировых держав, дается анализ современной ситуации в вопросах интеграции и создания новых субрегиональных институтов и организации. В прогнозной части работы содержится вывод о роли ЦА в мировой политике региона 21 века.

Основные положения экономической политики в условиях глобализации регионализации политики :

1. Нарастающая и усиливающаяся интеграция является основным содержанием современного мирового развития. Центральная Азия из периферийного региона превращается в один из ключевых регионов мировых интеграционных объединений и процессов и выступает все более не только как объект, но и как активный субъект этого процесса.

2. Казахстан в условиях глобализации и интеграции выступает важной интегрирующей силой. Очевидно, что в политике Республики Казахстан прослеживается ярко выраженный лидерский характер локомотива интеграции в регионе, который находит свое выражение в деятельном участии Казахстана в таких организациях как ЕврАзЭС, ЦАЭС, ОДКБ и ШОС и других.

3. Усиление Казахстана в регионе как стабильно развивающегося государства и сохранение этого статуса в долгосрочной перспективе будет происходить в тесной координации и «притирке» к другим крупным державам, и в первую очередь с РФ и КНР.

4. Геополитическое воздействие других мировых центров силы (СНГ, ЕС и др.) на интеграционные процессы в ЦА неуклонно нарастает. В свою очередь, Республика Казахстан поощряет внутрирегиональную интеграцию в ЦА, с учетом геополитических и внешнеполитических факторов, действующих в регионе.

5. Анализ динамики изменений геополитической ситуации в ЦА, с точки зрения проблемы обеспечения безопасности, носит многоуровневый и многосторонний характер, не может обеспечиваться какой-либо одной державой и должен учитывать не только баланс сил, но и баланс интересов.

6. Новые модели и сценарии экономической и политической интеграции в ЦА опираются на глубокие внутренние опоры и многополюсные тенденции в международных отношениях.

Стремление государств к интеграции, экономическому сближению - процесс объективный и закономерный. Вторая половина XX в. богата фундаментальными сдвигами и новыми явлениями в области МО. Особую роль в этом играет интеграция - глобальное и в то же время весьма противоречивое явление. Понятие интеграции очень расплывчатое. По мнению известного американского политолога К. Дойча, интеграция — это процесс, основанный на внутренних возможностях взаимодействия составных частей какой-либо интегрированной системы, которые благодаря своему синтезу приобретают «новые качества». Французские политологи видят в интеграции «одновременно процесс и состояние, имеющие тенденцию заменить раздробленные МО, состоящие из независимых единиц, новыми более или менее широкими объединениями, которые наделяются полномочиями принятия самостоятельных решений в одной или нескольких определенных областях, либо во всех областях, входивших в компетенцию базовых единиц». По мнению российской исследовательницы Н.Н.Наумовой, например, западноевропейскую интеграцию можно охарактеризовать как конфликтно-

компромиссные процессы объединения государств вначале в экономической сфере, а затем и в других областях общественной жизни, которые развиваются на основе уникального механизма принятия и реализации решений, гибко сочетающего принципы межгосударственного сотрудничества и наднациональности. При изучении МО речь идет о региональной интеграции, в которой участвуют группы государств отдельного региона. Можно выделить несколько интеграционных комплексов, возникших после второй мировой войны: западноевропейский, азиатско-тихоокеанский, центральноазиатский, североамериканский и др. Их границы подвижны: так, после распада СССР и ликвидации СЭВ восточноевропейская интеграционная группировка прекратила свое существование, началось расширение ЕС на восток.

Уровень развития интеграции определяется с помощью трех индикаторов:

- по числу и виду интегрированных «политических полей»;
- по объему передачи компетенции общим органам;
- по географическому охвату интегрированных областей (числу участников).

Надо отметить, что интеграционные процессы, развернувшиеся во второй половине XX века - новое, специфическое и многомерное явление. Интеграции свойственны как «синдром созидания», так и «синдром распада»: в ней имманентно заложены противоположные начала, что позволяет говорить о ее неоднозначном характере, разноплановом, часто диаметрально противоположном воздействии на систему. Рассматривая опыт развития европейской идеи и предпосылки интеграции надо отметить, что рождению западноевропейских интеграционных структур предшествовала длительная работа мысли философов, политиков, общественных деятелей и ученых по разработке проектов создания единой Европы. Европейская идея была и остается идейным двигателем интеграции. Находясь в начале очередного цикла в трансформации всей системы МО, современный мир переживает ренессанс процессов национального самоутверждения и одновременно внутрирегиональной консолидации, которые протекают отнюдь не бесконфликтно, вызывая серьезную политическую нестабильность. Отсюда — развитие алармистских настроений о будущем мирового сообщества, распространение представлений о «смуте XXI века». На примере региональной интеграции ЕС можно вывести следующие закономерности и этапы экономического интегрирования:

- эволюционный путь;

- поэтапность реализации интеграционных задач;
- формирование однотипности экономической среды, сближение уровня и темпов рыночных преобразований;
- относительную равноправность партнёрства.

При этом, главное в проблеме региональной экономической интеграции в регионе — это определение этапов интеграции, особенно стартового. По мнению Н. Исингарина, развитие региональных экономических союзов в ЦА может осуществляться в двух направлениях:

- Во-первых, стать закрытой зоной для третьих государств, изолированно решая свои проблемы, не допуская никого на свой рынок;
- Во-вторых, превратиться в зону открытого сотрудничества одновременно с созданием внутреннего эффективного взаимодействия и идти по пути интеграции союза в мирохозяйственную систему;

По мнению аналитиков от интеграции в ЦАР наибольшую выгоду должны получить Россия и Казахстан, которые смогут увеличить экспорт своих энергоресурсов через территорию соседних государств, так как из 12 стран СНГ только они обладают серьезными нефтегазовыми запасами и производят избыточное количество электроэнергии. На долю СНГ приходится 18% мировых запасов нефти, из них на Россию - 12%. Страны СНГ обладают 40% мировых запасов газа (Россия - 35%). Выгода остальных государств от объединения состоит из доходов от транзита и удовлетворения собственных потребностей за счет импорта.

Структура совета предусматривает секретариат и несколько рабочих групп по нефти, газу, углю и электроэнергетике, которые будут отвечать за реализацию совместно принятых решений. Подготовленные Топливо-энергетическим советом стран СНГ документы будут регулярно предлагаться к рассмотрению на встречах руководителей. "Постоянно в поле зрения двух стран находятся вопросы укрепления Шанхайской организации сотрудничества и Организации Договора о коллективной безопасности, усиления мер доверия на евразийском пространстве и обеспечения безопасности в центральноазиатском регионе", - сказал представитель МИД.

"Важное место в российско-казахстанских контактах последнего времени занимает сотрудничество на Каспии, которое развивается по двум направлениям: формирование правового статуса моря и разграничение его дна в целях недропользования", - добавил

А.Яковенко. Кроме того он сказал, что "отношения России с Казахстаном развиваются динамично, поступательно, в духе дружбы и добрососедства". "Регулярные российско-казахстанские контакты на различных уровнях свидетельствуют о наличии у наших государств политической воли для дальнейшего укрепления стратегического партнерства и союзничества", - отметил А.Яковенко.

"Важную роль в наращивании взаимодействия двух стран играет приграничное сотрудничество их регионов. Это - крупный фактор укрепления двусторонних отношений, учитывая, что 72 российских региона поддерживают торгово-экономические связи с Казахстаном. В целом на региональное сотрудничество приходится до 80%, а на приграничное - до 71,5% товарооборота России с этой республикой", - сказал официальный представитель МИД.

Интеграционная идея президента Нурсултана Назарбаева - Центрально-Азиатский союз (ЦАС) - была поддержана практически одновременно двумя другими центральноазиатскими лидерами, президентами Киргизии и Туркмении. Поддержка, правда, небескорыстная. Взамен Назарбаев обещал Бишкеку помочь экономически, а Ашхабаду - преодолеть международную изоляцию.

Но есть и другая сторона провидимой политики: куда сложнее с Узбекистаном, который также претендует на роль регионального лидера. Ташкент все громче оспаривает авторство интеграционных планов и схем. И небезосновательно - президент Ислам Каримов до охлаждения отношений с США сам генерировал и лоббировал «объединительные союзы». При этом делал откровенный расчет и на поддержку Вашингтона. Но андижанские события смешали все карты. Можно вспомнить и о том, как активно Узбекистан поддерживал идею покойного президента Турции Тургута Озала о создании содружества торкоязычных стран. Воплотиться этой идее помешала скоропостижная смерть турецкого президента. Позднее Ислам Каримов пытался реанимировать эту идею и даже опубликовал книгу «Туркестан - наш общий дом»...

Попытки создавать подобные или похожие межгосударственные объединения уже предпринимались, и неоднократно: создавалось Центрально-Азиатское экономическое сообщество (ЦАЭС), которое по ходу было преобразовано в Центрально-Азиатское сотрудничество (ЦАС), затем в Организацию Центрально-Азиатское сотрудничество (ОЦАС). Но в итоге ничего из этого не получилось, потому что не было четко продуманной стратегии, не было программы.

Это мнение перекликается со словами главного научного сотрудника Казахстанского института стратегических исследований

при президенте РК Константина Сыроежкина: «Казахстан действительно мощное государство с динамично развивающейся экономикой, и его амбиции в продвижении интеграционных процессов могут только приветствоваться. Но есть амбиции других государств – Узбекистан, например, не хочет объединяться с Казахстаном, Туркменией в вопросах нефтегазового сектора, полагая, что экономические вопросы в Центральной Азии можно решить и без дополнительной интеграции».

Дело не только в нефтегазовом секторе. Как, например, реализовать региональные проекты без единой тарифной или таможенной политики? Есть масса других нюансов, без обсуждения и решения которых Центральнo-Азиатский союз не может быть создан. Главное же – должно прийти понимание полезности экономического союза, экономические соображения должны взять верх над политическими.

Что касается отношения Республики Казахстан с КНР, на сегодняшний день по приоритетности уступают лишь ее отношениям с Россией и другими странами СНГ.

В последнее время наблюдается возрастание интереса к взаимоотношениям РК и КНР. Некоторые ученые, экономисты и политики видят в этом сближении, прежде всего, угрозу интересам России, тенденцию к ослаблению ее влияния в регионе, “выдавливанию Китая России из Центральной Азии”. Предметом данного исследования являются предпосылки развития сотрудничества Китая и Казахстана, договорно-правовая база и механизмы его осуществления, а также основные направления, формы этого сотрудничества и первые шаги на пути к интеграции. В качестве объективных предпосылок развития связей между Казахстаном и Китаем обычно называют *общность исторического развития, географическую близость и протяженную общую границу, уйгурскую проблему, геополитический фактор, сходные задачи экономического развития*. Одной из актуальных проблем является также вопрос обеспечения энергоресурсами экономики КНР в 21 веке и роль Казахстана в его решении. Наиболее перспективными партнерами называют Казахстан и Россию. Казахстанские исследователи дают высокую оценку потенциальным возможностям Китая, рассматривая его в качестве важного экономического партнера. Р. Мукимеджанова подчеркивает необходимость развития отношений с Китаем. По ее мнению, запасы энергоресурсов в регионе Центральной Азии настолько значительны, что способны оказать влияние на мировую ситуацию с энергоресурсами. Казахстан, считает

Р. Мукимеджанова, должен использовать ситуацию с нехваткой энергоресурсов в Китае для нахождения постоянного экономического партнера в его лице. Есть и некоторые расхождения в мнениях, взять к примеру визит президента Н.Назарбаева в Вашингтон, нас подписали на дополнительные расходы по восстановлению Афганистана. Казахстан еще в 2005 году стал единственной страной региона, которая поддержала американский план по геополитическому перекариванию ЦА в рамках т.н. "Большой Центральной Азии".

Конечно, сомнений нет, Центрально-азиатские республики, как и все государства СНГ, вступили на мировую арену самостоятельными субъектами международных отношений. Они переживают серьезные трудности, но надеются на расширение и укрепление связей с Западом, получение экономической помощи и инвестиций. В свою очередь, западные государства видят в этом регионе связующий элемент Евразийского континента, высоко оценивая его геостратегическое положение и природные ресурсы.

Литература:

1. Дип.служба:Парадоксы интеграции 12/2006
2. Дип.служба:Российско-китайские отношения в контексте глобализации 10/2006
3. Саясат: Казахстан плюсы и минусы глобализации 07/99
4. Внешняя политика Казахстана.Байзакова.Алматы 2006

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 341.211/214

Абдуллаев Н.А.,
д.и.н., профессор АкГПИ

Толерантность и общественное согласие – основа сильной государственности

Виновник настоящей конференции четыре десятилетия посвятил самому сложному, и в то же время благородному делу – вопросу подготовки и повышения квалификации педагогических и научно-педагогических кадров. Пройденный им путь убедительно показывает, что он в своей деятельности придавал важнейшее значение вопросам межэтнических отношений и принципам толерантности. На наш взгляд, на примере таких педагогов-ученых в регионе и стране сохраняется спокойствие и мир. В настоящей статье хотелось бы остановиться именно на этой проблеме.

В истории мировой цивилизации понятия мир и согласие во все времена несли в себе гуманно-оптимистическую смысловую нагрузку. Они складываются из ряда важных и множественных слагаемых. При этом каждая государственность может иметь только ему свойственные особенности. Для многонационального Казахстана в этом аспекте наиболее важными являются уровень межэтнических отношений и общественное согласие различных этносов и социальных слоев населения. На протяжении истории суверенного Казахстана в этом аспекте приоритет по праву принадлежит Ассамблее народов Казахстана, которая «превосходно решает задачи единения многонационального народа...» [1].

Позитивные результаты в этой архиважной сфере жизни не пришли сами по себе. Казахский народ не воспринял события многих регионов бывшего СССР, где во второй половине 80-х годов прошлого столетия прокатились известные радикальные, а в ряде регионов и драматические события. А ведь имели место и попытки отдельных «национальных патриотов» посеять вражду между этносами и тем самым расшатать государственные устои. Наш вывод подтверждают и лидеры ведущих государств мира, открыто

заявившие о том, что Казахстан является примером для многих стран Планеты [2]. Таким образом, в результате мудрости казахстанцев и умелой организации государственной политики межэтническое согласие выдержало испытание на прочность. А вот на местах во главе этой сложной работы стояли такие лидеры, как наш юбиляр.

Безусловно то, что в этом огромная заслуга исторически сформировавшейся степени толерантности как коренного населения, так и у представителей других этносов. Очевидно и то, что многое в этом деле зависит от проводимой государственной политики. «В трудное время, когда казахскому народу грозило полное исчезновение, наши предки обратились к России и нашли в ней своего защитника. В нашей благодарной памяти должно всегда сохраняться то, что Россия настежь открыла нам двери в учебные и научные заведения, помогла создать индустриальную базу экономики. Ее люди отдали немало сил становлению казахской культуры, формированию национальных кадров» [3].-подчеркивает Президент республики Н.А.Назарбаев. Опыт государств мира показывает, что позиция лидера важна как в становлении общественно-политической ситуации в государстве, так и в эволюции ее на различных этапах истории.

Мировая практика и теория подтверждают и то, что для многонационального государства, каковым является наша страна, вопрос межэтнического согласия имеет исключительное значение. На наш взгляд, это фундаментальная основа политической стабильности. Часть исследователей и политологов, представителей общественно-политических партий отмечают и то, что этнические отношения развиваются не без определенных отклонений от объективности. В частности, на начальном этапе пути к суверенитету наблюдалось оживление своеобразного суррогата национализма – этноцентрализма. Именно в эти годы были заметны отдельные эмоциональные устремления в среде части интеллигенции, выразившиеся в попытке через эпизодические и помпезные мероприятия взять верх в общественной жизни.

Если взглянуть на проблему возникновения межэтнической дискомфортности шире, то становится ясным факт проявления его еще 80-90 годы прошлого столетия, а обостренную окраску он обретает в период распада союзного государства. И здесь следует отдать должное нашему Президенту, который решительно заявил: «Мы будем и впредь давать отпор любым подстрекательским действиям как неумных политических авантюристов, так и тех излишне горячих группировок, которые под лозунгом защиты

коренного населения расшатывают общество». Аналогичная позиция лидера государства на всех поворотах истории суверенного не дала возможность разгуляться анархии и заметно сдерживала пыл эмоции и устремления радикалов.

В то же время было бы неверным утверждение о том, что в обществе в период движения к суверенитету сохранялось полное стабильное общественное согласие. Люди старшего и среднего поколения хорошо помнят вторую половину 90-х годов и первые три года нынешнего века, когда социально-экономическая обстановка в республике была весьма обострена. К примеру, беспокойная обстановка, включая экономические бедствия, привела к ощутимой потере индустриальных кадров: руководителей высшего и среднего звена крупных заводов и фабрик, горнорудных предприятий, нефтяной и энергетической отраслей, инженеров и техников, квалифицированных рабочих. Так, только за первую половину 90-х годов прошлого столетия из республики эмигрировали около 1,28 млн. человек. Самая ощутимая тенденция выезда за границу приходится на 1994 год, когда поток эмигрантов превысил показатель предыдущего года в 1,9 раза и составил 480,8 тыс. человек. Но это не имело длительного характера и с 2004 года утвердилось положительное сальдо миграции [4].

Важным фактором сохранения в республике общественного согласия являются интеллектуально-культурный уровень социальных слоев и групп населения, где решающая роль отводится интеллигенции. Здесь на первый план выступают представители социально-гуманитарных наук. Их суждения и выводы, научные публикации и выступления перед людьми во все времена, и во всех государствах без исключения, являлись вектором барометра социально-психологического состояния членов общества. В этом отношении подавляющая часть казахстанской интеллигенции проявила себя зрелым стратегом, свойственным ему ментальным оптимизмом.

Тем не менее в рассматриваемый период испытания на прочность в среде и этой группы населения ощущались определенные проявления отхода от своих же научных выводов в трудах советского периода. А часть даже известных представителей науки, в свое время в исследованиях отстаивавшие незыблемость дружбы народов СССР и интернационализм или успехи в промышленном развитии, технический прогресс, в одночасье стали вещать совершенно противоположное. И не только это. Тяжелейшая ситуация создалась в сфере образования, когда в спешном порядке стали поглощаться

вновь созданными университетами средние специальные учебные заведения и профессионально-технические училища. Это также оказывало ощутимое влияние на морально-психологическую обстановку в обществе, которое непосредственно влияло на степень общественного согласия и стабильности в обществе.

Как свидетельствует мировой опыт, фундаментальной основой сильного государства является взаимопонимание среди членов общества. Действие этого фактора во много раз возрастает в полиэтническом государстве, где наша республика находится в первых рядах. И когда в республике стало привычным говорить о том, что главным достижением страны является межэтническое согласие, мир и стабильность, это не просто известная истина. Как показывают результаты бесед и выборочных опросов в регионах республики и в среде различных групп населения каждый этнос в республике ощущает постоянное внимание и заботу. Ассамблея народов Казахстана, созданная при непосредственной поддержке Президента РК, инициативы этносов впервые на постсоветском пространстве является: во-первых, стимулятором возрождения и развития истории, культуры народов; во-вторых, силой, цементирующей равные отношения между этносами в республике. Ведь не случайно при посещении республики деятельностью этой организации интересуются как лидеры зарубежья, так и представители различных общественно-политических, религиозных объединений и конфессий мира.

Обратимся к истории создания Ассамблеи народов Казахстана. Общественно-политическая обстановка начала 90-х годов прошлого века как на постсоветском пространстве, так и в республике оставалась сложной и даже тревожной. В этих условиях, очевидно, у руководителя республики окончательно созрела мысль о создании объединяющей, консолидирующей все этносы организации. «Он все больше склонялся к мысли создать мощную организацию, в которой все нации и народности Казахстана могли работать вместе на принципах единения и согласия», [5] – пишет его современник.

В итоге президент предложил создать Ассамблею согласия и единения, действующего на постоянной основе. На протяжении длительного времени изучался мировой опыт решения национального вопроса, в итоге чего на первый план выдвинулись ряд подходов: первый, насильственный, когда в государстве проводится политика вытеснения инонационального населения, что во всей своей истории, традиции, менталитете было чуждым для казахского народа: второй, горбачевский, т.е. не придавать значения национальному вопросу,

считая, что данная проблема решится без государственного вмешательства в процессе нормализации экономической и социально-политической жизни: третий, который, как показывает наша жизнь, единственно верный путь – это многоликая и сложная, в то же время хрупкая работа соприкосновения и расширения сфер согласия и доверия между народами.

Отправной точкой истории самой организации, как известно, стал первый Форум народов Казахстана. В своем выступлении на нем Н.А.Назарбаев отметил: «Не одно поколение казахстанцев создавало наше главное достояние – дружбу народов. И сегодня, многое переосмысливая заново в нашей истории, мы не вправе растрачивать это богатство, перечеркивать добрые традиции. Они сформировались не в последние десятилетия и отнюдь не партийными директивами, надо повседневно слышать голос человека, голос каждого народа, каждой национальности. Именно поэтому необходимо перевести форум на постоянную основу, создать новый общественный институт – Ассамблею согласия и единения народов Казахстана» [6]. Так 1 марта 1995 года Указом президента была создана Ассамблея народов Казахстана, а на местах стали формироваться малые Ассамблеи и национально-культурные центры. Принятие этого неординарного решения для Казахстана оказалось оптимальным и выигрышным вариантом для последующей эволюции казахстанской государственности.

За годы деятельности Ассамблеи обсуждены ряд актуальных проблем социально-политической жизни, выработаны практические рекомендации для обеспечения консолидации общества, ставшие твердой основой для укрепления межнационального согласия и политической стабильности в республике. По ее же инициативе было подписано Общественное соглашение между 54 общественными объединениями и политическими партиями на период проведения референдумов 1995 года. Проводились общественные экспертизы новых законопроектов в области национальной политики. Ассамблея после экспертизы направила в парламент свое заключение по законопроектам «Об общественных объединениях», «О культуре», «О языках в Республике Казахстан», были внесены существенные поправки в закон «О реабилитации жертв массовых политических репрессий». Особо следует отметить заседание Совета Ассамблеи, на котором был рассмотрен ход выполнения комплексной программы этнического возрождения немцев, проживающих в Казахстане.

Значительную работу по укреплению общественного согласия в регионах республики проводят малые Ассамблеи народов

Казахстана и национально-культурные объединения. В этом отношении Актюбинская область - одна из стабильных регионов республики, где в дружбе и согласии проживают представители 90 наций и народностей. Нами не случайно она избрана для примера: во-первых, эта типичная многонациональная и спокойная во всех измерениях область; во-вторых, здесь интенсивно развиваются отношения с индустриально и аграрно развитыми областями России; в-третьих, социально-экономическое положение области обнадеживающее и сохраняет тенденцию экономической перспективы.

Пройденные годы свидетельствуют, что создание национальных объединений – это воля, вытекающая из потребностей народов возродить, сохранить и развивать свою историю, культуру, язык, национальные традиции. Все это в комплексе формирует общеказахстанскую культуру, что весьма важно в постижении новых ступеней мировой цивилизации. Малая Ассамблея области в составе 76 представителей национально-культурных центров, Акимов городов и районов, секретарей маслихатов, руководителей ряда областных департаментов и управлений, авторитетных людей региона здесь была создана в апреле 1995 года. За этот период времени численность национальных центров выросла в три раза.

И наконец, основа-основ сильного процветающего государства – это развитой и перспективный базис, т.е. экономика. Как известно, стратегия вхождения республики в число 50 наиболее конкурентоспособных стран мира справедливо воспринимается как программный документ, определяющий идеологию сообщества на перспективу. В свое время доселе в мире неизвестные, свершившие «экономическое чудо» и ставшие в ряд процветающих стран, ранее существовавшие за счет экспорта сырьевых ресурсов государства, открыли перед миром простую истину: чтобы нация добилась того, чего не может ни одна другая, необходимо обрести стремление к высшему. Именно этот принцип сегодня иницируется президентом нашего государства.

Для убедительности сошлемся на итоги практических дел. К примеру, в Актюбинской области в последние два года с целью формирования сильного, стабильного региона апробируются эффективные инновационные мероприятия. Правильность курса подтверждают первые итоги их осуществления. Только за четыре месяца 2006 года объем промышленной продукции по сравнению с аналогичным периодом предыдущего года увеличился на 49,4 миллиарда тенге [7]. Сохранены высокие темпы роста объемов

привлечения инвестиций в основной капитал и поступления доходов в государственный бюджет. Данные социально-экономические результаты являются надежным фактором для углубления общественного согласия и стабильности, убедительной поддержки общенациональной идеи населением области.

В области реализуется три десятка проектов с суммарным объемом средств на 839,5 млн. долларов, где на первом плане - создание высокотехнологичных производств. Среди них: электрометаллургический завод и горно-обогатительный комбинат по переработке 2,5 млн. тонны руды в год. Начато строительство заводов по выпуску листового стекла мощностью 600 тонн в сутки. В этом же году вводится в эксплуатацию опытный цех ГОК по выпуску никеля и кобальта. В ближайшей перспективе заработают крупный цементный завод, предприятия по выпуску пенобетона и производству гипсокартона.

Как свидетельствует опыт цивилизованных государств мира, устойчивый рост экономики за счет развития традиционных и новых отраслей производства, реализация оригинальных макропроектов обеспечивает новые рычаги роста, которые и составляют базу для технологического прорыва. Достижение поставленных целей в экономике создаст дополнительные рабочие места, что в свою очередь также способствует утверждению духа мира и спокойствия не только в отдельно взятой семье, но и в целом государстве.

Еще один весьма важный компонент общественного согласия и стабильности - это уровень менеджмента, относительно новое для нашего восприятия понятие. Но его невозможно обойти на пути к цивилизованному государству. Как отмечают известные теоретики-экономисты и управленцы, наш менеджмент пока остается серьезной проблемой. Первопричина его в том, что управленческие структуры действуют разобщенно, а деятельность недостаточно прозрачна. Об этом весьма убедительно говорится и в Обращении президента республики. К тому же медленно меняется система и стиль управления, которые пока незначительно учитывают законы рынка, менеджмента, маркетинга и логистики. В этом отношении также заметен решительный и уверенный шаг в направлении упрощения механизма взаимодействия населения с исполнительными структурами власти. К примеру, в Актыбинской области по адресу www.akimat.info население может получить информации о событиях в области. Явление совершенно новое и значимое в формировании и расширении общественного согласия и взаимопонимания в регионе.

Идея общественного консенсуса в политическом плане была окончательно уточнена и сформулирована на IV сессии Ассамблеи народов Казахстана. По инициативе этой же организации было заключено соглашение всех общественно-политических сил о сотрудничестве, где записано: «Все партии, общественные объединения и национально-культурные центры, подписавшие этот документ, взяли на себя роль гарантов сохранения мира» [8].

Таким образом, можно сделать следующие выводы:

- распад советского государства и демократизация общественно-политической жизни в республике являются составной частью интеграции нашей страны в мировое цивилизованное сообщество;

- перспективы и тенденции, темпы развития нашего государства обусловлены идеями, способными консолидировать современное общество;

- ценностными ориентирами являются – казахстанский патриотизм, социальное партнерство, гражданский мир, межнациональное согласие;

- инструментарием реализации определенных приоритетов являются апробированные в мире передовые экономические и демократические начала.

Литература:

- [1] – Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии. Обращение Президента Н.А. Назарбаева к народу Казахстана 1 марта 2006 года. Казахстанская правда. 2006. 2 марта.
- [2] – А.Еремин. Межнациональные отношения не терпят радикализма. Мысль. № 12. 2005.
- [3] – Казахстанская правда. 1994. 3 марта.
- [4] - [2,11].
- [5] – Е.Ертысбаев. Казахстан и Назарбаев. Логика перемен. «Елорда». Астана, 2001. с. 269.
- [6] – Казахстанская правда. 1996. 30 апреля.
- [7] - [6- 2006, 25 мая].
- [8] – Историческая память, национальное согласие и демократические реформы – гражданский выбор Казахстана. Материалы IV сессии Ассамблеи народов Казахстана. Алматы, 1997, с.64.

Макалада автор толеранттық және қоғамдық келісімді берік те мығым мемлекеттіктің негізі деп қарастырады.

Соғыстан кейінгі кезеңдегі Батыс Қазақстан ауыл тұрғындары: саны, ұлттық құрамы және жыныстық – жастық құрылымы

Соғыстан кейінгі кезеңде, дәлірек айтқанда 1959 – 1989 жылдардағы санақ аралығында Батыс Қазақстан ауыл тұрғындары сырттан күшті көші–қон толқындары толастап, табиғи өсім негізінде өсуін жалғастырды.

1959 – 1989 жылдар аралығында Батыс Қазақстан өңірінің халқы тұтастай алғанда 1 млн. 70 мың адамнан 2 млн. 111 мың адамға немесе 2 есеге жуық өсті. Оның ішінде Ақтөбе облысында 401,0 мыңнан 732,6 мыңға, Атырау облысында 252,0 мыңнан 424,7 мыңға, Батыс Қазақстан облысында 381,1 мыңнан 629,5 мыңға, Маңғыстау облысында 35,7 мыңнан 324,2 мыңға адамға немесе 8 есеге өсті. Аймақ бойынша халық саны 1 млн. 41 мың адамға өсті. Бұл аталмыш кезеңдегі жалпықазақстандық өсімнің 15,1 % -н құрады [1, б 16-17].

Этнодемографиялық даму сипаттамаларының бірі қала мен ауыл тұрғындары санының арақатынасы болып табылады. Аймақ бойынша қала тұрғындары 1959 жылы 42,0 % болса, 1989 жылы 57,2 %-ке жетті. Оның ішінде Маңғыстау облысының қала халқы 15,2 мыңнан 287,2 мыңға немесе 19 есеге өскен болатын. Бұл табиғи өсіммен бірге күшті механикалық өсім есебінен де болды. Маңғыстау түбегіндегі мұнай, газ кендерінің игерілуі жаппай көші – қонды туғызды [1. Б 18-19]. Зерттеушілер Маңғыстауды игеруге 12 одақтас, 11 автономиялы және 4 автономиялы облыстың өкілдері атсалысқанын, мұнай өнеркәсібінің орталығы құрылуымен Маңғыстау халқының қозғалысы орташа 70 %-тен астамға өскенін айтады [2, б 117-118]. Ақтөбе облысының қала халқы 174,4 мыңнан 396,3 мыңға, Атырау облысында 146,5 мыңнан 256,0 мыңға, Батыс Қазақстан облысында 113,3 мыңнан 267,4 мыңға өсті [1, б 18-19].

Ауыл тұрғындары санына келсек, қала тұрғындары өсіміне қарағанда мұнда, қалаға көшу, әлеуметтік жағдайларға орай жалпы өсім төмендеу болды. 1959 – 1989 жылдары ауыл тұрғындары 620,5 мыңнан 904,1 мыңға немесе 1,5 есеге өсті. Тағы айта кетерлігі қала халқымен салыстырғанда ауыл халқының үлес салмағы азайып отырды. Яғни, аймақ бойынша ауыл тұрғындарының үлесі 1959 жылғы 58,0 %-тен, 1989 жылы 42,8 %-ке түсті. Аймақ ауыл

тұрғындарының өсімі аталмыш кезеңдегі жалпықазақстандық өсімнің 15,6 %-н құрады [1, б 20-21].

1959 – 1989 жж. Батыс Қазақстан аймағы ауыл тұрғындарының саны төмендегідей болды [1, б 20-21].

облыстар	1959 жыл	1970 жыл	1979 жыл	1989 жыл
Ақтөбе	226 623	303 037	334 855	336 276
Атырау	105 533	141 852	152 657	168 697
БҚО	267 800	355 158	368 110	362 132
Маңғыстау	20 504	27 410	31 982	37 004
барлығы	620 460	827 457	887 604	904 109

1959 – 1989 жылдары Батыс Қазақстан ауыл тұрғындарының ұлттық құрамында да бірқатар өзгерістер жүрді. Аталмыш кезеңде аймақта казактардың үлесі 71,2 %-тен 79,7 %-ке өссе, орыстар 17,8 %-тен 10,8 %-ке, татарлар 1,5 %-тен 0,9 %-ке, украиндар 9,6 %-тен 4,7 %-ке, өзге ұлт өкілдері 4,2 %-тен 3,4 %-ке түсіп, белорустар ғана 0,5 %-тік үлесін сақтап қалды. Аймақ бойынша Батыс Қазақстан ауыл тұрғындарының ұлттық құрамы төмендегідей болды [3, б 3,71,103,151; 4 б 43,44,67,68,103,104,107,108].

Ауыл тұрғындарының ұлттық құрамы:

	1959 ж		1970 ж		1979 ж		1989 ж	
	саны	үлесі %	саны	үлесі %	саны	үлесі%	саны	үлесі%
Қазақ	441559	66,3	586280	70,9	668137	75,3	720700	79,7
Орыс	110632	17,8	130058	15,7	116349	13,1	97 845	10,8
Белорус	2 831	0,5	6 845	0,8	5 724	0,6	4 454	0,5
татар	9 501	1,5	11 143	1,3	10 214	1,1	8 443	0,9
украин	59 607	9,7	61 277	7,4	52 991	6,0	42 212	4,7
басқалар	26 330	4,2	31 854	3,9	34 189	3,9	30 455	3,4
барлығы	620460	100,0	827457	100,0	887604	100,0	904109	100

Облыстар бойынша казактардың жоғары үлесі Маңғыстау (98,91%) және Атырау (95,33 %) облыстарында болды. Ақтөбе облысында 58,0 %-тен 73,64 %-ке, Батыс Қазақстан облысында 61,8 %-тен 76,11 %-ке өсті. Аймақ бойынша орыстардың басым көпшілігі Батыс Қазақстан облысында болғанымен, бірақ 26,4 %-тен 15,95 %-ке кеміді. Сол сияқты Ақтөбе облысында 13,4 %-тен 10,07 %-ке, Атырауда 7,5 %-тен 3,54 %-ке, Маңғыстауда 1970 жылғы 1,98 %-тен 0,68 %-ке түсті. Украиндардың үлесі екі есе дерлік, немесе Ақтөбе 17,4 %-тен 8,45 %-ке, Батыс Қазақстан облысында 7,4 %-тен 3,73 %-ке, түсті. Қалған екі облыста украиндардың үлесі мардымсыз болды. Татарлар Ақтөбе облысында 1,5 %-тен 1,07 %-ке, Батыс

Қазақстан облысында 2,1 %-тен 1,24 %-ке түсті. Қалған ұлт өкілдерінің салмағы мардымсыз болды [3, б 43,71.103.151; 4 б 43.44.67.68.103.104.107]. Облыстар бойынша толығырақ мәліметті төмендегідей кестеден алуға болады.

Батыс Қазақстан аймағы облыстарының ұлттық құрамы.

	1959 ж		1970 ж		1979 ж		1989 ж	
	саны	үлесі %	саны	үлесі %	саны	үлесі %	саны	үлесі %
Ақтөбе облысы								
қазақ	131 364	58,0	197063	65,03	235598	70,36	247647	73,64
орыс	30 396	13,4	38 193	12,60	37 472	11,19	33 861	10,07
белорус	1 027	0,5	1 885	0,62	1 696	0,51	1 500	0,45
татар	3 342	1,5	4 383	1,45	4 372	1,31	3 590	1,07
украин	39 455	17,4	39 438	13,01	34 304	10,24	28 402	8,45
басқалар	21 039	9,2	22 075	7,29	21 413	6,4	21 276	6,32
барлығы	226 623	100,0	303037	100,0	339855	100,0	336276	100,0
Атырау облысы								
қазақ	114 824	91,1	128762	90,77	144338	94,55	160818	95,33
орыс	9 470	7,5	10 286	7,25	6 498	4,26	5 977	3,54
белорус	75	0,06	250	0,18	94	0,06	96	0,06
татар	401	0,3	526	0,37	369	0,24	340	0,20
украин	382	0,3	519	0,37	245	0,16	283	0,17
басқалар	885	0,74	1 509	1,06	1 113	0,73	1 183	0,7
барлығы	126 037	100,0	141852	100,0	152657	100,0	168697	100,0
Батыс Қазақстан								
қазақ	165 371	61,8	233976	65,88	260581	70,79	275635	76,11
орыс	70 766	26,4	81 037	22,82	70 920	19,27	57 757	15,95
белорус	1 549	0,6	4 698	1,32	3 899	1,06	2 843	0,79
татар	5 758	2,1	6 179	1,74	5 368	1,46	4 487	1,24
украин	19 770	7,4	21 259	5,99	18 239	4,95	13 502	3,73
басқалар	4 586	1,7	8 009	2,25	9 103	2,47	7 908	2,18
барлығы	267 800	100,0	355158	100,0	368110	100,0	362132	100,0
Маңғыстау облысы								
қазақ	-	-	26 479	96,60	27 620	86,36	3 660	98,91
орыс	-	-	542	1,98	1 459	4,56	250	0,68
белорус	-	-	12	0,04	35	0,11	15	0,04
татар	-	-	55	0,20	105	0,33	26	0,07
украин	-	-	61	0,22	203	0,63	25	0,07
басқалар	-	-	261	0,96	2 560	8,01	88	0,23
барлығы	-	-	27 410	100,0	31 982	100,0	37 004	100,0

Ауыл тұрғындарының жыныстық – жастық құрылымында үлкен өзгерістер жүрді. Соғыстан кейінгі жылдары әйелдердің үлесі ерлерден басым болуын жалғастыра берді. Бұл соғыс жылдарында 20-29 және 50-59 жас аралығындағы ерлер өлімінің басым болуы салдарынан болатын. Архив қорларында тұрғындардың жыныстық – жастық құрылымына жүргізілген бір мезгілдік ағымдағы есептер сақталған. Батыс Қазақстан облыстық 42 ауылдық кеңесінде іріктеп жүргізілген бір мезгілдік ағымдағы есепке сәйкес 1946 жылдың

I қаңтарында барлық тұрғындардың ерлер 41,3 % - н. әйелдер 58,7 % - н құрап. 100 әйелге 70,4 ер адамнан келген болатын. Сол сияқты 18 жастан жоғары жастағы ерлер осы жастағы барлық тұрғындардың 33,8 % - н. әйелдер 66,2 % - н. 0 – 17 жастағы ерлер 50,3 % - н. әйелдер 49,7 % - н құраған болатын [5, б 4]. Бұл соғыс жылдарындағы ерлер шығына байланысты болатын. Сандық толық мәліметті төмендегі кестеден көреміз.

1946 жылы I қаңтардағы Батыс Қазақстан облысы 42 ауылдық кенесінде іріктеп жүргізілген бірізділік есеп бойынша ауыл тұрғындарының жыныстық – жастық құрылымы.

	0-3	4-7	8-11	12-13	14-15	16-17	18 жастан жоғары	барлығы
ерлер	2 257	3746	3361	1 318	1 655	1 552	11 100	24 989
әйелдер	2 108	3654	3154	1 507	1 602	1 684	21 775	35 484
барлығы	4 365	7400	6515	2 825	3 257	3 236	32 875	60 473

Бұл жағдай кейінгі жылдары жүргізілген бір мезгілдік ағымдағы есептерден де көрініп отырды және ұзақ жылдарға сақталып қалды. Мысалы, 1949 жылғы I қаңтардағы Ақтөбе облысының ауыл тұрғындарының жыныстық - жастық құрылымы туралы бір мезгілдік есепте ерлер барлық тұрғындардың 44,5 % - н. әйелдер 55,5 % - н құрады. 100 әйелге 80 ерден келді. Оның ішінде 60 жастан жоғары жастағы ерлер осы жастағы барлық тұрғындардың 40,2 % -н, әйелдер 59,8 %-н, 50 – 59 жастағы ерлер осы жастағылардың 45,8 %-н, әйелдер 54,2 %-н, 40 – 49 жастағы ерлер осы жастағылардың 39,0 %-н, әйелдер 61,0 %-н, 30 – 39 жастағы ерлер осы жастағылардың 34,3 %-н, әйелдер 65,7 %-н, 20 – 29 жастағы ерлер осы жастағылардың 37,5 %-н, әйелдер 62,5 %-н, 10 – 19 жастағы ерлер осы жастағылардың 50,2 %-н, әйелдер 49,8 %-н құрады [6, б 1]. 20 – 29 және 40 – 49 жас аралығындағылар ішінде ерлердің үлесі әйелдерден екі есе төмен болуының себебі жоғарыда айтқанымыздай соғыс жылдарындағы ерлердің шығыны болатын. 1949 жылғы I қаңтардағы Ақтөбе облысы ауыл тұрғындарының жыныстық – жастық құрылымының сандық көрсеткіші туралы толық мәліметті төмендегі кестеден көреміз.

1949 жылғы I қаңтардағы Ақтөбе облысы ауыл тұрғындарының жыныстық – жастық құрылымының сандық көрсеткіші.

	I жасқа дейін	1-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60 жастан жоғары	барлығы
Ерлер	2925	18578	21278	8479	7180	7597	3625	6057	78867
Әйелдер	2565	18001	21146	14133	13768	11892	3833	8995	98523
барлығы	5490	36579	42424	22612	20948	19489	14799	15052	177390

Сол сияқты 1953 жылғы І қантардағы Батыс Қазақстан облысы ауыл тұрғындарының жастық – жыныстық құрылымы туралы бір мезгілдік есепте барлық тұрғындардың ерлер 43,3 % - н, әйелдер 56,7 % - н құрап, 100 әйелге 76,4 ерден келді. Оның ішінде 60 жастан жоғары ерлер осы жастағылардың 36,5 %, әйелдер 63,5 %, 50-59 жастағы ерлер осы жастағылардың 38,8 %, әйелдер 61,2 %, 40 – 49 жастағы ерлер осы жастағылардың 36,1 %, әйелдер 63,9 %, 30 – 39 жастағы ерлер осы жастағылардың 34,4 %, әйелдер 65,5 %, 20 – 29 жас аралығындағы ерлер осы жастағылардың 39,2 %, әйелдер 60,8 %, 10 – 19 жас аралығындағы ерлер осы жастағылардың 50,2 %, әйелдер 49,8 % болды. Соңғы жас аралығындағылар 1933 – 1942 жылдары туылғандар болатын. Сондықтан бұларда соғыс шығындары болмады [7, б 12]. Сандық мәліметті төмендегі кестеден көруге болады.

1953 жылғы І қантардағы Батыс Қазақстан ауыл тұрғындарының жастық – жыныстық құрылы туралы бірізділік есеп.

	І жасқа дейін	1-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60 жас жастан жоғары	бар- лығы
Ерлер	3 490	19 737	25 756	11 759	7 019	8 331	6 764	7 637	90 493
Әйелдер	3 354	19 085	25 577	18 268	13 378	14 739	10 680	13 297	118 378
Барлығы	6 844	38 822	51 333	30 027	20 397	23 070	17 444	20 934	208 871

Соғыс жылдарында шығын болған ерлердің үлесі 1959 жылғы санақта үнірейіп тұрды және ол кейінгі санақтардан да өз көрінісін тапты. 1959 жылғы санақ бойынша ауыл тұрғындарында 100 әйелге 87,5 ерден келді. Соғыс жылдарындағы шығын болған 20-29 және 50-59 жас аралығындағылар 1959 жылғы санақ бойынша 40-49, 50-59, 60-69 және 70 жастан жоғары деген жас топтарына сәйкес келді. Сондықтан аталған жас топтарында ерлер саны әйелдер санынан екі есеге төмен болды. Мысалы 1959 жылғы санақ бойынша 40-49 жас аралығындағы әйелдер 62,8 % болса, ерлер 37,2 % болды. Сол сияқты 50-59 жас аралығындағы әйелдер 64,2 %, ерлер 35,8 %. 60-69 жас аралығындағы әйелдер 61,4 %, ерлер 38,6 %, 70 жастан жоғары топтарда әйелдер 60,9 %, ерлер 39,1 % болды. Жалпылама алар болсақ аталған топтарда 100 әйелге 59,8 ерден келді. Әйелдер санының басым болуы келесі санақтардан көрінгенін айттық және ол 1989 жылғы санаққа дейін жалғасты. Мысалы, 1989 жылғы санақ бойынша 60-69 жас аралығында әйелдер 61,3%, ерлер 38,7 % болса, 70 жастан асқан топтарда әйелдер 74,4 %, ерлер 25,6 % болды. Бұлар соғыс жылдарында шығынға ұшыраған жоғарыда аталған топтар болатын. 1970 жылғы санақ бойынша 50-59 жаспен 70 жастан жоғары

топтарда 100 әйелге 54.3 ерден келсе, 1979 жылы 60-69 және 70 жастан асқан топтарда 100 әйелге 45.7 ерден келді [1, б 21-22].

Дегенмен табиғи және механикалық өсім нәтижесінде ерлер саны көбейіп, 1959 жылғы 100 әйелге 87.5 ерден келген көрсеткіштен, 1989 жылы 100 әйелге 99.1 ерден келді. Ал, 1999 жылы ерлер үлесі асып түсіп, керісінше 100 ерге 99.7 әйелден келді.

1959-1989 жж. Батыс Қазақстан ауыл тұрғындарының жыныстық құрамы төмендегідей болды: [1, б 20-21].

жылдар	барлығы	ерлер		әйелдер		1000 әйелге ерлер
		саны	үлесі %	саны	үлесі %	
1959	620 460	289 535	46,7	330 925	53,3	875
1970	827 457	394 888	47,7	432 569	52,3	913
1979	887 604	435 831	49,1	451 773	50,9	965
1989	904 109	450 024	49,8	454 085	50,2	991

Сонымен аталмыш кезеңде Батыс Қазақстан аймағы ауыл тұрғындарының демографиялық дамуында айтарлықтай өзгерістер жүрді. Ауыл тұрғындарының жыныстық – жастық құрылымындағы өзгерістер нәтижесінде ерлердің үлесі әйелдермен теңесті. Ұлттық құрамда казак ұлтының үлес салмағы мен саны артып, тұрғындар саны екі есеге жуық ұлғайды.

Әдебиеттер:

1. Население по полу и возрасту Республики Казахстан. Итоги переписи населения Республики Казахстан в 1999 г. Статистический сборник. А. 2000.
2. Базанова Ф.Н. Формирование и развития структуры населения Казахской ССР (национальный аспект). А-А Казахстан. 1987.
3. Қазақстан Республикасы халқының ұлттық құрамы. Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағы қорытындылары. I том. А. 2000.
4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. М. 1962.
5. БҚОМА (Батыс қазақстан облыстық мемлекеттік архиві) № 693 қор, I-тізбе, №22 іс.
6. АОМА (Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві) № 1752 қор, 3-тізбе, № 41 іс.
7. БҚОМА № 693 іс, 27-тізбе, № 20 іс.

В данной статье рассматриваются изменения численности, национального состава и поло – возрастной структуры сельского населения Западного Казахстана в 1959 – 1989 гг.

In the given article changes of numbers, of national group and polu – aged structures of local population of Western Kazakhstan in 1959 – 1989 years are considered.

Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясындағы И.А.Кастаньенің қызметі

1902 жылы Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының қызметін жалғастырғанына 16-шы жылға аяқ басты. Бұл кезең мұрағаттық комиссия Орал өзені жағалауындағы патшалы Ішкі Істер Министрлігіне қарасты казыналық 2 қабатты тас үйде, жоғарысында мұрағат, төменінде мұражай, кеңсе, кітапхана және күзетші бөлмесі орналасты. Иә, бұл осы ғимаратта тек қана бірінің үстіне бірі толыққан мұрағат іс-қағаздарына ғана орын бар да, жүріп - тұруға айналымға да келмейтін. Сонымен бірге комиссия мүшелерінің саны да жылдан-жылға артып жатты. Осы жылы комиссияның құрамына 13 құрметті, 107 толық мүшелері және тағы да жанадан бірнеше адамдар тартылып, мұрағаттық комиссия жұмысы одан әрі жүргізілді. Олардың қатарында Орынбор ерлер гимназиясының оқытушысы И.А.Кастанье де бар болатын [1, 3-б].

Иосиф Антонович Кастанье – ХХ ғасыр басында бірнеше ғылыми еңбектерімен казак тарихының дамуына үлес қосқан ғалым. Комиссияның еңбектерімен казак тарихының дамуына үлес қосқан ғалым. Комиссияның еңбектерінде (Труды О.У.А.К.) И.А.Кастаньенің алғаш рет «Сант-Ягодағы Ғылыми Кеңестің бюллетенінде жарық көрген Пара (Бразилия) тарихи және этнографиялық мұражайының директоры Гельдтің зерттеулерінен үзінді» атты рефератын Ғылыми мұрағаттық комиссиясының 1903 жылғы 3 желтоқсанындағы кезекті мәжілісінде тыңдалған болатын. Кастанье баяндауында «Америка үндістерінің шығу тегі ғылымдарды қызықтырып отырғандығы, ғылымдар жүргізген этнографиялық зерттеу нәтижесі Америка континентінің алғашқы тұрғындары есептелетін үндістердің монғол тектес халықтарға ұқсастығы, Гельдтің ғылыми экспедициясының Кунан жағалауынан тапқан үндістер атауынша, «уака» деп аталатынын екі жасанды үнгір зерттеулерінің нәтижесі Ресейдегі, тіпті, Орынбор губернияларындағы молалардан табылған заттармен өте ұқсастығы, мысалы, нефриттен жасалған тас балта және неолит дәуіріне жататын өзге де заттардың ұқсастығына» назар аударды [2, 171-173 бб].

И.А.Кастанье Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының толық мүшесі ретінде 10 жылдан аса қызмет жасаған кезеңінде казак

даласындағы көне археологиялық ескерткіштер туралы ғылыми мәліметтер жинаумен және оны жүйелеу жұмысымен айналысты.

Санкт-Петербург археологиялық комиссиясының рұқсатымен және комиссия тапсырмасымен Кастанье Торғай облысына археологиялық зерттеу жұмысына кіріседі. Мұрағаттық комиссия 1904 жылы 24 мамырда №322 іс-қағазы бойынша Орынбор – Ташкент темір жолының солтүстік бөлігінде құрылыс жұмысын жүргізіп жатқан бөлім бастығына хат жолдап, онда «Комиссияның толық мүшесі Иосиф Антонович Кастаньені Торғай облысына археологиялық зерттеу жұмысына іс-сапарға жіберетінін, соған байланысты Кастаньеге 1904 жылдың 1 маусымынан 10 тамызға дейінгі темір жолдың солтүстік бөлігіне тұрақты билет беруін өтінеді» [3, 355-п]. Мұрағаттық комиссия төрағасының өтінішін қанағаттандырғанын мына мұрағат құжатынан байқаймыз: «Орынбор – Ташкент темір жолының солтүстік бөлігі құрылысының жол қозғалысының басқармасының бастығы Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының төрағасына 1904 жылдың 2 маусымындағы №2029 іс-қағазы құжаты бойынша: «Комиссия мүшесі И.Кастаньеге 11 класты №136-ші поезға 1 жылға қызмет бабымен тегін жүретін билет беретіндігін» [4, 59-п].

1902 жылы Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясына мүше болған И.Кастанье казак даласына 1904, 1905, 1906, 1907, 1909, 1911 жылдары археологиялық экспедицияға шығып, мұражай қорғаушысы, комиссия төрағасының көмекшісі қызметін атқарған.

Қазак еліне алғашқы сапарын 1904 жылы Кастанье жакын уезд-Актөбені таңдап, онда 7 тарихи орын: Елек болысындағы Қарсақбас, Байшолак сағасындағы қорғандар, Актөбе уезіндегі Шиелі үңгіріне, ірі тастардан өрілген Шиелі көне ескерткішіне, Актөбе болысындағы Ашусай қорғаны, Жаман Қарғалы жанындағы қорғанда, Жаксы Қарғалы жағалауындағы кірпіштен өрілген молаға зерттеу жұмысын жүргізген [5, 188-6].

Ғалым Түркістан сапары туралы есебінде 1904 жылдың маусымның басында Орынбор қаласынан шығып, Түркістанға бағыт алғанын айтады [6, 176-6]. Бұл сапары казак даласы арқылы Ташкент, Самаркандқа барып, кері кайтқан. Осы сапарынан кейін 1905 жылы 9 наурызда комиссияның кезекті отырысында Түркістан сапары туралы есебін және түсірген фотоларын жинақтаған альбом жасап тапсырған [7, 250-6].

Кастанье іс-сапарларында өзімен бірге фотоаппарат алып шығып, бірнеше казак тарихынан сыр шертер фотоқұжаттарды жинақтаған. «Түркістан сапарында», атап айтсак, бірінші суретін «Қырғыздар

кенесі» деп атаса, екіншісін «Ақтөбедегі шіркеу», үшіншісін «Бай казактың үйі», төртіншісін «Киіз үйдегі казак мектебі», бесіншісі «Қазак жайлауы», алтыншысын «Қазак қыздары», жетіншісін «Даладағы аттылы», сегізіншісін «Даладағы саяхат», тоғызыншысын «Даладағы жер жырту», оныншысын «Молдалар» деп атаған бейне деректерін XX ғасырдың басындағы казак өмірінен хабар берер құнды қайталанбас бейне деректер тобына жатқыза аламыз.

1905 жылғы 13 мамырда комиссияның кезекті мәжілісінде төрағасы А.В.Попов И.А.Кастаньенің былтырғы бастаған археологиялық қазба зерттеулерін аяқтау үшін 15-тен 20 рубка дейін қаржы бөлуді ұсынып, бұл ұсынысты қабыл алған комиссия мүшелері қаржы бөлуге шешім қабылдады.

1905 жылғы 5 қыркүйекте комиссияның кезекті мәжілісінде мәлімдегендей, И.А.Кастаньенің шет елден келген сапарында әкелген тарих ғылымы үшін маңызы бар француз тілінде жазылған құнды кітаптарды комиссия 26 рубка сатып алып, мұрағат кітапхана қорын жіберген.

1906 жылы И.А.Кастанье жазғы демалысының пайдаланып, Ақтөбе уезінің Жаксы Қарғалы өзені бассейні мен бірнеше қорғандарға археологиялық зерттеу жұмысын жүргізген. Оның есебінен белгілі болғандай, жалпы қазылған №1,2 бұл қорғандардың тас, қола, темір дәуіріне, №3 қорғандағы жалғыз адам сүйегі скиф дәуіріне, №4 қорған түркі дәуірінің аяғы мен ислам дінінің жаңа тарала бастаған кезеңіне жатқызады. №5 қорған ислам дәуірінен бұрынғы кезеңді қамтиды десе, №6 қорғандағы үш адам жерленгендігін, бұдан өзге осы аймақтан ірі 30 қорғанды көзбен санағанын, қорғандардың сырт бейнесін, салыну мәнері, ішіндегі адам жерлеу үрдісінің түрлілігін, ғалым түсіндіруінше, бұл аймақ бір емес, бірнеше оқиғаларды өткерген, тарихи бай өлке деген тұжырым жасайды.

Қазба кезеңінде табылған барлық заттарды И.А.Кастанье мұражайға тапсырған, сонымен қоса, Арал теңізінің теңіз үйрегінің тұлыбы (чучила) және аса буланған жыландар, кесірткелер, хамелеондар (түсін өзгертетін кесірткелер – Ы.А.) сыйлаған [8, 65-6].

Одан әрі келесі 1907 жылы комиссия толық мүшесі И.А.Кастанье Торғай облысы, Ақтөбе уезі, Жаман Қарғалы өзеніне жақын орналасқан қорғандар тобына зерттеу жұмысын жүргізу үшін 100 руб қаржы бөлуді де сұраған.

1907 жылдың 24 мамырында кезекті комиссия мәжіліс отырысында Г.Аниховскийдің сөйлеген сөзінен белгілі болғандай, Императорлық Орыс Географиялық Қоғамының Орынбор

бөлімшесінің тапсырмасымен И.А.Кастанье казак даласына іс-сапарға кететіндігі, оған комиссия жүктеген археология саласындағы зерттеулерін одан әрі толықтыруын өтінеді [9, 46-б].

1909 жылы 9 қыркүйекте комиссия кезекті мәжілісінде И.А.Кастаньенің «1909 жылғы жаздағы Ақтөбедегі казба жұмыстары» жөніндегі баяндамасы тыңдалды. Бұл сапарында бірнеше казба жұмыстары жүргізілген-ді, одан бірнеше қызғылықты көне дәуір ескерткіштері табылғандығын атай келе, үстіне мыс және темірден жасатынған табылған заттар және адам бас сүйегін әкеліп, мұражайға өткізген [10, 308-б].

1909 жылы археолог ең үлкен қорғанды қазғандығын, оның тереңдігінің 6 м. дейін барғандығын жазады. Осы есебінде ел арасынан сұрастырып, қорғандардың бірнеше тізбегін тапқандығын, осы жол сапарында көзімен көрген Тайыр қыстағына 3 км. қашықтықта Ақтөбе қаласының оңтүстік-шығысында, 10-12 км. қашықтықта Елек өзенінің оң жағалауында Бестамак болысының 6 ауылында ірі қорған туралы естіген, көргенін жазады. Бұл қорған алыстан көрінетін ірі кірпіштерден салынған, ең биік төбесіне түрлі түсті қаланған тас кірпішпен көтерілуге болатындығын, бұл ғажайып құрылыс аймағындағы біраз жерді қамтитындығын, қазақтардың айтуынша, бұл белгісіз халықтың көне қорғаны екендігі, темір жол торабы тартылған кезінде қорған тастары бұзылғандығы, қабырға тастарын подрядчиктер таратып алғандығын ашына баяндаған. Қазақтардан тағы да алдымен, қатты реніш білдіріп айтқан әңгімелері қоныстанушылардың казак молаларының тастарын бұзып тасып атуы тарихи ескерткіштерін сақтай алмай отырғандығын қынжыла айтқаны, әсіресе, өздері аса қадір тұтатын Көтібар батыр моласының аузы еді. И.А.Кастанье бұл мола толықтай қираған, тек қана бұл ескерткіш туралы естеліктер ғана қалатындығын баса айтады.

И.А.Кастанье «Қазақ даласындағы құлпытастар ескерткіштері» атты хабарлама жасады. Комиссия болашақта осы еңбегін автордан 350 данасын жарыққа шыққан кезде сатып алмақшы болған [42-б].

Кейіннен «Қырғыз даласы мен Орынбор өлкесінің көне ескерткіштері» атты еңбегінде қазақ жеріне жүргізілген зерттеулері жинақталып, 1910 жылы Орынбор қаласынан жарық көрді. И.А.Кастанье еңбегінің кіріспесінде: «жазылып отырған еңбек 1868 жылғы бұйрықтан кейін Торғай, Орал, Ақмола, Семипалатинск облыстары, Астрахань губерниясының Бөкей Ордасы, сонымен бірге Сырдария облысының ішінара бөлігінің көне ескерткіштері енгендігін және осы еңбегімді 1911 жылға дейін ғана жаздым», -деп анық көрсетеді [11, 1-б].

И.А.Кастанье кейіннен бұл еңбегі туралы: М.Шокайға жазған хатында былайша еске алады: «...орталарында өмір сүріп, қайғы қасірет пен үміттерінің куәсі болғанмен казак-қырғыздар, башқұрттар, татарлар, өзбектер, солар секілді жұртшылыққа сүйсіне қарадым. «Қырғыз даласы мен Орынбор өлкесінің көне ескерткіштері» деген Сіз айтып отырған кітабымды, басқа да еңбектерімді тарихта алатын орны ерекше батыр түркі-монғол тайпаларына арнадым», -деп пікірін білдірген [12, 9-б].

Одан әрі И.А.Кастаньенің комиссия қызметіне қосқан үлесіне барлай қарасак. 1911 жылы төраға көмекшісі И.А.Кастанье мұражайдың палеонтология бөлімінің тізімін жасап, мұражай медальдары мен ақшаларының каталогын жасаған [13, 17-б].

Сонымен бірге комиссия мұражайы 1911 жылы құнды заттармен толықты. И.А.Кастаньенің Орал облысындағы археологиялық қазбалардан және шаруалардың рұқсатсыз өздіктерінен қорғандарды қазып, ұрлаған заттарды тәркілеуінің нәтижесінде комиссия мұражайына 110-ден аса заттар тіркелді. Мысалы, 1) Самарқандтағы Бибі ханым мешітінің 3 көсек әшекей тасы, 2) 1898 жылы Торғай облысы, Ақтөбе уезіндегі қорғаннан табылған бас сүйегі, сырық ағашқа кигізген аттын тұяғы (казак бойтұмары), т.б. құнды казак тарихы мен этнографиясынан хабар берер деректрмен толықты.

Қазак даласының көне тарихына назар аударып, бірнеше еңбектер арнаған И.А.Кастанье жеке тағдыры туралы деректерді саралар болсак, мәлімет аз кездеседі. Автор туралы тура мәліметтерді тарихшы К.Есмағамбетов пен Ғ.Исаханның «Егемен Қазақстанға» жарияланған ғылыми мақаласынан кездестіреміз. Бізге беймәлім Иосиф Антонович Кастанье – француз ғалымы Жозеф-Антуан Кастанье 1875 жылы Францияның Гайак қалашығында дүниеге келген. 1899 жылы Ресейге қоныс аударып, 2 жылдай Кавказды тұрақтайды [12, 9-б]. Орынбор тарихын зерттеушісі Ю.С.Зобов «Оңтүстік Орал тарихшылары» атты еңбегінде И.А.Кастанье кезінде Францияның Тулуза лицейін бітіргендігі жөнінде дерек келтіреді [14, 113-б].

1901 жылы Орынборға әйелі, қызымен көшіп келіп, Орынбор ерлер гимназиясында және Неплюев кадет корпусында француз тілінен сабақ береді. Осы жылдан бастап Орынбор қаласының қоғамдық-ғылыми өміріне бар ынтасымен араласады.

Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының жұмысына қызу араласып, нақты біраз пайда келтіргенін байқаймыз.

1911 жылы 31 наурыздағы комиссияның жалпы жиналысында И.А.Кастанье мұражай қорғаушысы ретінде А.И.Нестеровскийдің

ұсынысына қосылатындығын, мұражайдағы нумизматика саласындағы сонғы маман ретінде жәшіктердегі сақтаулы мыс, темір акшаларды аштырып, қайталанатын акшаларды басқа заттарға ауыстыру туралы ұсынысы ескеріледі. 1912 жылы 9 ақпанда И.А.Кастанье комиссияның кезекті мәжілісіне денсаулығына байланысты қатыса алмай, 7-ші мәселе бойынша ғалым даярлаған 3 баяндамасын А.П.Гра комиссия мүшелеріне таныстырған.

1912 жылдың 10 қазанында кезекті отырысында комиссия төрағасы А.В.Попов И.А.Кастаньенің хатын оқып, оның мұрағат комиссиясының мүшелерімен қоштасатындағын хабарлаған. Осыған орай И.А.Кастаньенің атына комиссия қызметіне тигізген көп пайдасы мен жан-жақты қызметіне алғысын білдірген хатын жолдайды. 1912 жылдан бастап И.А.Кастанье Түркістанға жұмысқа ауысқан. Ол Ташкентте Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесінің, келесі жылы Орыс императорлық географиялық қоғамының Түркістан бөлімшесінің мүшесі болып қабылданады.

И.А.Кастанье Ташкент кезеңінде казак даласының оңтүстік тарихи ескерткіштері және этнографиясынан мәлімет берер біраз еңбектер жариялаған. Сонымен И.А.Кастаньенің казактар туралы ғылыми еңбектері Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының жылма-жылғы тарихи құжаттарында қатталып жатты.

1913 жылы 12 мамырда Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясының 25 жылдық мерекелік мәжілісіне орай комиссия мүшелерінің қажырлы еңбегін бағалай отыра, құттықтау жеделхатын жолдаған.

И.А.Кастанье 1920 жылы өз еліне Францияға оралды. Ол Францияда бірден Сыртқы Істер министрлігі баспасөз және ақпарат қызметі директорының орынбасары болып жұмысқа қабылданады. Орыс тілді басылымдарды сараптама жасаумен айналысады.

Ол Францияда ғылыми жұмысын жалғастырып, Париж антропологиялық қоғамының жұмысына араласады. Ғалым 1950 жылы дүниеден озған [12, 9-б].

Кейіннен И.А.Кастанье қартайған шағында өткен өмірін негізге алып, естелік кітабын жазған.

Әдебиеттер:

1. Отчет за 1902 год // Труды Оренбургской Ученой Архивной комиссии. Выпуск 14 Оренбург. Типо-Литография. И.И.Евфимовского-Мировицкого, 1905.
2. Отчет состояние Оренбургской Ученой Архивной комиссии в 1903 г. // Труды О.У.А.К. Выпуск 14. Оренбург, 1905.

3. Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты (ОрОММ). 96-к., 1-т., 51-іс, 55-п.
4. ОрОММ. 96-к., 1-т., 51-іс, 59-п.
5. Кастанье А.И. Отчет в экспедиции в Актюбинский уезд лето 1904 года // Труды О.У.А.К. Выпуск 14. Оренбург, 1905.
6. Кастанье А.И. Отчет о поездке в Туркестан // Труды О.У.А.К. Выпуск 16. Оренбург, 1906.
7. Отчет о состоянии и деятельности Оренбургской Ученой Архивной комиссии за 1905 год // Труды О.У.А.К. Выпуск 16. Оренбург, 1906
8. Кастанье А.И. Отчет о раскопках шести курганов в Актюбинском уезде летом 1906 г. // Отчет о состоянии и деятельности Оренбургской Ученой Архивной комиссии за 1906 г. Составитель правитель дел И.С.Шукшинцевым. // Труды О.У.А.К. Выпуск 19. Оренбург, 1907.
9. Протокол заседания за 1901-1907гг. // Отчет за 1907г. Оренбург, Типо-литография Б.А.Брестна, 1909. С.-81.
10. Отчет о деятельности и состоянии Оренбургской Ученой Архивной комиссии. Составитель правитель дел П.А.Незнямов за 1909 год // Труды О.У.А.К. Выпуск 23. Оренбург, 1911.
11. Кастанье А.И. Древности Киргизской степи и Оренбургского края // Труды О.У.А.К. Выпуск 22, Оренбург «Каримов, Хусаинов и К», 1910.
12. Есмаганбетов К., Нсахан Ф. Гайак каласында туып, казак даласын кезген француз // Егемен Қазақстан, 2005. 26 қаңтар.
13. Отчет о состав и деятельность за 1911 год. Составлен Правителем комиссии И.С.Шукшинцев // Труды О.У.А.К. Выпуск 29, 1913.
14. Зобов Ю.С. Историки Южного Урала. Оренбург, 1991.

В статье анализируется жизнь и деятельность И.А.Кастанье. Иосиф Антонович Кастанье является членом Оренбургской Ученой архивной комиссий

Б.С. Боранбаева,
Батыс Қазақстан гуманитарлық
академиясының аға оқытушысы

Ғұмар Қараш шығармаларындағы әлеуметтік мәселелер

XX ғасырдың басындағы казак даласындағы тап қайшылығының шиеленісуі, патша үкіметінің казак халкын қанауының күшеюі, әлеуметтік теңсіздік, зорлық-зомбылық, казак халқының тұрмыс тіршілігінің мешеулігі, әйел теңсіздігі сияқты көптеген әлеуметтік мәселелер Ғұмар Қараш шығармаларында басты көрініс табады. Ағартушы акынның шығармашылығы туралы белгілі ғалым Е.Ысмайлов: «Омардың (Ғұмардың – Б.Б.) 1905 жылға дейін және одан кейінгі дәуірлерде жазған шығармаларында ылғи кайталап келіп отыратын тақырыптар: патша үкіметінің отаршылдық қысымына, казак халқының жаксы жер, ата қонысынан айырылғандығы, саяси бостандықты ансау, халықты ғылым, өнер жолына үндеушілік, елді билеу жүйесіндегі әділетсіздіктерді әшкерелеп, батыл сынау, әйелдің бостандығы» [1].- деп нақты пікір білдіреді.

Әкеден жастай жетім қалса да, Ғұмар ағайын туыстарының қамқорлығымен ауыл молдасынан оқып, хат танып, сауат ашады. Кейін дұрыс молдалардан, Жалпақтал қаласында Ғұбайдолла Ғәлікеев хазіреттен дәріс алып, сол кісі ұстаған медресені бітіреді. Бұдан соң 1902-1910 жылдары өзі туып өскен ауылында, Тіленшісай, Борсы мекендерінде жәдитше (жанаша) бала оқытады [2].

Қазак халқының болашағы үшін аянбай тер төгіп, қажымай – талмай еңбек еткен Ғұмар Қараш 1911-1913 жылдары әуелі Орда да кейін Орал қаласында Е. Бұйрынмен бірігіп «Қазакстан» газетін шығарады.

«Қазакстан» газетінің 1911 жылы 16 наурыздағы санында «Газет деген не зат?» дейтін мақаласында ол «Бізді бір ниет, бір тілекке жиятұғын зат – газет! Сол себепті газет біздің басшымыз! Газет біздің достар алдында – көркіміз! Дұшпандарға қарсы құралымыз! Газет біздің білмегенді көрсететін ұстазымыз! Газет біздің қаранғыда жарық беріп, тура жолға салатын шам-шырағымыз!», - [3] деп жазды.

Халық ағартушысы Ғұмардың «Қазакстан» газетінің беттерінде жарияланған мақалаларының идеялық мазмұны-халықты білімге шақыру, көшпенділік салтынан арылып, қала салып, өнер мен ғылымды дамыту мәселелері. Қазак халқының келешегі үшін

отырыкшы өмірдің прогрессивті мәнін: «Көшпе халінде жүріп казак жұрты ешбір уақытта, өнерлі,білімді ел болмайды, білімсіз ел теңдік таппайды. Неге десен, ол ел надан болған соң пайдалы мен зиянды айырмайды. Өз халкын өзі сақтай алмайды оған ит те жау, құс та жау, оның еншісіне душар өзара бөлінгендік, бәсеке, аралас отырған білімді жұртқа қол болу-жұтылу, ақыры діні, күнінен бірдей айырылып, сымпиып құру, жок болудан басқа еш нәрсе тимейді».- [4] деп түсіндіреді.

Баспасөз тарихынан мәлім, Батыс Қазақстандағы «Қазақстан» газетімен тұстас Мұхамеджан Сералиннің басшылығымен 1911 жылы Троицкі қаласынан «Айқап» журналы шығарылады. Негізгі қызметі ұлттық мүддеге негізделген, идеялық бағыты ұқсас «Қазақстан» газеті мен «Айқап» журналының бетінде Ғұмардың елді отырықшылыққа, өнер, білімге үндейтін мақалалары жиі-жиі жарияланып отырған. Ол «Айқап» журналында басылған мақалаларында казак халқының қоныстанып қала болуын жақтады. [5]. «Айқап» журналы мен «Қазақстан» газетінің бағыт-бағдарлары мен жабылу себептері туралы зерттеуші Қ. Атабаев: «Журнал мен газеттің мақсат-міндеттерінің бірлігі, олардың мазмұн жағынан да жақын болуына әсер етті. Екі басылымға да тән ортақ тақырыптар: оқу-ағарту, білім беру, ғылым, өнер үйрену, жер, отырықшылық, әйел теңдігі, шаруашылық жүргізу, әдет-ғұрып, салт-дәстүр мәселелері, надандыққа және партиялық бүліншілікке қарсы күрес, т.т. болды. Екеуінің де ғасыр басында ұлт алдында тұрған отырықшылыққа көшу,қала болып тұру, бас қосу сияқты казак зиялыларының арасында талас тудырған мәселелерде бір позицияда болғандығы белгілі және екеуі де қаражат жетіспеуіне байланысты өз шығарымдарын тоқтатты» деп жазды [6].

Халық жанашыры Ғұмар Қараш «Қазақстан» газетінде қызмет атқара жүріп, 1911-1913 жылдар аралығында Уфа, Қазан қалаларында «Өрнек», «Қарлығаш», «Бәдел қажы», «Тұрмыш», «Бала тұлпар» сияқты еңбектерін бастырып шығарады. Ағартушы ақынның еңбектерінің барлығында сол замандағы көкейтесті мәселелерді көрсете біліп, казак еліндегі қордаланып жатқан әлеуметтік, саяси, экономикалық, құқықтық қайшылықтарды шешудің өзіндік жолдарын ұсынады. Мәселен ақынның «Қарлығаш» жинағында:

Жалқау жұрт қалған кейін казак халқы,

Өнер жок, білігі жок, казак жарты

Қолданған өнерлері осы күнгі

Ойын ойнап, ішкі ішіп, жасы-қарты.

Білмейді әдеп - әркім, дінін, күнін,

Жок шығар хайуаннан ешбір паркы.
Ұрылық, ұятсыздық, бұзықтықта,
Ешбір ел пар келмейді, казак жалқы,- деп өнер-білімге ұмтылмай
енжар отырған казактың кырсыздық-жалқаулығын ашына жазады.

Ал ақынның «Бала тұлпар» еңбегінде :

Тыңда, казак сөзімді.
Есірке ұл мен қызыңды.
Жалшылықта шірітіп,
Талатпа бағлан қозыңды.
Білім, өнер қаруын.
Құраданып бойыңа
Жігер жаңат қылышын
Ғибратпен ұстап қолыңа.
Әзірлен, казак әзірлен.

«Тіршілік» деген соғысқа,- деп казак еліне сол дәуірдегі ең
қажетті бір нәрсе оқу, өнер екендігін мензейді [7].

Ғұмар Қараштың 1914 жылы Орынбор қаласынан шыққан «Аға
тұлпар» жинағында:

Жеткен емей немене:
Мынау казак деген жұрт
Кен далаға жайылып
Аңғырт өскен ел едік,
Кезінде елмен тең едік.
Күні бүгін болғанда
Ол қоныстан айырылып
Қанатымыз қайырылып.

Қажып тұрған ел едік, -[8] деп XX ғасырдың басындағы отарлық
саясаттың керітартпалығынан артта қалған казак елінің мүшкіл халі,
жер-су мәселелері пәлсәпалық терең ой мен суреттеледі.

Сондай-ақ казак халқының арасына іріткі сатып, кикілжің
туғызып отырған орыс үкіметінің сайлау жүйесін, «бөліп ал да, билей
бер» саясатының түпкі мақсатын түсінбей атак, бақ дәреже үшін
орынсыз мал шашып, елдің мазасын алып, болыстыққа таласу мен күн
өткерген байлардың қылықтарын «Аға тұлпарда»:

Замана азған шағында
Мұндай да мұндай хал болды.
Ел ағасы паң болды.
Адалдық, ақтық білмейді.
Ары, діні мал болды.
Елге намыс келтірді
Елді шағып өлтірді.

Алым, пара аны үшін
Жетім-жесір жылатты.
Аз ғана күндік бак үшін.

Халкын сатты, құл етті .- [9] деп әшкерелеп сынға алады.

Ғұмар Қараш ұлт бостандығын армандай отырып, казак жастарын, оқуға, білімге, талапты іскерлікке, өнімді еңбек, кәсіпке шақырса, екінші жағынан казак тарихындағы Сырым сияқты батырлардың ерлік дәстүрін үлгі етіп жырға қосады. Халык азаттығын көксеу идеясы тұрғысынан 1911 жылы жазған даңқты Сырым Датұлының өмірі туралы поэмасында:

Кешегі өткен заманда.
Кіші жүздің елінде.
Өзі батыр, өзі би
Сырым деген ер болған

Халкының қамын жер болған. -[10] деп Сырымның халык қамқоры болғандығын үлгі етіп көрсетеді. «Сырым батыр» дастаны туралы зерттеуші Е.Ысмайлов «Сырым батыр» дастаны тарихта болған халык батыры Сырымның бейнесін жырлаған, халықты Сырымдай батыр болуға, ар намысты жанға бермей ерлікпен өлуге шақырған жыр» деп нақты пікірін білдіреді.

Ғұмардың «Ойға келген пікірлерім» еңбегінде адамгершілік, қайырымдылық сияқты игі қасиеттермен бірге күні бүгін басты маңызға ие болып отырған елжандылық, отансүйгіштік тәрбиесі туралы: «Отан, ұлт мәселесі баршаға ортақ әр кісінің өзіне тиісті борышы бар. Әрбір кісі қоғамның мүшесі екенін сезіне отырып, өзіне жүктелген қызметті атқаруға міндетті. Әрбір адам өзінің халқы үшін қызмет етсе, оның ісі үй-ішіне де, ағайын-туысына да, халқына да пайдалы болады. Демек, Отанды, ұлтты жаңғырту үшін әр адам өзіне тиісті істі сеніммен атқаруы керек» [11],- деп саликалы ой тастайды.

Сонымен қатар акынның бұл кітабында сол замандағы әлеуметтік ортада кездесетін адамдардың мінез-құлқына қатысты мәселелер төңірегінде: «Кейбір адамдарда өркөкіректік мінез туа бітсе, кейбіреулерде теріс тәрбие негізінде пайда болады. Мәселен, ұрылар ұрлықты ерлік деп те түсінеді. Арақ ішуді, құмар ойнауды еткендер оларды жағымды іс санайды. Адамдар жаман, жақсы іс паркын ажырата алса, онда ешқашан да жаман іске аяқ баспас еді», - деп адамды аздырар қылықтардың барлығы нағандықтың әсері екенін ашына жазады.

Ал, игілік пен жақсылық істер жайында «Рухани жағынан бірін-бірі қолдап отыру – адамның ең жақсы қасиеті. Адам

абыройының артуы, сөзінің өтімді болуы оның жақсылық істеріне байланысты, жақсылық адамдардың өз қолында дейтініміз осыдан»,- деп тәрбиелік мағынадағы ой-толғамдарын жеткізеді.

Ғұмар Қараш шығармашылығындағы негізгі сарын – ағартушылық идеялық бағыт. Патша үкіметінің отаршылдық саясатының зардабын тани білген Ғұмар қазақ халқының басындағы бақытсыздық өнер-ғылымға кенделіктен деп түсінеді. Өзінің «Тіршілік таласы» деген мақаласында «Қазақ халқының мұндай халге түскені жоғарыда айтылған тіршілік таласына әзірленбей жайын наданшылықта жатқандықтан. Егер ұйқымыздан бас көтермей бұрынғыша жата берсек, шексіз тез заманнан дүние жүзінен көшпекпіз. Сол себепті, дүниежүзінде қалғымыз келсе, адам баласын ғайри жан иесінен бір адамды бір адамнан артық еткен ғылым, өнер үйреніп, өзімізден ілгері кеткен халықтармен қатарласуға талап етуі тиіс. Ғылым, өнер иесі адамдар, яки халықтар тіршілік таласында үстем болып, надан, өнерсіз қалғандар әр түрлі кемшілікте ғұмыр кешірумен жарлылық, су құйылмаған теректей болып құрап ақырында дүниежүзінде өзі түгіл атағы да қалмайды», - деп көрсетеді [12].

Негізінде тек білімді ұлт ғана күресте жеңіске жетіп, басқа мемлекеттермен тең дәрежеде өмір сүре алады, деген ойын аталмыш мақаласында былайша тұжырымдайды: «Ата бабадан келе жатқан жалқаулықты тастап, тәуекел ердің жолдасы деп ғылым, өнер жолына түсіп, бүтін жұрт үлес алып жатқан дүниеден бізге де үлесімізді ату керек» [13].

Ғұмар Қараштың өмір жолы мен шығармаларын барлап, байыптап қарағанда көз жеткізетін бір ерекшелік – оның өз кезеңінің сан-салалы әлеуметтік келелі мәселелерін көтере білгендігі.

Ғұмар Қараш қазақтың ұлттық болмысын ана тіліне байланыстыра қарастырады. Патша өкіметінің өз қарамағындағы ұлттардың мәдениеті мен тілін әдет-ғұрпы мен дінін жоғарту бағытындағы отарлық саясатын «Патша үкіметінің ұлттар тұрмысын көріп, оларды көгертіп, көркейтумен ісі болмайды: ол әрдайымда халыққа көтере алмастай оларды өзінің мейірімсіз тырнағын да тілегенінше жаншумен болды. Һәм миллиондаған халықты, әсіресе, шет ұлттарды, қалайша қараңғылық пен аңсыз аюандықта өз пайдаларын білместей меніреу, керектерін сұрай алмастай мылқау етіп ұстау қамында болып сонымен ғана шұғылданады. Патша үкіметі шет ұлттарды аздап болса да ағарту, олардың ғылым, өнерде артта қалғандарын алға бастыру туралы тіпті де қам жеген жоқ» [14]. - деп ашына әшкерелейді.

Халық камкоршысы Ғұмардың ерекше толғанатын мәселесі – ұлт және туған тіл.

«Халықтың өз тілінде білім, өнері болмаса, ол халықтың тілі бұзылып, өзгереді һәм көршілес күшті халықтың өз тілімен әсірелеп, соған қол болады. Содан кішкене ұлттардың ескі тілі өзінің ескі барлық мәнін жояды, һәм жылдам ұмытылады» [15]. - деп патшаның отаршылдық саясатынан тіліміздің құрып бара жатқанына зарлана дабыл қағып, ана тілімізді құрметтеу және дамыту қажеттігі жөнінде бұдан 70-80 жыл бұрын-ақ көрегендікпен айтып үгіт-насихат жасаған.

Ғұмар Қараштын айқын да ашық айтатыны «Ең әуелі ана тілі қажет. Егер ана тілін білмесең, онда сен ол ұлттың баласы емессің. Ана тілін білмей тұрып, ұлт білімін ала алмайсың. Ұлт білімі болмаса, онда әдебиеттің болмайтындығы өзі-ақ белгілі. Әдебиеті жоқ ұлттың, өнері де өршімейді».

Тіл болмаса, ұлт та болмайды. Яғни, ол ұлт бүтіндей өлген, жоғалған ұлт болады.

Тіл сақтауға мүмкін болғанда, тіл сақталуға тиіс. Біз тілімізді қанша сақтасак, ұлтымызды да сонша сақтаған боламыз [16].

Сонымен бұл айтылғандардың бәрі Ғұмардан кейінгі өмір шындығымен расталды.

Тіл – ұлт болудың бірінші белгісі, әрі оның тіршілік құралы, өнер мен мәдениеттің, ғылыммен шаруашылықтың тұтқасы екен. Ғұмар тіл білімі мен Қазақ педагогикасының негізін салған Ұлы тұлға [17].

Ғұмар Қараш шығармаларында әйел теңдігі мәселесіне көп көңіл бөліп, әйел құқың аяққа таптайтын керітартпа ескілік көзқарастарға сын пікір айтады.

Ұлт жанашыры Ғұмардың пікірінше әйел құқы, әйел теңдігі, бостандығы аяққа тапталған қоғамда саяси бостандықтың болуы да мүмкін емес. Ойшылдың «Әйелдер хақында», «Өтініш» атты мақалаларында «Тас жүректерді де ерітетін, рахымсыз көздерге де жас келтіретін кайғылы халдердің бәріне де біз Русия мұсылмандарының қатын-қыз әлемінде ұшырадық», - деп әйел құқы мен бостандығына ерекше көңіл аударады.

Ең бастысы «Баспа арқылы барлық көпшілікке, оқырман қауымға арналған неке туралы заңды қабылдау шарт. Мұндай заң болмайынша неке мәселесі дұрыс болмайды», - деп сол кезеңдегі қазақ әйелдерінің аянышты халін ескере отырып, неке туралы заң кодексін қабылдау идеясын алға тартады.

Сондай-ақ Ғұмардың діни қағидалар мен шариғат заңдарына негізделіп, қоғамды ойды өзгертуге бағытталып айтылған идеялары халықты имандылыққа, өркениеттілікке жетелейді деп көрсетеді.

Діни білімді қайраткер Ғұмардың пікірінше, шариғат заңдарынан туындайтын имандылық негізінде қалыптасқан ар-ождан дағдарысқа ұшыраса, онда қандай мықты мемлекет болмасын, ол мемлекеттің тыныштығы бұзылып, қылмыс пен теріс қылықтар көбейеді деп тұжырым жасайды.

Сондықтан, Ғұмар Караш еңбектеріндегі сараланып көрсетілген адам құқы, әйел теңдігі, дін және имандылық тәрбиесі сияқты өзекті мәселелер арада елеулі мерзім өткендігіне қарамастан, бүгінгі тәуелсіз Қазақ елі үшін де әлі өз маңыздылығын жойған жоқ. Ғұмардың ислам жөніндегі көзқарасын өлеңдері мен кітап күйінде жарияланған пәлсапалық ой-толғамдарынан һәм мақалаларынан айқын тануға болады. Ойшылдың 1911 жылы «Шора» журналының № 14 санында жарияланған «Дін Исламның жақсылықтары жәйлі» мақаласында «Ислам дінінің тек ахирет үшін ғана емес, бұл дүние үшін де маңызы бар», - деп түйінді пікір айтады. Ал «Ойға келген пікірлерім» атты пәлсапалық ой толғамдарында ислам діні туралы: «Құран кәрімнің айтуы бойынша дін жалған нәрсе емес, адамдардың, шын табиғи сенімі. Бұған қарағанда ешқандай адам дінсіз өмір сүре алмайды»... «Біздің халқымыз ақиқат дінді ұстаса, біз надан, жалқау боп қараңғылықта қалмаған болар едік, ұрлық, қиянат, арак ішу, карта ойнау сияқты халықты бұзатын қылықтардан ада болар едік»... Діннің өзі адамдарды дұрыс сақтай алады. Дұрыс жолға бағыттайды. ...Ислам діні жолын дұрыс ұстай білуіміз керек» [18]. - деп өнегелі ой тастайды.

Міне, ислам дінінің тәрбиелік һәм әлеуметтік маңызын Ғұмар осылай байыптайды. Ақын ой-пікірлерінің дұрыстығын жетпіс жыл бойы дінінен, әдет-ғұрпынан ажырап қалған халқымыздың жар басынан құлап кете жаздаған жаралы, қасіретті тағдырының өзі дәлелдеп отыр [19].

XX ғасырдың басындағы маңызды саяси мәселелердің бірі жалпы қазақ сиезін шақырып ұлттық автономия құру оқиғасы болды.

Қай уақытта да тарих қоғам үшін еңбек еткен тұлғалардың еңбегін жоққа шығармаған. Оның дәлелі II жалпықазақ сиезін ұйымдастырушылар Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М. Дулатов, А.Бірімжанов сияқты тұлғалар Ғұмар Карашты қазақ зиялыларының арасындағы беделді тұлға есебінде, сиез жұмысына қатынасуын өтініп, М.Шоқайұлы, Халел және Жанша Досмұхамедовтармен бірге шақыру қағазын жіберген [20].

Ғұмар Қараш сиездін ашылу күні Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедов, Ә.Кенесаринмен бірге сиез төрағасы болып сайланып, оны жүргізу құқығына не болған Бактыгерей Құлмановтын орынбасары болып сайланады.

Кенес үкіметі орнағаннан кейін саяси қайраткер ретінде танылып, партиялық және Кенес органдары қызметінде болды.

1919 жылы Ресей демократиялық (кейінгі большевиктік) партия қатарына өтеді. Өзінің 1919-1921 жылдар аралығындағы жазған мақалаларында коммунистік идеяны, жаңа замандағы кедей шаруаның орнын, Кенес өкіметінің жаңа мақсат, міндеттерін түсіндіріп, болашаққа үлкен сеніммен қарауға шақырады. Осы тұста қайраткер акынның «Екеуі екі басқа» деп аталатын еңбегінде: «жұмыскер табының тұтқан жолында «Ұластыру» деген мақсат бар. Оның мағынасы бүкіл мемлекеттің жерін, суын, зауытын, байлығын, кенін, жұмыс істейтін күшін, т.б. керекті нәрселерін «Халықтың ортақ мүлкі» деп тану және танығанда құр сөзбен емес іспен жарыққа шығару, мәселен, қаладағы зауыттар байлардың өз қолында тұрса, зауыттар деген сөзден еш нәтиже шықпайды. Ал енді ол зауыттар Советтер қолына көшсе, халық тұрмысы өтеліп тұрса, міне бұл жарыққа шыққан болады» деп жазады. Бұл тұрғыда оның осы жылдары жазылған «Тұр қазақ» атты өлеңінде қазақ халқын Ленин тұя астына бірігуге шақырып.

Тұр қазақ! Аш ұйқынды бетінді жу!

Керілме, киін шапшаң, белінді бу!

Жаркылдат қылыш, мылтық қаруынды

Желкілдет қолына ал сен қызыл ту.

Тамшыдай таза қаның қалған болса,

Жауынгер Ленин бабаң шын жолын қу! - деп

халқына ұран тастайды.

Жалпы қоғамдық саяси өмірде болып жатқан түрлі құбылыстарға белсене араласқан Ғұмар Қараш XX ғасырдың басындағы қалыптасқан социал-демократиялық идеяларға ұлт-азаттық күрестер, ұлттық ояну мен жаңғыру идеяларына бой ұрған, ұлт мүддесін ойлап, өзінің еңбектері арқылы халқын ағартушылыққа шақырған қайраткер ретінде таныла білді.

Қорыта айтқанда, бүкіл саналы өмірін мемлекет, қоғам ісіне арнаған Ғұмар Қараш өз заманының құрбаны болды. Бірақ өз заманының шеңберіне сыймай, ой дәрежесіне, талаптарына көнбей, асқан даналық танытқан қайраткерлерді тек тарих бағалайтыны, асқақтататыны - қоғамның заңдылығы. Бұл заңдылықты барлық ұлы қайраткерлер мен ғұламалар бастарынан кешіргеніне тарих куә.

Ғұмар Қараш та осындай тұлға. Қазақ елінде дүниеге келген алаш азаматының халқы үшін сіңірген еңбегін бағалап жас ұрпаққа мұра етіп қалдыру бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. «Елім» деп еңірген азаматын құрметтеген, пір тұтпаған елдің болашағы, рухани өсуі күмәнді.

Әдебиеттер:

1. Ысмайлов Е. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. Қолжазба. ҚРОММ, к., 1985. т.-1. іс-3, 115-п.
2. Сыдықов Қ. Абайдан кейінгі ірі классик акын // Орал өңірі. 1993.5маусым
3. Өзбекұлы С. Арыстары Алаштын. Алматы: «Жеті жарғы»,1998. 52-б.
- 4.Қараш Ғ. Газет деген не зат? //Қазақстан. 1911. №1. 16 март. Орда.
5. Ысмайлов Е. Омар Қарашев //Алматы ақшамы.1998. 10 маусым.
6. Атабаев Қ. Қазақ баспа сөзі Қазақстан тарихының көзі (1870-1918). Алматы Қазақ университеті. 2000. 172 б.
7. Қараш .Ғ. Замана. Алматы: «Ғылым». 1994.42-б.
8. Қараш Ғ. Аға тұлпар. Орынбор. 1914.11-б.
9. Көрсетілген еңбек 11-б.
10. Қараш Ғ. Замана. 54-б.
11. Бұл да сонда 168-б.
12. Бұл да сонда 211-б.
13. Бұл да сонда 212-б.
14. Бұл да сонда 222-б.
15. Бірімжаров Б.Батыс Қазақстан тарихынан XVIII-XIX ғ.Орал.2002. 105-б.
16. Қараш Ғ. Замана. 223-б.
17. Кенжалиев И. Ғұмар Қараш. Орал. 2004. 136-б.
18. Мақсат- Тәжмұрат. Ғұмар Қараш. Ақтөбе. 2004. 135-б.
19. Сыдықов Қ. Тайталас тағдыр кешкен. //Социалистік Қазақстан. 1983. 15 желтоқсан.
20. Алаш Орда. Сб. Документов. Алматы.1992. 64-65-б.

В статье анализируется ряд произведений Гумар Караша, в которых рассматриваются социальные проблемы казахского народа.

In the article the author analyzes a number of Gumar Karash's works in which social problems of Kazakh people are revealed.

С.М. Гиззатов,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ ізденушісі

1845–1854 жылдардағы Бөкей Ордасындағы салық жүйесі және әлеуметтік жағдай

1801 жылы Еділ мен Жайық өзендерінің төменгі ағысы аралығында, Ресей мемлекеттік шекарасы аумағында қазақтардың жаңа этносаяси бірлестігі, яғни Ішкі немесе Бөкей хандығы құрылған еді. Аталмыш хандықтың негізін Бөкей сұлтан салып, 1812 жылы ресми түрде хан атағына ие болған еді. Одан соң елді Шығай сұлтан (1815-1823) мен Бөкейдің ұлы Жәңгір хан (1824-1845) билеген болатын. 1845 жылы Жәңгірдің өлімінен соң Ішкі Ордада хандық билік қалпына келтірілмеді, ал 1850 жылдардың ортасында патшалық үкіметтің тырысуымен толықтай жойылды.

Осынау бір жарты ғасырдай уақыт өмір сүрген Бөкей хандығының саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени өмірі көптеген ғалымдардың қызығушылығын туғызып, белгілі бір дәрежеде зерттелген де еді. Революцияға дейінгі кезеннің өкілдері К.Ф.Фукс, К.Гебель, Я.Ханыков, М.Небольсин, М.Иванин, А. Алекторов, кенестік кезеннің өкілдері А.Ф.Рязанов, В.Ф.Шахматов, Б.Аспандияров, С.Зиманов, тәуелсіз Қазақстанның зерттеушілері М.Қозыбаев, И.Кенжалиев, Т.З.Рысбеков, Б.Қ.Бірімжаров және тағы да басқа көптеген авторлардың еңбектерін атауға болады. Алайда көбіне басты назар Бөкей мен Жәңгір ханның игі істеріне аударылып келгенін ескергеніміз жөн. Ал Бөкей Ордасын басқару жөніндегі Уақытша Кеңес тұсындағы оқиғалар әлі де болса толық зерттеуді қажет етеді.

Бұл арада біздің қозғайын деп отырған мәселеміз – Уақытша Кеңес тұсындағы Бөкей хандығындағы салық жүйесі, оның деңгейі мен мөлшері, ұйымдастырылуы мен жүзеге асу тетіктері. Мемлекеттік кірістің негізгі көзі болып табылатын салық – елдің экономикасының, әлеуметтік жағдайының бірден-бір көрсеткіші. Сондықтан да аталмыш кезеңдегі Бөкей Ордасының салық жүйесін зерттеу арқылы халықтың әл-ауқатын, шаруашылығын, әлеуметтік деңгейін анық байқауға болады.

Көптеген авторлар (В.Ф.Шахматов, С.Зиманов, И.Кенжалиев, Ғ.Харабалин, т.б.) салық жүйесін зерттеуде Жәңгір ханның фискалдық-салық реформаларына тоқталып, Уақытша Кеңес тұсындағы салық

туралы көп айтпайды. Олар не дерек көздерінің аздығынан киналады, не мұрағатта бұл хақында құжаттардың жоқтығына сілтеме жасайды. Енді кеткен олқылықтарды жана деректер көзі арқылы түзеп көрейік.

Жәңгір ханның тұсында Бөкей хандығында алым-салық шамадан тыс көбейіп, қарапайым халыққа ауыр тиген еді. Ел ішінде сол кезде алым-салықтың 25-тен астам түрі енгізілді. [1]. Атап айтсақ, соғым, «конак асы», зекет, тұяқ, баж салығы және т.б.

Жәңгір хан өлгесін патша үкіметі хандықтағы саяси жағдайды тұрақтандырып калуға күш салды. Хандық 1838 жылғы 5 ақпаннан Мемлекеттік Мүлік министрлігіне бағынышты болғандықтан, 1846 жылы 21 қаңтарда граф П. Киселев патшаға төмендегідей шараларды бекітуді ұсынады:

1. Хандықты бұрынғыша Орынбор губернаторы мен Шекара комиссиясына бағынышты қалпында қалдыру;
2. Хандықты басқаратын Уақытша кеңес құру;
3. Хан құрған зекет пен соғымды сақтау, бірақ оны өсірмеу;
4. Осы салықтардың түсімін Уақытша Кеңестің қажетіне жаратып, қалған бөлігін хан жаңұасын ұстауға жұмсау; [2]

Бұдан көретініміз, зекет пен соғым негізгі салық түрі ретінде сақталып, ендігі жерде мемлекеттік салық деңгейіне жеткізілгені. Зекет мал басынан, ал бұрын ханның жеке қажетіне жұмсалған соғым енді учасок бойынша жиналды (учасок 15 шаңырактан – 5 бай, 10 кедейден тұрды). [3]

Зерттеуші В. Ф. Шахматовтың айтуы бойынша Уақытша Кеңес тұсында Ішкі Ордадан жиналатын зекет мөлшері – 68 522 сом 86 тиын, ал соғым мөлшері - 8 982 сом 85 тиын болды. [4]. Оның бұл мәліметімен келісуге болады, себебі Орынбор облыстық Мемлекеттік мұрағатынан табылған архив мұны растайды.

Алайда аталмыш салық түрлері кедейленген Орда казактары үшін өте ауырға соғады. Қазынаға салық белгіленген мөлшерде түспейді, яғни толымсыздық байқалады. Мұны төмендегі кестеден - Ішкі Орданы басқару жөніндегі Уақытша Кеңестің ақша түсімдері туралы 1854 жылғы жасалған Бас есебінен көруге болады. [5]

Зекет			Соғым		
1854 жылы түскен зекет	сом	тиын	1854 жылы түскен соғым	сом	тиын
	56466	7		4 674	58 3/4
Толымсыздық (недоимок)			Толымсыздық		
1845	1 088	11	1845	124	89
1846	212	4	1846	118	5

1847	533	52	1847	94	17
1848	524	32	1848	61	94
1849	764	76	1849	77	14
1850	346	86	1850	191	26
1851	186	61	1851	232	56
1852	3 288	66	1852	331	96
1853	1 528	39	1853	1 776	19
Барлығы	8 473	34		3 008	16

Уақытша Кеңес канша тырысқанымен де салық мөлшерін тиісті деңгейде жинай алмады. Әрине, оның өзіндік себептерінің болғаны да сөзсіз. Хандықтағы басқару жүйесін және ханның барлық жанұясын ұстауға жұмсалатын қаржының қайнар көзі саналатын зекет пен соғымның мұндай халі Орынбор губернаторын, Орынбор Шекара комиссиясын да алаңдатты. Үнемі салық толымсыздығының себебін анықтау, жергілікті казактардың тұрмыс-тіршілігімен, қажеттілігімен танысу үшін 1853 жылы мамыр айында Ішкі Ордаға Михаил Игнатьевич Иванин (1801-1874) жіберіледі. Ол өзі этнограф, бас штабтың полковнигі, Мемлекеттік Мүлік министрлігінің жергілікті кеңесшісі, кейіннен Ішкі Орданы басқару жөніндегі Уақытша Кеңестің төрағасы (1855 жылдың 8 желтоқсанына дейін) болды.

1854 жылы 18 карашада генерал-губернаторға жазған баянатында М. И. Иванин Ішкі Ордадағы кіріс-шығыс жайын былайша жеткізеді: «Биылғы жыл үшін салықтың толымсыздығы 15 300 сом күмісті құрайды. Күзгі жәрменкеден соң бұл соманың жартысы қазынаға түсуі тиіс; ал қалған жартысы жиналмайтын шығар, себебі: 68 994 сом зекет пен 8 953 сом соғым мөлшері Жәңгір хан қазасы кезінде белгіленді. Бірақ мал қырғынға ұшыраған соң, яғни Ордадағы малдың $\frac{1}{4}$ бөлігі қырылғаннан кейін бұрынғы жылдардағы салық жетіспеушілігін толтыру былай тұрсын, биылғы жылдың мемлекеттік қарызының қайтарылуы мүмкін болмай отыр». [6]

Қатарынан он жыл бойы (1845-1854) салықтың белгіленген мөлшерде қазынаға түспеуі халықтың әлеуметтік күйзелістен әлі шыға қоймағандығын білдірген еді.

М.И.Иванин салық толымсыздығының негізгі себептерін төмендегіше көрсетеді:

1. Әрбір ру мен бөлімдерге жүктелген алым-салық мөлшері Жәңгір ханның қаза болған жылындағыдай өзгеріссіз қалды, бұл жүктеме жыл сайын ру мен бөлімдерге жіберіліп отырады. Старшындар өзіне жақын немесе өзіне керек адамдарды маңайына жиып алып, кімнен канша алым алу керек екенін ауызша шеше салады. Бөлімдердегі казактар бір-бірінен 100-200 верст қашықтықта

орнатасқан. Старшындардың алым-салықты асыра жинайтынына күмән келтіруге болмайды. Оған коса Жәңгірдің өлімінен кейін ру бөлімдеріндегі киіз үй мен мал саны өзгеріске ұшырады. Қазіргі зекеттің мөлшері мынадай:

Түйе мен жылқыдан – 70-150 тиын;

Ірі қарадан – 30-100 тиын;

Қой мен ешкіден – 5-15 тиын;

Ал соғым әрбір шаңырақтан 1-4 сом көлемінде алынады.

2. Орда жерінде рулар шашыранқы орнатасқандықтан салықтың борыш болып қалған бөлігін рубасылар мен старшындарға жинау қиынға соғады. Егер де старшындар жәрменке кезінде салық борышын толтырып үлгермесе жағдай одан әрі қиындай түседі. Алыс жерлердегі тұрғындарды іздеу әрі қолайсыз, әрі пайдасыз. Себебі казактар старшындарды көре сала тез арада жасырынып, не қашып кетіп отырады.
3. Бұл алым-салықтарды есептеуде нақтылықтың болмауы. 1845 жылдан бері қарай кейбір старшындар дүниеден өтті, басқалары биліктен аластатылды: алым-салықты жинау былай тұрсын, қай бөлімде қанша борыш барын дөп басып айта алмайсың. Тек 103 старшын өз бөлімдері бойынша толық ақпарат бере алады. 16-старшында алынған ақшаны жасырып қалған деген күмән тұр және 105 старшын өз бөлімдері бойынша қанша қарыз барын білмейді.

Аталмыш алым-салықтардың бір бөлігін старшындар мен рубасылар өздері жымқырып қалатын секілді. Бұлардың соңғылары Жәңгірдің тұсында ханға әкелген табысының жартысын алатын-ды, оған коса оларға сыйақы ретінде 300-ден 500 сомға дейін ақша төленді. Ал қазір соғым да, сыйақы да алмаған соң олар кенсені ұстап тұру, хатшыларды жалдау және жұмыс бабымен келетін казактарды тамақтандыру үшін жиналған алым-салықтың бір бөлігін пайдаланатыны сөзсіз.

4. Салықтан босатылған ең бай казактардың – сұлтандар, тархандар, кожалар, молдалар, старшындардың көп болуы. Кейбір бөлімдерде старшындардың көмекшілері мен туыстары, ықпалды адамдар малшыларына дейін салық төлемейді. Осыған байланысты ауыртпалық кедей-кепшіктердің мойнына түседі.
5. Басқа рулардан бай саналатын Ноғай руының салықты дұрыс төлемейді. Жер көлемі мен саны бойынша өзгелерден оқ бойы озық бола тұра бұл рудың 27 мың сомдай қарызы бар. Жәңгір хан көзі тірі кезінде олардың бұл қылығын жиі кешіріп отырған. Сондықтан бұл руды тәртіпке салу қажет. [7]

Ішкі Ордада болып, бүкіл жағдайды болжап, бажайлаған, көзі ашық, көкірегі ояу патша шенеунігі М.И.Иваниннің бұл мәліметімен келісуге болады.

Жоғарыдағылардан байқайтынымыз. 1845-1854 жылдардағы салық жүйесі үлкен дағдарыста жатты. Жиналатын алым-салықтың мөлшері азайтылса да мемлекеттік кіріс ойдағыдай жүзеге аспады. Жәңгір жүргізген қатан салық саясатының іргесі сөгілгенімен Ішкі Орда тұрғындары сол баяғы қиын әлеуметтік жағдайда қала берді.

Әдебиеттер:

1. И. Кенжалиев, Бөкей Ордасы (1801-1850), Орал, 2002, 77 бет
2. Бөкей Орда тарихы. Орал, 2001, 45 бет
3. Ғ. Харабалин, XIX ғасырдағы Бөкей Ордасы, Орал, 2004, 131 бет
4. В. Ф. Шахматов Внутренняя Орда и восстание Исатая Тайманова, Алма-Ата-1946, 67 бет
5. РФ Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты, қор-222, тізбе-2, іс-5, парак-16, 17
6. РФ Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты, қор-6, тізбе-10, іс-6 882, парак-1, 2
7. РФ Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағаты, қор-6, тізбе-10, іс-6 882, парак-57, 58, 59.

В данной статье рассматривается налоговая система Букеевского ханства в 1845-1854 годах. А также ее влияние на социальное положение людей в обществе.

The taxation system in Bukey chanate in 1845-1854 years is shown in this article. And also its influence for social status of people in the society.

УДК 94(574) «18/19»:316.334.3

Есетов Н.Е.,
АқГПИ, аспирант

Социальное положение Актюбинской области Во Второй половине XIX – начале XX вв.

Вторая половина XIX – начало XX веков в Отечественной истории знаменуется как период проникновения российского капитализма и торгово-рыночных отношений в казахскую степь. Казахские бан

активизировали торговый обмен с Россией. Рос торговый обмен между Российскими и казахскими купцами, в которых была заинтересована местная байская верхушка. Увеличивалось количество скупщиков-алыпсатаров в области. Все эти факты сильно изменили экономический процесс развития казахского общества.

В связи с развитием капиталистических отношений происходили серьезные изменения и в социальной структуре казахского общества. Стали разлагаться старые устои патриархальных отношений и обострились классовые противоречия внутри аула. Прежде всего, это сказывалось в следующем: в противовес всей байской знати, теперь баями стали называться те группы социальной прослойки казахского общества, которые были втянуты в водоворот товарно-денежных отношений [1].

Отметим, что в новых байских хозяйствах применялись наемный труд, улучшенные сельскохозяйственные машины. Бая часть своего капитала вкладывали не только в торговлю, но и в аренду земель. Следовательно, на рубеже двух веков казахское байство стало предпринимателем зарождающегося местного торгового предпринимательства.

Крайне тяжелое положение казахских шаруа вызвало ряд недовольств, выражавшихся в разного рода сопротивлениях царской администрации и байству. Притеснение в связи с переселенческой политикой и отводы более плодородных земель у казахских земледельцев и скотоводов привело к обострению настроений народных масс.

В связи с обострением социальных отношений в ауле и, прежде всего, из-за усиливающегося неравномерного распределения пастбишных угодий, активизировалось народное недовольство. Многочисленная борьба аула выступала против кулачества и феодалов, чтобы в дальнейшем не допустить насильственного захвата ими пахотных и сенокосных земель. Об этом свидетельствуют факты, приводимые в жалобах казахов. Так, казахи аула №1 Хобдинской волости и аула №2 Карахобдинской волости, Актюбинского уезда отказались допустить людей землеотводных партий к работам по определению и ограждению необходимых для переселенцев участков [2]. Шаруа этих аулов выступили против царских чиновников и изгнали их со своей земли. Местные власти попытались применить карательные меры, но шаруа волостей, поддержанные трудящимися других аулов, представляли такую силу, которая могла всколыхнуть всех против изъятия земель царским правительством. Тогда царские чиновники пошли на уступки местным крупным землевладельцам—

боям и склонили участников на компромиссное решение возникшего волнения. В связи со сложившейся обстановкой вице-губернатор области Леонтьев вынужден был прекратить все виды работ по отводу необходимых земель, отозвав работников переселенческого управления в Оренбург [3]. Однако работы по определению необходимых участков для вновь прибывающих переселенцев не были прекращены.

Царское правительство стремилось любыми средствами ослабить силу всеобщего недовольства казахских трудящихся масс. Но на деле продолжалась политика бесцеремонного отчуждения лучших земельных угодий у местного населения. В ответ на этот шаг казахи-шаруа Саройской, Кинаральской и других волостей обратились со специальной телеграммой к губернатору с просьбой об окончательном прекращении землеотводных работ, угрожая открытым выступлением [4]. На этот раз вместо ответа последовала угроза о применении силы. Она подкреплена возможностью репрессивных мер со стороны казахьей полусотни, которая находилась в боевой готовности в Кустанае.

Народные массы не прекращали борьбы: они выступали против баев, борьба переносилась в аул. Основным содержанием социальных противоречий в казахском ауле была борьба за землю. На разных этапах она принимала различные формы. Тяжелое положение казахской бедноты усугублялось, прежде всего, вопиющими злоупотреблениями баев, чтобы выжать из бедноты как можно больше налогов и различных поборов. Общинная форма землепользования привыкла и маскировала развитие капиталистических отношений в ауле, но и она не в силах была остановить этот процесс. Община поддерживалась государственной властью, ибо она была выгодна царскому правительству как средство, обеспечивающее получение непомерно высоких налогов и позволяющее держать казахских трудящихся в повиновении на основе круговой поруки.

Казахские шаруа, находившиеся в трудном положении, поднимались на борьбу против баев и представителей самодержавной власти. Бан со служилыми людьми, пытаясь подавить движения, возникшие на аграрной почве, прибегали к использованию «родовых связей» и поддержке местной власти. Однако угнетенные массы не прекращали свою борьбу за землю. Ибо захват общинной земли байством, лишение скота, непосильные налоговые поборы тяжело отражались на положении аульной бедноты. Можно привести немало фактов насильственного захвата баями бедняцких земель: помимо летних пастбищ отбирались и зимовки. Например, казахи аула №1

Наурзумской волости Кустанайского уезда в прошении, направленном областному начальству, писали, что они лишились земель, отнятых у них в угоду богачам Чулаковым. Доведенные до отчаяния лишением зимовки и земельными притеснениями они грозили «кровавым столкновением» в случае, если им не будут оставлены зимовки [5]. Подобные возмущения, вынуждавшие казахских бедняков к действиям, имели место и в волостях Актюбинского, Тургайского уездов. Отчаявшись найти справедливость, трудящиеся массы жаловались на волостных, которые держали в зависимости всех своих односельцев и не внимали их насущным требованиям [6].

Растущая нужда и голод заставляли казахов-бедняков обращаться к властям. Аульной беднотой за апрель месяц 1901 г. было направлено более десяти телеграмм в МВД [7]. По поручению МВД, летом того же года, в Тургайскую область прибыли представители власти Н.Пешков, Е.Смирнов и другие. В частности, Н.Пешков, выяснив положение дел в аулах, волостях Кустанайского уезда, признавал, что «жалобы казахов не лишены серьезных оснований. По существу заслуживают внимания» [8]. Бедняки высказывали свои жалобы на произвол баев и местной администрации, указывали на недостаток пастбищ и падежи скота, что влекло за собой катастрофическое ухудшение экономического положения трудящихся масс.

Исследовавший историю аула в начале XX в. А.Б.Турсунбаев справедливо отмечает, что «байская эксплуатация разоряемых масс шаруа, усиливавшаяся по мере роста имущественного расслоения среди казахского населения, вызывала обострение классового антагонизма между основными классами аула. Этот антагонизм составлял основной узел классовых противоречий в казахской степи, и в нем заключались элементы революционности аула» [9]. В аулах борьба доходила иногда до массовых выступлений, порою с нанесением материального ущерба «хозяевам», убийством наиболее ненавистных из них и т.д.

В этом отношении характерно сообщение о нападении бедноты на аулы богатых казахов. Вот примеры. В ауле №1 Кара-Тургайской волости группа бедных шаруа, недовольная продолжающимся бесчинством со стороны бая Ж.Тлекина, напала на имение последнего и угнала скот, увезла разного имущества на сумму 1870 руб. 25 коп. серебром [10].

Стихийные протесты перерастали в открытые вооруженные нападения на владения феодалов. Так, в сообщении от 11 августа 1906г., отправленном военному губернатору Тургайской области

отмечено: «... на урочище Каратакур в 12 верстах от города Тургая, казахи Турсунской и Чуваланской волостей, вооруженные палками, вилами, производили разрушение дома и усадьбы баев Токтабаева, Беремжанова и других. Бедняки с большой группой кинулись на самих баев, нанесли им побой нагайками и увезли собой имущество и скрылись» [11]. Бедняки заявили, что они не остановятся на этом и хотят остаться хозяевами на своей земле.

Важно отметить, что бедняки боролись за землю с особой остротой от посягательства чинов временных землеотводных партий. Бедные казахи настойчиво отстаивали свои права на землю и угодья, права на свободное распоряжение ими, вступая в открытую борьбу с чиновниками и баями, посягавшими на земли аула и волости. Беднота Саройской, Бистамакской волостей вели вооруженную борьбу за землю в аулах Кустанайского и Актюбинского уездов. Было оказано открытое сопротивление волостным управителям Иргизского и Тургайского уездов. Так, управитель Ара-Ачинской волости писал: «Мне оказано сопротивление группой казахов. Все они вооружены: имеют оружия, куряки и пики. Вооруженные требовали моего удаления из аула и, узнав о цели моего прибытия в их аул, объявили, что ничего у них взять не позволят» [12].

Таким образом, недовольства казахов в связи с отводом их земель имели место в формировании в дальнейшем новых видов борьбы. Стихийные протесты казахов некоторых аулов перерастали в массовые сопротивления, вооруженные восстания. Это было признаком того, что местное население добивалось равноправия, улучшения социального положения, уважения национальных традиций и особенностей со стороны царской администрации.

Литература:

1. Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. С.298.
2. РГИА. Ф. 391.Оп.3.Д.80.ЛЛ.174-175,177; Д.600.ЛЛ.244,245.
3. РГИА. ф.391.Оп.3.Д.434.ЛЛ.15,16; ЦГА РК.ф.64.Оп.1. Д.3578.Л.198.
4. РГИА. ф. 1284.Оп.194.Д.91.Л.3; ЦГА РК. Ф.64.Оп.1.Д.3578.ЛЛ.197,198.
5. РГИА. Ф.1273.Оп.1.Д.417.ЛЛ.160,285.
6. РГИА. Ф.1291.Оп.84.Д.48.ЛЛ.2.3.
- 7.РГИА. Ф.1273.Оп.1.Д.417.ЛЛ.152,161; ЦГА РК. Ф.25.Оп.1.Д.2822.Л.214.
8. РГИА. Ф.391.Оп.2.Д.912.ЛЛ.90,91.95об.
9. Турсунбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях. С.56.
10. ЦГА РК. Ф.25.Оп.1.Д.82.Л.62.
11. ЦГА РК. Ф. 25.Оп.1.Д.2335.Л.5.
12. Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. С.280.

Бұл мақалада патша үкіметі кезіндегі Батыс Қазақстандағы казак шаруатарының ауыр да қиын әлеуметтік жағдайы, олардың сол себептерден туындаған патшалық әкімшілігіне наразылығы айтылады.

The article considers the Western Kazakhstan during the Russian czarism and describes the social difficulties of that time. It also discovers the reasons of the public discontent with the government.

УДК 94(574) «18»: 339.13.012

Кожакметова Г.К.,
АкГПИ, старший преподаватель

Роль транспортных коммуникаций в формировании регионального торгового рынка Западного Казахстана и Южного Урала в XIX Веке

Развитие ярмарочной торговли в степи, включение Казахстана в общероссийский рынок способствовали установлению экономических связей между отдельными регионами России. При этом лидирующее положение в развитии рыночных связей народов региона заняли татарские коммерсанты, захватившие значительную часть торговли в Казахстане, Башкирии, Средней Азии в свои руки. Постепенно накапливая свой капитал, они заняли прочные позиции в кожевенном, салотопленном и мыловаренном производстве.

Однако отсутствие путей сообщения тормозило развитие внутреннего рынка в Казахской степи и регионального торгового взаимодействия с Южным Уралом. Все дороги, почтовые тракты в основном сосредотачивались вокруг населенных пунктов. Перевозка товаров осуществлялась на волах, верблюдах и лошадях. От состояния путей сообщения в значительной степени зависели цены на сырье и промышленную продукцию. Крупные изменения в экономической жизни региона вызвало строительство железной дороги. Местные власти, купечество, общественность понимали огромные преимущества стальной магистрали и прилагали большие усилия для проведения железнодорожного пути в свой регион.

Первая дорога, связавшая Самару и Оренбург, была открыта в 1877 г. В результате Южный Урал оказался взаимосвязанным с

Поволжьем. В полосе ее экономического влияния оказались самые южные районы Башкортостана. В 80-х годах развернулась ожесточенная дискуссия дальнейшего направления данной железнодорожной ветки.

Сначала был принят «северный вариант» железной дороги через Нижний Новгород – Казань – Екатеринбург - Тюмень. Но в 1882 г. министр путей сообщения адмирал К.Н. Посыет настоял на пересмотре решения в пользу «южного» варианта через Самару – Уфу. 2 января 1885 году было принято окончательное решение, утвержденное императором Александром III, строить железную дорогу на участке Самара – Уфа и начать проектные изыскания в направлении на Златоуст и далее к востоку.

В августе 1890 года оконченный участок Уфа - Златоуст был соединен с самаро-уфимским в одну линию под названием Самаро-Златоустовская железная дорога, общая протяженность составляла 1 410 верст [1, С.651]. В 1895 году началось строительство Самаро-Уфимской железной дороги. Этот участок проходил через Уфу и Златоуст до одного из пунктов Екатеринбург-Тюменской железной дороги [2, С.299]. С 1896 года по ней было открыто движение в Сибирь и до 1908 г. это был единственный рельсовый путь, соединивший Россию, Европу и Сибирь [3, С.6].

В 1892 г. был построен участок Златоуст – Миасс – Челябинск, а с 1893 г. началась прокладка знаменитой Сибирской железной дороги [4, С.357].

В результате Уфа и весь регион оказались на транспортном пути в Сибирь и Дальний Восток, получили быстрое и удобное сообщение с Центральной Россией. Все это с одной стороны, делало их торговыми центрами на пути в центральные губернии России и, с другой стороны, способствовало развитию торговли в близлежащих местностях. Географическая изоляция, сдерживающая развитие края, завершилась, Южный Урал стал одним из ключевых регионов России.

Всё же недостаток развитых путей сообщения в Казахской степи создавало определенные трудности в развитии регионального рынка, задерживало расширение торгово-экономических взаимосвязей, как между отдельными районами степи, так и с приграничными районами и, наконец, с Центральной Россией. В мае 1868 г. Оренбургский генерал-губернатор Н.А. Крыжановский поднял перед Министром внутренних дел А.М. Горчаковым вопрос о необходимости строительства железнодорожных путей в Оренбургском крае. Основной мотивацией в докладной записке губернатора явилось то, что приграничные с казахским кочевьям территории (Саратовская,

Самарская, Оренбургская губернии) занимаются выделкой кожи, сала и других продуктов животноводства, которые получают из казахской степи. Только в одном Кузнецком уезде Саратовской губернии имелись к этому времени до 150 кожевенных заводов, потребляемых более 1 миллиона пудов сырых кож, получаемых из казахских степей [5, Л.4].

Строительство железной дороги способствовало дальнейшему формированию регионального рынка. Определенный толчок развитию торговли дало строительство Оренбургской железной дороги (Самара - Оренбург), протяженностью 512 верст, связавшей Тургайскую область и Оренбургскую губернию с Центральной Россией.

В 1891-1893 гг. акционерное общество Рязанско-Козловской железной дороги построило линию Покровская слобода – Уральск, а в 1897 г. линию Урбах – Астрахань. В исторической литературе существуют различные точки зрения на роль данной железной дороги.

Если в томе третьем учебника «История Казахской ССР» отмечается, что эти железнодорожные линии пересекали только незначительную часть Уральской области (84 версты), и не оказали важного влияния на экономическое развитие степи [6, С.311], то В. Семенов-Тянь-Шанский считал, что, несмотря на незначительную величину данной линии в пределах области, влияние ее было заметно на торгово-промышленную жизнь региона. В результате произошло стягивание основных продуктов (хлеба, рыбы, скотоводческого хозяйства) к Уральску, способствуя этим самым развитию здесь обрабатывающей промышленности и направляя грузы к главным рынкам Европейской России. Работа этого участка железной дороги выразилась в следующих цифрах. Если в 1898 г. было отправлено грузов – 4 360 т. п., то в 1900 г. – 5 038 т. п. При этом отправка грузов вдвое превышала прибытие грузов (1898 г. прибыло 1 641 т. п., а 1900 г. – 2 423 т. п.), что свидетельствовало о транзитном характере данной железной дороги.

Строительство данной железнодорожной трассы помимо ускорения местной торговли притягивало сюда новые виды грузов и укрепляло связь различных регионов России.

В начале XX века определенную роль в увеличении как внешнего, так и внутреннего товарооборота, расширении товарообмена сыграла железная дорога Оренбург-Ташкент, построенная в 1901-1905 гг. Данная железнодорожная линия связала Южный Урал, Казахстан и Среднюю Азию в единое экономическое пространство. Вся линия строившейся дороги в административном отношении была разделена на две части: северную от Оренбурга до

Казалинска (946 верст). проходившую через территорию Оренбургской губернии, Тургайскую область и Темирский уезд Уральской области и южную – от Ташкента до Казалинска (790 верст) вдоль Сырдарьинской области Туркестанского генерал-губернаторства [6, С.412-414].

Пять крупных станций – Актюбинск, Челкар, Казалинск, Перовск, Туркестан – стали узловыми пунктами связи Казахстана с Россией и Средней Азии. Оренбургско-Ташкентская железная дорога была единственной линией, связывавшей Туркестанский край с другими центрами производящей и обрабатывающей промышленности. Она проходила в направлении Оренбург – Актюбинск по водоразделам рек Урал, Илек, Эмба к озеру Челкар, через Мугоджарские горы, пески Малые Барсуки к Аральскому морю, Казалинск, к берегам Сырдарьи, на Перовск и далее на Ташкент.

Внедрение на железных дорогах специальных установок создало условия для перевозок в большом количестве скоропортящихся продуктов, в частности продукты скотоводческого хозяйства. Строительство железной дороги Челябинск – Троицк - Кустанай (1913 г.), протяженностью 232 верст, позволило соединить степи Западного Казахстана с Южным Уралом и превратить Кустанайский уезд Тургайской области в крупный центр скотоводного производства в этом регионе [7, С.44].

Кроме того, данная железнодорожная линия соединила Троицк, Кустанайский уезд Тургайской области с Самаро-Златоустовской и Сибирской железными дорогами и превратила в один из крупных транзитных центров, взаимосвязанных с Южным Уралом и Западной Сибирью.

Важное значение в понимании создания единой железнодорожной инфраструктуры имеет указ Николая II от 14 мая 1913 г. о строительстве двух железнодорожных линий: 1. от станции Казань Московско-Казанской железной дороги до соединения с участком Екатеринбург-Тюмень Пермской железной дороги; 2. от города Нижний Новгород до соединения с Северными железными дорогами [8, С.508].

Строительство этих железнодорожных путей соединяло в единое экономическое пространство регионы обширной Российской империи.

Таким образом, можно выделить важные аспекты в формировании транспортной инфраструктуры, оказавшей влияние на развитие регионального рынка:

1. В первой половине XIX века наиболее обеспеченными грунтовыми путями сообщений оказалась Уральская область, общая

протяженность которой была 1 571 верста, а в Тургайской области - 844 версты. Приведенные выше скотопрогонные тракты проходили через крупные ярмарки, потому что движущийся скот из глубины казахской степи мог быть куплен на последующих сезонных торгах и так до конечного пункта, откуда он направлялся уже в виде мяса, кожи и другого сырья в европейскую Россию;

2. Развитие железнодорожных средств сообщения со второй половины XIX века содействовало росту подвижности населения и явилось предпосылкой к развитию товарооборота. Строительство Оренбургско-Ташкентской железной дороги, которая пересекала всю территорию Тургайской и частично Уральской области, изменило ситуацию и способствовала равномерному втягиванию края в региональный торговый рынок и развитию современно организованных форм торговли (магазины, торговые дома, торговые представительства банков);

3. Все грунтовые и железнодорожные пути являлись транзитными, что свидетельствовало о втягивании казахского населения в региональный торговый рынок и подчеркивало незначительную плотность населения. Уральская и Тургайская области, являвшиеся пограничными зонами с одной стороны с Оренбургской и Самарской губерниями, а с другой – со Средней Азией стали транзитными пунктами продуктов скотоводческого хозяйства и русской фабрично-заводской промышленности;

4. Железнодорожное строительство в регионе рубежа XIX – XX вв., ориентированное на освоение окраинных территорий Российской империи, превратило населенные пункты казахской степи в торгово-промышленные селения с транзитными функциями. В частности, Ташкентская железная дорога, проходившая через станции Яйсан, Мартук, Бистамак, Тамды, Аккемир, Кандагач Актюбинского уезда Тургайской области, дало толчок включению этого района в региональный торговый рынок [9, Д.2826];

5. Вместе с тем необходимо отметить неравномерность в расположении рельсовых путей. Так, Иргиз, Карабутак, Тургай оказались вне современных средств сообщения, что оказало влияние в дальнейшем на экономическое развитие данных районов.

Литература:

1. ПСЗ РИ Т.Х.№7099, С.651
2. ПСЗ РИ Т.Х.№3043, С.299.
3. Краткий обзор развития и деятельности Самаро-Златоусовской железной дороги за 25-летие. 1888-1913 гг. – М., 1914. – 86 с.

4. Россия. Полное географическое описание нашего отечества/под редакцией В.П. Семенова-Тян-Шанского. – Спб., 1914, Т.5. Урал и Приуралье. – 785 с.
5. РО библиот. Им. Салтыкова-Щедрина. Ф.379, Оп.1, Д.255, Л.4.
6. История Казахской ССР. Т.3. – А., 1979. – 544 с.
7. Асылбеков М.Х. Развитие сети ж/д в Казахстане в конце XIX- начало XX вв. //Казахстан в канун Октября. - Алма-Ата, 1968. -120 с.
8. ПСЗ РИ, Т.28, №39389. - С.508.
9. ЦГА РК. Ф.25, Оп.1, Д.2826.

This article describe the history of to get and development of trade of the Western KZ and South Ural in XIX century and influence to the transport communication. The article based on archives and profound works.

Мақалада Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Оралдағы XIX ғасырдағы аймақтың сауданың қалыптасу, даму тарихы және оған транспорттық коммуникацияның әсері мұрағат құжаттары мен фундаментальды еңбектер негізінде сипатталған.

ӘОЖ 94(574.1):002

Қ. Сүндетұлы,

Х.Досмұхамедов атындағы мемлекеттік
университетінің ізденушісі

Атырау баспасөзінің қысқаша тарихынан

СӨЗ БАСЫ:

Республикамызда мерзімдік басылымдардың тарихымен, тағдырымен байланысты көп жағдайлар осыған дейін әлі де болса толығымен ашылған жоқ. Еліміздің тәуелсіздігі баянды етіліп, еркіндіктің түндігі ашылғасын ғана Қазақстанның баспасөз тарихы қайта жазылғаны заман талабы. Ұзаққа созылған компартия үстемдік құрған шақта оның мүмкіндігі болмағаны баршаға мәлім. Міне, енді ғана қазақ халқының шынайы жаңа тарихи әлемдік дәрежеде зерделеніп, соның нәтижесінде небір асыл мұраларымыз қайтадан ортамызға оралды.

Тарих сахнасында пайда болған баспасөздің атына қарап, қай заманның, қай қоғамның сойылын соғып, саясатын жүргізгенін аңғару қиын емес. Бірақ сол тағдырдың тайталасында мың өліп, мың тірілген баспасөзіміз қашанда әділеттің ақ жолынан бір елі де ауытқымай, бізге өмір шындығын қаз қалпында жеткізуге тырысып бақты. Солардың қатарында баспасөздің орта және төменгі буындары деп аталған

аудандық және көптиражды газеттердің тарихы болмақ. Олар өз дәуірінде уақыт үрдісіне ере отырып, казак халқының санасын және саяси көзқарасын қалыптастыруда, экономика мен мәдениеттің, оқу-ағарту саласының дамуына сүбелі үлес қосты.

Бір ескеретін мәселе. Атырау облысы баспасөзінің тарихында өз мәнінде әлі күнге дұрыс бағасын алмаған «Ленин жолы» (Гурьев), «Большая Эмба» және «Жем жұмысшылары» (Ембі) аудандық газеттерінің тарихы болатын.

«Ленин жолы» (Гурьев) газеті тарихынан (1932-1933 ж.ж.)

Қазақстандағы ұжымдастыру отырықшы - егінші аудандарын ғана емес, мал шаруашылығы аудандарды қамтыды. 1928 жылғы күштеп тәркілеу науқанынан кейін казактар ата кәсібі малдан айырылып, ұлтымыздың табиғатына келмейтін шаруашылық жүйесі пайда болды. Қызыл тудың астында айтылған «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген ұранмен жүргізілген ұжымдастыру елге үлкен зауат әкелді.

1931 жылы Гурьев округінде құрылған территориялық өзгерістерге сәйкес, Орал-Ембі ауданының үні 1931 жылы 25 желтоқсанда казак тілінде жарық көрген «Жем жұмысшылары», «Большая Эмба» – орыс тіліндегі мен Гурьев ауданының үні «Ленин жолы» газеттері пайда болды. Бұл жолы «Ленин жолы» газетінің дүниеге келуі мен газет беттерінде жарық көрген мақалаларға аз ғана шолу жасап, сол кездегі аталмыш басылымының атқарған рөлін көрсету мақсаты туындады.

1932 жылы 7 сәуірде өткен Гурьев аудандық партия комитетінің бюро мәжілісі төмендегідей қаулы қабылдады: «Аудандық ІІІ партия конференциясының қаулысына сәйкес, 15 ақпаннан казак тілінде аудандық газет ұйымдастырылсын.

Аты «Ленин жолы» болсын. Бес күнде екі шығарылсын, тиражы 3 мың болсын. Сметасы: шығыны – 27 152 сом 40 тиын, түсімі 14 800 сом мөлшерінде беркітілсін. Аудандық атқару комитеті газеттің шығынына жұмсалатын 12 352 сом 48 тиынды жылдық аудандық бюджетіне кіргізілсін.

Аупартком мәдени атқару бөлімі, жастар комитеті мен аудандық кәсіпшілер одағы кеңесі өздерінің төменгі орындарына газетті тарату жайлы нұсқау берсін.

Аудандық партком мәдени ағарту бөлімі облыстық өлкелік партия комитеті алдына ауданда казак тілінде газет ұйымдастыруды беркіту, оны қағазбен қамсыздандыру жайлы мәселе қойылсын.

Газет редакторына Қосаңұлы. орынбасарлығына Түрікменбай ұлы тағайындалсын» [1].

Осылайша тиісті қаулы алынғанымен Гурьев аудандық «Ленин жолы» газеті 15 сәуірден бастап жарық көрген. Газеттің 1932-1933 жылғы шыққан сартап болған, майлы тігінділері Алматы қаласындағы Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасының сирек қорлар бөлімінде сақталыпты.

Алғашқы газеттің шығуы туралы 1932 жылы 15 сәуірдегі санының бірінші бетінде «Ленин жолы» газетін ұйыстыру (ұйымдастыру-Қ.С) қарсаңында» атты мақала басылыпты. Осы мақаладан аз ғана үзінді бере кеткен орынды болар деп ойлаймын: «Қазақстандағы бытыранды қалған ауыл шаруашылығы бірлестік шаруашылыққа айналып, кедей орташылардың 60-70 проценті колхозға ұйымдасты. Осы жетістіктермен қатар Қазақстан еңбекшілерінің мәдениеті өсіп, тұрмысы жақсарып отыр. Осымен қатар Гурьев ауданы шаруашылығы өсіп, Қазақстандағы алдағы ауданының бірі болып отыр. 5 жылдықтың 3-ші жылының программаны артығымен орындап шықты. Оның ішінде негізгі шаруашылығымыз балық өндірісі жоспары 101 процент орындалды. Аудан көлемінде балықшы шаруалардың 94 проценті мал өсіруші шаруалардың 58, 7 проц. колхозға ұйымдасып отыр. Мал өсіруші колхоздар жанынан 715 бас мал мен 30 тауарлы фермі ұйымдастырылды.

Аудан көлемінде 2 кеңес шаруашылығы 2 пішен станциясы ұйымдастырылды, 31- жыл қаражат жинау жоспары 134 проц., мал дайындау жоспары 108 проц., көшпелі, жартылай көшпелі казак ауылын отырықшыландыру 114 проц. орындалды.

...Бұл жетістіктер Өлкелік партия комитеті мен аудандық партия комитетінің дұрыс жол басшылығы арқасында тап дұшпаны бай құлақтар мен олардың агенті оншыл «солшыл» аппортыншыл, ымырашылдар мен аянбай күресіп олардың социалшылдық (социалистік-Қ.С.) құрылыста істеген кеселдіктеріне уақытында балта шапқандығының арқасында табылған жетістіктер, бұл жетістіктер жұмыскер колхозшы көпшілігі мен байланысты алға қарай бұдан да жиілетуді, оларға айрықша көңіл бөліп, араларында жұмысты жақсартуды керектендіреді. Сондықтан осыларды ескеріп жақын арада болып өткен III партия конференциясы Гурьев ауданында 70 проц. казак халқының барлығын еске алып қазіргі социалшылдық құрылыс жөніндегі олардың араларында жүріп жатқан жұмыстардың кем-кетігін көрсетіп жол сілтеп отырып ауыл еңбекшілері мен байланысты күшейтіп мәдениет жұмысын дұрыс қою үшін өз алдына казак тілінде газет ұйымдастыруға аудандық партия комитетінің бюросына

тапсырған еді. Міне сол қаулы бойынша «Ленин жолы» атты газет ұйымдастырылып **бірінші ретте** шығып отыр. «Ленин жолы» газетінің тарихи маңызы бар. «Ленин жолы» жұмыскер қара шаруа көпшілігі бесжылдықты 4 жылда орындауға, колхоздың ұйыстыру шаруашылық халін нығайтуға, балық өндірісі жоспарын артығымен орындауға ұйыстырады.

...Сын, өзара сынды күшейте отырып, жұмыстағы кемшілікті түзетуі керек. Көшпелі, жартылай көшпелі казак халқын отырықшыландыру үшін күресіп, ұлы орысшылдықтың жергілікті ұлтшылдықтың бетін ашуы керек...». Бұдан әрі газеттің бұқара арасында кенінен тартуды, партия тапсырмаларын орындауда сенім биігінен шығамыз деп уәде беріп: «Жасасын «Ленин жолы» газеті. Қосан ұлы» деп аяқтайды.

«Ленин жолы» газетінің бірінші санының шығуын құттықтап аудандық партия комитетінің хатшысы ж. Орловтың «Ленин жолы» газеті тап жауының, апортыншылдықтың бетін ашып, партияның ұлы жолы үшін күреседі деген сәлемін жеткізген. Бұдан басқа «Трудовая Правда» газеті басқармасының, аудандық атқару комитеті мен кәсіпшілер одағы кеңесінің президиумы (алқасының) мерекелік құттықтаулары басылыпты.

Газеттің әдеби қызметкері акын Байғонысұлының «Сен табынның құралы» атты өлеңі басылыпты, осыны оқып көрелікші:

Сен табынның құралысын,
Таптын ісін қолына ал.
Социалдық құрылысты
Тездетуге күшін сал.
Тап жауына қарсы тұрып
Жаса екпінді аттаныс.
Социалдық құрылысты
Нығайтуға атсалыс.
...Оншыл, солшыл содырларды
Сокқы беріп талқан қыл,
Тіке жүріп тап жолымен
Жұртшылықты бастай біл».

Уақыт тынысына орай газеттің беттерінде мал азығын дайындау, балық аулау, колхоз саудасын күшейту, дінге қарсы күрес, ағарту саласында жүргізіліп жатқан жұмыстардағы кемшіліктер мен табыстар туралы мақалалар жарияланған. Мақалалар жалаң, сүренсіз жазылған. Көбіне құр цифрлар басылып, сол кезде өз мамандығын жақсы білетін қаламы жүйрік журналистердің тапшылығы әбден сезілгенін анық аңғарасың.

«Балық аулауда олжылық әлі орын алып отыр» деген айдарымен балық аулауды ұйымшылдықпен өткізуге шақырған «Жайықтағы аулауда өзгеріс болуы керек» деген мақала бастан аяк процентке құрылған цифрлардан аяк алып жүре алмайсын. Тек соңғы сөйлемнен ұққанымыз «Жайықта аулау жұмысында жоспарды орындау жөнінде тез өзгеріс болуы керек. өйткені Жайыкка көксерке кіріп отыр» деп аяқтаған [2].

1925 жылы басталған Ф. Голешекиннің «Ауылға бет бұр!» саясатын түсінбеген, не көнбеген адам «оншыл, апортыншыл» деген атпен айыпталып, оларға соккы беру, партиядан шығару, қуу, партияны тазалау («чистка» деген болған) науқаны жүріп жатты. Мұның арты сталиндік зұлматқа жалғасып, қазақтың қаншама аяулы ұлдары орынсыз құрбан болғаны баршаға аян. «Ленин жолы» газетінің беттерінде осындай мақалалар көптеп басылған. Әрине, адамдардың сол кездегі саяси сауатсыздығы, білім дәрежелерінің төмен болуы, сана-сезімдерінің артта қалғандығы да қатты әсер еткені ашы болса шындық. Газеттің осы санында «Колхоз саудасы күшейтілсін» атты мақалада былай делінген: «Гурьев, Орал-Ембі ауданы бірігіп 1-майда кеңес базарын ұйымдастырған еді, бұл кеңес базарын ұйымдастырғалы біраз мезгіл бола тұрса да әлі күнге реттелмей отыр. Бұл кеңес базарына осы күнге дейін бірде-бір колхоз қатынаспай отыр. Кеңес базарын ұйымдастырған күннен бастап колхоз союз кейін шегіншектеп еді, содан осы уақытқа дейін әлі солай келе жатыр. Колхоздарды кеңес базарына қатынастыруға қала халқын жабдықтауды күшейту жұмыстарын колхоз союз есебіне алмайды.

...Кеңес базарына колхоз саудасын күшейтуді бағаламайтын аппортыншылдарға соккы беруі керек. Бұл жөнінде бай-құлақтар барлық тап жаулары қарап қалмайды, барлық күшімен кеңес базарын күшейтуге кесел болады. Әсіресе, ет саудасы жөнінде бай құлақтар малды сойып көзін жоғалту үшін мал басын азайту үшін бар күшін салып қимылдайды олардың ондай дұшпандығына жол бермеу керек, бай құлақтарға соккы беру керек» деп ұрандатқан.

Компартияның биліктік идеологиясы баянды етілген сиезд, конференция, пленум және бюро қаулылары мен шешімдері газет беттерінің басым көпшілігінде жарияланған. ВКП(б) орталық комитетінің 1932 жыл 17 қыркүйектегі «Қазақстанның ауылшаруашылығы туралы, атап айтқанда, мал шаруашылығы туралы» деген шешіміне орай, жер - жерде мал шаруашылығы аудандарында артельдер енді ТОЗ-ға ауысты. Көшпелі, жартылай көшпелі казак халқын енді отырықшылыққа түпкілікті орнықтыру

жүріп жатты. Осы тақырыпты камтыған «Ленин жолы» газетінде хабарлар мен мақалалар аз болмаған.

«Мал колхоздарының қысқа әзірлігі жок» деген мақалада үй мен мал қораларын салуға арналған тас соғу (басу), шөп шабу мен оны тасымалдау ісіндегі кемшіліктерді айта келіп төмендегі кемшіліктерді жоюды міндеттейді: «Аудандағы колхоздарда 3652 мың тас соғылу керек еді, тас соғу 75 процент орындалған. 31 сиыр қорасы, 18 ат қора және бірнеше қой қоралары салыну керек. одан 16 сиыр қорасы, 8 ат қора және бір қой қора салынған, бірақ бұда салынып толық біткен жок...

Социалды мал шаруашылығын өркендетуге колхоздарда тұқ істемей отыр. Шөп сүрлеу мен қора-қобсы салу жұмысын большевикше ұйымдастыра білмей отыр. Ендігі мезгілде аудандық колхоз союз мал шаруашылығын өркендетуде барлық колхоздарға басшылық етулері керек» [3].

Баршаға аян, 1932 жыл 22 тамыздағы Орталық Бақылау Комиссиясы мен Қара шаруа бақылау комиссариаты аткасының «Баспасөзде жарияланған жұмысшы, колхозшылар хатын, тілшілер хабарын зерттеу туралы» қаулысы жер-жерде қанат жайды. Газет тілшілері жазған хаттарға назар аудару, олар жергілікті жерде болып жатқан қылмыстарды анықтауда партияның қолқанаты болатын. Тілшілерді өз қолшоқпарларына айналдырған компартия тілшілер хаттарына көңіл аудармаған газет қызметкерлерін қуғынға ұшыратты. Бұл науқаннан «Ленин жолы» газеті де қалыспаған. 1932 жылы 15 қазандағы санында жарияланған «Өндірістен аластанып жауапқа тартылсын» және «Қоғам мүлкіне қол сұққандар сазайын тартты» атты мақалалар осының айқын дәлелі:

«Өндірістен аластанып жауапқа тартылсын.

Күзгі пүтингге және қоныстану, пішен шабу жұмыстарына кесел келтіргені үшін 18-19 ауыл азаматтары Жакия ұлы, Жұмағали ұлы, Төгіс ұлы колхоздың жалпы жиылысымен колхоздан шығарылып сотқа берілген. Бұлар қазір де өндіріске кіріп алған. Жакия ұлы Доссорда мастерскойға кірген, Жұмағали ұлы балық қатыратын өндіріс орнына жұмысқа кіріп алған. Колхозда қастық жасағаны үшін мүшеліктен шығарылғандардың өндіріске кіру қалай екенін білмейміз.

Бұларды өндірістен аластау керек, сонымен қатар аудандық сот бұлардың істерін қарап жауапқа тартуы керек. Құбас» [4].

Газетке шолу арқылы партияның саясатының насихаттауы қатан тексеріліп, кемшіліктері көрсетіліп және жұмыстарына бағыт берілетін. «Ленин жолы» газетінің №74-78 сандарына шолу жасаған республикалық аға газет атанған «Социалды Қазақстан» (қазіргі

«Егеменді Қазақстан») газеті 1933 жылы 6 ақпандағы санында «Газет сыны» деген айдарымен «Ұшы-қиыры жоқ (үшін) оны не деп түсін» деген сын мақала жариялап, партияның сара жолынан ауытқымауды қатты тапсырыпты: «Ленин жолы» Гурьев аудандық газеті. (редакторы Молдабекұлы)

«Ленин жолы» бұрынғы өкірітін орталығы болған жерде шығады. Қоры бар газет дейміз. Ауданда мындаған жұмысшылар бар. Ембінепті былай қойғанда балық өндірістері бар іргелі ауданның бірі дейміз. Сондықтан «Ленин жолы» бұл бетін түзетуі керек. Саяси тілге мықты. айтқан жерден қиып түсетін өткір болуы керек. Бәрінен бұрын партияның сөзін дұрыс ұғынып түсіндіре білуі керек. Газеттің негізгі максаты - партия мен үкіметтің сөзін байтақ қалың еңбекшілерге нағыз өзінің түсінетін тілінде тайға таңба басқандай. қолына таяқ ұстағандай қылып жеткізу ғой.

Әсіресе, бұл елге бір қадам болса да жақын тұрған аудандық газеттерге тіреледі» [5].

Осылайша, аға газетте мерзімді баспасөздің айбынды міндеттерін есіне салуды ұмытпапты.

«Ленин жолы» газетінің 1932-1933 жылдардағы жылдық таралымы 16 862 болып, ал айына 1682 данамен оқырмандарына жеткен [6].

Сондай-ақ, мұрағат деректерінде «Ленин жолы» газетінің 1933 жылы 29 тамызда әдеби қызметкері Жолдас Аймұратовқа берілген мінездеме оның 1911 жылы туылғаны, газет редакциясында 1932 жылдың көктемінен бері таман жұмыс істейтіні атап көрсетіліп, бөлім меңгерушілігіне ұсынуға болатындығы атап көрсетіліпті [7].

Аз ғана уақыт ғұмыр шеккен «Ленин жолы» газетінің 172 саны шыққаннан кейін, 1933 жылы 15 қыркүйектен бастап Гурьев округінің құрылуымен Гурьев «Ленин жолы» және Ембі аудандық «Жем жұмысшылары» ізінде округтік «Социалды құрылыс» («Атырау») газеті дүниеге келді.

Әдебиеттер:

- 1 Ленин жолы. – 1932. – 15 апрель.
- 2 Ленин жолы. – 1932. – 14 маусым.
- 3 Ленин жолы. – 1932. – 15 қазан
- 4 Социалды Қазақстан. – 1933. – 6 ақпан.
- 5 Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты 2-к., 1-т., 243-іс. 195-п.
- 6 Сонда 13-парақ.

В данной статье речь идет об истории газеты «Ленин жолы», которая впервые была выпущена в 30-х годах XX века. Газета смогла сыграть

большую роль в развитии рыболовства и сельского хозяйства, в ликвидации безграмотности, призвании к культуре в Гурьевской области.

In the given article there is a history of newspaper "Lenin's way" which was created in the 30s of XX century. This newspaper played a big role in developing of fish industry and agriculture, liquidating illiteracy and developing culture in the Gureiv region.

ӘОЖ 950. 55+31
М 35

А.Т. Мәден,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе
мемлекеттік университетінің аспиранты

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Батыс Қазақстанның қала халқындағы этнодемографиялық үрдістер

Ұлы Отан соғысы жылдарында Батыс Қазақстан аймағында ерекше этнодемографиялық үрдістер орын алды. Оған ең алдымен Батыс Қазақстан территориясының тікелей майдан шебіне кіруі және соның салдарынан аймақтағы халық санының күрт қысқаруы ықпал етті. Оның үстіне соғыс майданының жақындығы босқындардың көші-қонынан көрінген халықтың қарқынды қозғалысын туғызды, сондай-ақ, бейбіт халық арасында өлім-жітім деңгейінің жоғары болуына әсер етті. Соған қарамастан, соғыс жағдайы Қазақстандағы қалалардың дамуына (урбанизация) үлкен серпін берді. Соғыс жылдары қала халқында, жекелеген қалаларда кен көлемді этнодемографиялық, әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен жанарулар орын алды. Қалаларда ірі өнеркәсіптер жүйесі қалыптасып, жұмысшы табы санының өсуіне алғышарттар жасалды.

Аймақтағы қала халқының соғыс жылдарындағы этнодемографиялық үрдістерін зерттеуде ең алдымен соғысқа мобилизацияланған халық санын, олардың шығынын анықтау маңызды. Дегенмен, облыстар бойынша бұған қатысты толық дерек көздері жок. Барынша толық мәліметтерді облыстарда 1995 ж. «Женістің 50 жылдығына» арналып шығарылған «Боздақтар» жинағы береді.

Соғыс жылдарында Ақтөбе облысынан 116831 адам әскерге алынса, 1938-1945 ж.ж. барлығы 122423 адам мобилизацияланды [1]. Оның 39503-і майдандарда қаза болды. Атап айтсақ, шайқастарда өлгендері – 17280, госпитальдарда қаза болғандары – 1718, жау тұтқынында өлгендері – 152, хабарсыз кеткендері – 20353 [2]. Осы сұрапыл жылдарда облыстан 11 мың бозбалалар мен қыздар майданға аттанды. Олардың барлығының танк жоюшы, гранатометші, пулеметші, минометші және басқа әскери мамандықтары болды. Соғыстың алғашқы күнінің өзінде Ақтөбеде 300-ден астам адам майданға баруды талап еткен арыздар берді [3].

Жас жеткіншектердің, оның ішінде, қыздардың соғысқа өз еркімен сұрануы Атырау өңірінде де орын алды. Соғыстың алғашқы күні-ақ Атырау қалалық комсомол ұйымына 23 қыздан майданға жіберуді сұраған өтініш түсті. Жалпы, Ұлы Отан соғысы жылдарында Атырау өңірінен 42509 адам, ал қаладан 11302 адам қолына қару алып фашизммен соғысқа аттанды. Толық емес соңғы мәліметтер бойынша олардың 15364-і, оның ішінде, қаладан аттанған 4683 боздақ майданда ерлікпен қаза тапты [4; 1. 36]. Сол кезеңде Атырау облысының құрамында болған Манғыстау өңірінен 3415 адам қаза болған [1, 36] деген дерек бар.

«Боздақтар» жинағы бойынша Батыс Қазақстан облысынан майданға 1941-1945 ж.ж. 74083 адам алынған. Ал, жалпы 1938-1945 жж. ұрыс даласында 76635 адам шайқасты. Оның ішінде, 1941 ж. 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша 67575 адамдық тұрғыны бар Орал қаласынан 11015 адам әскер қатарына алынды. Бұл жалпы қалалықтардың 16,3 %-ы. Осы дерек бойынша облыстың жалпы әскери шығыны 36548 адам (әскер қатарына алынғандардың – 47,7 %-ы). Оның 15695-і (42,9 %) ұрыстарда өлгендер, 2803-і (7,7 %) госпитальдарда өлгендер, 157-сі (0,4 %) тұтқында өлгендер, 17893-і (48,9 %) хабарсыз кеткендер [5; 1, 35-36]. Статоргандардың мәліметі бойынша Батыс Қазақстан облысында халық саны 1941 ж. 1 қаңтарына қарай 395631 адамды құрады. Оның 15 мыңнан астамы облысқа 1940 ж. бойы қоныс аударып келгендер. Соғыс жылдары бойы осы халық саны 1945 ж. 274284 адамға дейін азайды. Осылайша, халық саны 121347 адамға дейін қысқарған [6]. Олардың арасында жоғарыда келтірілген 36548 адамды құраған соғыс шығыны да бар.

Батыс Қазақстан халқын зерттеуші тарихшы-демограф М.Н.Сыдықов осы мәселеге қатысты соғыс қарсаңында әскер қатарында 8735 оралдықтың болғандығын, соғыс жылдары бойы тағы 67946 адамның шақырылғандығын, олардан басқа әскери комитеттермен өнеркәсіпте жұмыс істеу үшін 13605 адам және

қорғаныс кәсіпорындарындағы жұмыс үшін облыстық атқару комитеттері арқылы 15979 адамның мобилизацияланғандығын анықтай келе, облыс бойынша 97,5 мың адам майданға алынған деген тұжырым жасайды [6, 161].

Осылайша, қолда бар деректердің өзі 1938-1945 жж. үш облыс бойынша (Ақтөбе, Атырау және Батыс Қазақстан) ең аз дегенде 262400 адамның мобилизацияланғандығын көрсетіп отыр. Іс жүзінде бұл көрсеткіштің әлдеқайда жоғарғы екендігі анық. Оның үстіне бұл санға кез-келген уақытта майданға аттану жағдайында болған тыл еңбегіндегі халықтың еңбекке жарамды бөлігін қосқан жөн.

Үш облыс бойынша жоғарыдағы көрсетілген әскери шығын санын (шамамен 95500 адам) жалпы мобилизацияланғандар санынан алатын болсақ, қаза болғандардың 36,4 %-ды құрағандығы шығады. Оның ішінде Орал және Атырау қалалары бойынша қаза болғандар саны 16,4 %-ды құрайды. Өкінішке орай, бұл қалалар және аймақтағы басқа қалалардан соғыс жылдары қанша адамның алынғандығын, олардың қаншасының қаза болғандығын нақты анықтау мүмкін емес. Дегенмен, бұл есептеулерден майданға алынған әрбір үшінші адамның қалатын болғандығын болжау қиын емес. Оның үстіне, қаладан майданға адам күшінің белсенді алынуына қалатындардың соғыс жағдайына бейім келуі (мысалы, жалпы дайындығының жоғарғы болуы, т.б.) де шешуші ықпал етті.

Аймақтағы қала халқының қысқаруына халықты еңбекке мобилизациялаудың да ықпалы болды. Себебі тылдағы халықтың арасында еңбек ету және әлеуметтік жағдайдың күрделілігіне, денсаулық сақтаудың нашарлығына байланысты өлім деңгейі жоғары болды. Соның салдарынан халық санының қысқаруы бейбіт халық арасындағы шығындар есебінен де орын алды. Оның үстіне тылда еңбек етушілердің көпшілік бөлігін әйелдер мен ересек балалар құрады. Мысалға, соғыс жылдары Ақтөбе облысында байланыс жүйесінде қызмет етушілердің 88 %-ы, Ақтөбе рентген зауыты жұмысшыларының 61 %-ы, «Большевик» зауыты жұмысшыларының 53 %-ы, өнеркәсіптік комбинат жұмысшыларының 65 %-ы әйелдер болды. Түрлі мамандықтар бойынша оқу курстарында дайындалған мамандардың да көпшілік бөлігін әйелдер құрады. 1943-1944 жж. облыстың өнеркәсіптік кәсіпорындары мен темір жол көлігі саласында 8 мыңнан аса әйелдер қызмет етті [3, 7-8]. Көріп отырғанымыздай, негізінен қалаларда шоғырланған ауыр және жеңіл өнеркәсіп нысандарында, көлік саласында басым түрде әйелдер еңбек етті.

Жалпы, соғыс жылдары тылдағы жұмыстарға қалған халықтың еңбекке жарамды бөлігінің барлығы тартылды. Мысалы, Атырау

өңірінде тылдағы еңбек майданында - өндірісте 517 адам, дала жұмыстарында 5073 студенттер мен мектеп оқушылары, 150 кенсе қызметкерлері еңбек етсе [4. 6]. Батыс Қазақстан облысынан 29 мыңнан аса халық тылдағы еңбекке жұмылдырылды. Бұл облыстағы барлық еңбекке жарамды халықтың шамамен 90 %-ы болатын [6, 161-162].

Қала халқы соғыс жағдайында туындаған объективті факторлер әсерінен қысқарып отырғанмен, оның орны эвакуацияланғандар, мүгедек болып, соғыстан қайтқандар, ауылдан қалаға қоныс аударғандар есебінен тез толығып отырды. Бұл үрдісті қалалардың соғыс қарсаңындағы халық саны мен соғыстан кейінгі жылдағы көрсеткіштерін салыстыру арқылы бағамдауға болады. Мысалы, жоғарыда берілгендей, 1939 ж. санақ бойынша Орал қаласының халқы 66346 тұрғын болса, 1946 ж. 1 қаңтардағы мәлімет бойынша олардың саны 66613 адамды құраған [7]. Сонда қала халқының жеті жылдың ішінде 267 адамға өскендігі көрінеді. Әрине, соғыс жылдары бойы қала халқы үлкен сандық және сапалық өзгерістерге ұшырағандығы сөзсіз. Және де 1946 ж. қалада соғыспен байланысты барлық көші-қондық үрдістер аяқталған болатын.

Батыс Қазақстандағы қала халқының қазіргі заманғы этнодемографиялық құрылымына соғыс жылдарындағы көші-қон үрдістері де маңызды ықпал етті. Бұл кезеңдегі көші-қон үрдістері майдан шебіндегі халықтардың Қазақстанға эвакуациялануынан және халықтарды күштеп жер аударудан көрінді. Соның нәтижесінде, дәл сол уақытта этникалық құрылым күрделеніп, халық құрамында жана ұлттар мен ұлыстар пайда болды, негізгі ұлттардың арақатынасының өзгерісі одан әрі жүрді. Соған сай, жергілікті ұлт – қазақтардың үлесі қысқарды.

Халықтарды эвакуациялаудың нәтижесінде аймақтағы қала халқының саны өсті. Эвакуацияның сипатына қарай үш негізгі бағыты айқындалады: жеке босқындар, КСРО-ның батыс аудандарының бейбіт тұрғындарын шығысқа ұйымдасқан түрде және өндірістік кәсіпорындар, мекемелермен бірге инженер-техникалық мамандар мен жоғарғы білікті жұмысшыларды отбасыларымен бірге эвакуациялау [6, 165]. Соғыс жылдары бойы Қазақстанға эвакуация негізінен соңғы екі бағыт арқылы жүзеге асырылды. Әсіресе, соңғы үшінші бағыт қала халқының этнодемографиялық дамуына маңызды өзгерістер жасады.

Батыс Қазақстандағы облыстарға эвакуацияланған халық шілде айынан келе бастады. 1941 ж. 23 шілдеде Ақтөбе облыстық партия комитеті мен облыстық атқару комитеті «Эвакуацияланған халықты қабылдау мен орналастыру туралы» қаулы қабылдады. Ол үшін ұзақ

мерзімге педагогикалық училищенің, №№6, 13, 15 мектептердің, құрылыс техникумының ғимараттары мен бірқатар тұрғын үйлер босатылды [8]. Сол сияқты, Батыс Қазақстан облысына да халықтарды эвакуациялау қаркынды жүргізіліп, 1941 ж. тамыз айының алғашқы жартысында 1178 адам көшірілді. Олардың 526 адамы Орал қаласына орналастырылды. Оның 186-сы ерлер болса, 340-ы әйел адамдар болатын. Жатпы бұл уақытқа дейін облысқа 2647 адам эвакуацияланған еді. Бұдан кейінгі уақыттарда Орал қаласына көшірілгендердің саны облысқа жатпы эвакуацияланғандар санына қарай ауытқып отырды. Мысалы, 1941 ж. тамыз айының екінші жартысында қалаға 906 адам келсе, қыркүйек айының бірінші жартысында – 776, екінші жартысында – 441, қазан айының бірінші жартысында – 373, қараша айының бірінші жартысында – 61, ал екінші жартысында – 969 адам орналастырылған. Қолда бар деректерге сүйенсек, Батыс Қазақстан облысына 1942 ж. қаңтар айының екінші жартысына дейін барлығы 17320 адам эвакуацияланған. Олардың 6853-і ерлер болса, 10467-сі әйел адамдар болатын [9]. Сонда эвакуацияланғандардың 60,4 %-ын әйел адамдар құраған.

Соғыстың алғашқы айларындағы Батыс Қазақстандағы қалаларға халықтың эвакуациялану қарқынын төмендегі кесте де (№1 кесте) [10] көрсетеді.

№1 кесте. Батыс Қазақстандағы қалаларға халықтардың эвакуациялану қарқыны

Эвакуациялану қарқыны				
Облыстар	Қала халқы	Эвакуацияланған халық		
		қалаларға	ауылдарға	барлығы
01.08.1941 ж.				
Ақтөбе 1277	94.9	700		577
Гурьев 12	105.0	12		-
Батыс Қазақстан 1654	60.0	943		711
01.10.1941 ж.				
Ақтөбе 8249	96994	3824		4425
Гурьев 469	104526	412		57
Батыс Қазақстан 8682	60701	5131		3551
01.11.1941 ж.				
Ақтөбе 11097	101390	4536		6561

Гурьев	107997	919	677
1596			
Батыс Қазақстан	64064	5295	4207
9502			
01.12.1941 ж.			
Ақтөбе	106642	9324	9757
19081			
Гурьев	111967	4702	4184
8886			
Батыс Қазақстан	67919	9359	25901
35260			

Кестеден көрінетіндей, Батыс Қазақстан аймағына эвакуацияланған халық саны күз айларынан бастап күрт өсіп, ай сайын бұл көрсеткіш ұлғайып отырды. Сәйкесінше, механикалық өсім есебінен облыстардың қала халқының саны да өсті. Кесте эвакуацияланған халықтың біраз бөлігінің ауылдық елді мекендермен қатар, қалаларға да орналастырылғандығын дәлелдейді. Қалаларға бөлінген халық негізінен облыс орталықтарына орналастырылды.

Эвакуацияланғандардың облыс орталықтарына көптеп орналастырылуы ол қалалар халқының шектен тыс асып кетуіне әкеліп отырды. Мұндай жағдайда оларды аудандық елді мекендерге көшіру шаралары жүзеге асырылған. Мысалы, мұрағат деректері бойынша Ақтөбе қаласының шектен тыс қоныстандырылуына байланысты жергілікті билік 1942 ж. 12 наурызда қаулы шығарып, ол бойынша бірінші кезекте еш жерде жұмыс істемейтін 1850 адамнан тұрған эвакуацияланғандар мен жалғыздікті адамдардың отбасылары аудандарға көшірілген [11].

Эвакуацияланған халықтың негізгі толқыны Қазақ КСР-на 1941 ж. тамызынан – 1942 ж. қаңтарына дейінгі кезеңде келді. Бұл уақыт аралығында 386492 адам эвакуацияланған. Олардың Батыс Қазақстандағы облыстар бойынша таралуын төмендегі кестеден көруге болады (№2 кесте) [12].

№2 кесте. Қаз. КСР-на эвакуацияланған халықтар қозғалысы

Облыстар	1941 ж. 15.10.- 1942 ж. 01.01. аралығында келгендер саны	1942 ж. 01.01.
Ақтөбе	10827	19394
Гурьев	7619	9215
Батыс Қазақстан	29315	37153
Қаз. КСР бойынша небары	288796	386492

Кестеле берілгендей, соғыстың алғашқы айларында Қазақстанға 288796 адам эвакуацияланса, оның 47761-і немесе 16,5 %-ы батыс аймаққа келген. Ал, 1942 ж. 1 қаңтарындағы мәлімет бойынша Батыс Қазақстандағы үш облысқа 65762 адам немесе барлық эвакуацияланған халықтың 17,0 %-ы жіберілген. Әрине, соғыстың аяғына дейін Батыс Қазақстандағы облыстарға тағы соншама адамның орналастырылғаны сөзсіз. Себебі, мысалға, «Боздақтар» жинағында келтірілген мәлімет бойынша тек Батыс Қазақстан облысына 47032 адам қабылданып, орналастырылған [5, 13]. Осы тұрғыда М.Н. Сыдықов 1941 ж. аяғына қарай аймақтың үш облысы бойынша негізінен облыстық қалалар мен оған жақын аудандарда орналастырылған 113674 адамның тіркелгендігін жазады [6, 166]. Бұл соңғы мәлімет ресми құжаттарда көрсетілген аймаққа орналастырылған 65762 адамнан 47912 жанға артық. Қалай болғанда да Батыс Қазақстан, оның ішінде Ақтөбе және Батыс Қазақстан облыстары эвакуацияланған халықты қабылдаудың ірі орталықтары болды.

Қазақстанға эвакуацияланған халықтың қалыптасқан соғыс жағдайына байланысты негізгі бөлігін әйелдер мен балалар құрағандығы белгілі. Соның нәтижесінде, халықтың жыныстық және жастық құрылымы өзгеріске ұшырады. Халық санының толығының негізгі көзі әсіресе, балалар болды. Жоғарыда 2-кестеде берілген көшіріліп әкелінген 386492 адамның 136,5 мыңнан астамын балалар құрады [13]. Ал Батыс Қазақстан облыстарындағы қалаларға 1941 ж. өзінде толық емес мәлімет бойынша 56574 бала эвакуацияланған. Олардың жекелеген қалалар бойынша орналастырылуын төмендегі кестеден (№4 кесте) [14] көреміз.

№4 кесте. 1941 ж. Батыс Қазақстан қалаларындағы балалар көші-қоны

Қалалар	16 жасқа дейінгі балалар		
	Келгендер саны	Кеткендер саны	Механикалық өсім
Ақтөбе	4453	1488	2965
Шалқар*	454	87	367
Темір	280	13	267
Гурьев	2004	879	1125
Ф-Шевченко	14	1	13
Орал	5473	2010	3463
небары	12678	4478	8200

*Он бір айдың мәліметі

Кестеден көрінетіндей, көшіріліп әкелінген балалар негізінен облыс орталықтарына орналастырылған және олардың үлесі 93,5 %-ды құрайды. Гурьев қаласына қарағанда әсіресе, Орал және Ақтөбе қалаларына балалар көп орналастырылды. Қалалардан кеткен балаларды осыннан қоныс аударған отбасылардың балалары және басқа аймақтарға жолданған балалар құрады.

Аймаққа келген балалардың біраз бөлігін ата-анасынан айырылған балалар құрады. Мысалға, Батыс Қазақстан облысына 1941 ж. 1 тамызына дейінгі уақыттың өзінде ата-анасынан айырылған 97 бала келген. Балалардың 99 %-ын (95 бала) 7 мен 16 жасқа дейінгі аралықтағы балалар құрады [9, 15]. Уақыт өткен сайын эвакуацияланған балалар саны арта түсті. Жалпы, облысқа барлығы ата-анасыз 6175 бала келді. Оның 3637-сі 8 жасқа дейінгі балалар болатын. Олардың негізгі бөлігі балалар үйлері мен интернаттарда орналастырылды [6, 171]. 1943 ж. облыста 18 балалар үйі болды, онда 1760 бала тәрбиеленді [15]. Ал, 1945 ж. 1 маусымдағы мәлімет бойынша облыстағы 15 балалар үйінде 1513 тәрбиеленуші тәрбиеленсе, түрлі мектеп-интернаттарда 1034 бала өмір сүрді. Барлығы 2547 бала. Оның 456-сы Орал қаласындағы төрт балалар үйінде тәрбиеленді [16]. Әрине, бұл уақытқа дейін өңірдегі эвакуацияланған балалар туған жерлеріне қайтарылып, олардың саны азайған болатын. Осы мәселеге қатысты М.Н.Сыдықов есептеулердің нәтижесінде Батыс Қазақстан облысында эвакуацияланған балалардың 30 %-ға дейінгі бөлігі тұрақты өмір сүруге қалған деген қорытындыға келеді [6, 172].

Ал көршілес Ақтөбе облысында эвакуацияланған балалар Ақтөбе қаласынан басқа Шалқар, Темір қалаларына және басқа аудандардың елді мекендеріне орналастырылды. Мысалы, 1942 ж. маусым айында Темір қаласы Сталинград облысының Франкск және Кольбск балалар үйлерінің 110 тәрбиеленушілері мен барлық қызметкерлерін қабылдайды [17]. Жалпы, облысқа 1944 ж. 1 сәуіріне дейін 2142 бала эвакуацияланды. Олардың 1834-і 14 жасқа дейінгі, 308-і 16 жасқа дейінгі балалар болды [18].

Гурьев облысы да балаларды орналастыру аймағына айналды. 1941 ж. өзінде мұнда Воронеж қаласынан мектепке дейінгі жастағы 81 баладан тұрған балалар үйі 17 қызмет көрсетушісімен бірге көшіріліп әкелінді. Сонымен бірге, осы қаладан 27 қызмет көрсетуші адамдары бар 68 бала тәрбиеленетін мылқаулар мектебі де көшірілді [19].

Эвакуацияланған халықтың қатарын аймаққа көшіріліп әкелінген кәсіпорындар жұмысшылары да толықтырды. Дегенмен, соғыс жағдайында кәсіпорындардың жұмысшылар құрамын толық көшіру мүмкін болмады. Кәсіпорындардың құрал-жабдықтарымен бірге тек біліктілігі жоғары санаулы маман-кадрлар көшірілді. Қалған жұмысшылар майданға алынды немесе тылдағы еңбекке

жұмылдырылды. Мысалы, 1941 ж. 17 қыркүйегіне дейін Қазақстан территориясына 36 кәсіпорын келсе, оның 8-і Батыс Қазақстан аймағына жолданған. Осы кәсіпорындармен бірге Ақтөбе қаласына – 80, Орал қаласына – 6430 маман, инженер-техникалық жұмысшылар және қызметкерлер келген [20]. Сол сияқты 1941 ж. күзінде Ақтөбеге Мәскеуден көшірілген Рентген зауытының жабдықтарымен бірге 150 маман жұмысшы, инженер-техник қызметкерлер келді [8, 8]. Тағы бір мысал бойынша Гурьев облысына эвакуацияланған 8399 адамның 1276-сы кәсіпорындармен бірге келгендер болды [21].

Соғыс жылдарында эвакуацияланған халық КСРО-ның түрлі республикалары мен облыстарынан келді. Нәтижесінде, Қазақстанның көпшілігі халқының қалыптасу үрдісі жалғасты. Мысалы, 1941 ж. өзінде Батыс Қазақстан облысына 25 ұлттың өкілдері келген [6, 167].

Батыс Қазақстандағы қала халқының этнодемографиялық сипатының өзгеруіне кеңес өкіметінің соғыс қарсаңында бастаған жоспарлы еңбектік қоныстандыру саясатының жүргізілуі мен өткен ғасырдың 30 жылдардың екінші жартысында басталған халықтарды күштеп жер аудару саясатының жалғастырылуы да ықпал етті. Патшалық Ресейдің отарлық саясатының жалғасы болып табылған қоныстандыру саясатының нәтижесінде Қазақстанда 1941 ж. 1 сәуіріне қарай осында құлақ ретінде жер аударылған 180 015 еңбектік қоныстанушылар тұрып жатты [13, 387].

Соғыс жылдары халықтарды күштеп жер аудару саясатына ұлшыраған ұлттардың алғашқыларының бірі – шешендер болды. Шешендерді күштеп жер аудару 1941 ж. тамыз айының аяғынан басталып, 1948 ж. дейін жүргізілді. 1944 ж. Шешен-Ингуш АКСР-ы жойылып, ақпан айында 310 630 шешен және 78 479 ингуш жер аударылды. Ал сол жылдың наурыз айында Қазақстанға тағы 344 589 шешен келді. Оның ішінде Батыс Қазақстаннан Ақтөбе облысына 20 309 адам орналастырылды. Оларға 1944 ж. ақпанынан кейін әскер қатарынан босатылған мыңдаған шешендер мен ингуштар қосылды. Қазақстанға барлығы олардың 60 мыңнан аса өкілі келді [13, 387-390]. Жоғарыда берілген Ақтөбе облысына орналастырылған шешендер санына қатысты мәліметті мұрағат деректері де растайды. Ол құжат бойынша Ақтөбе облысына 20 248 адам немесе 4129 шешен отбасысы келген. Арнайы қоныстанушылар облыстың 10 ауданына және Ақтөбе қаласына бөлініп, колхоздарға, совхоздарға, мұнай кәсіпшіліктеріне, кен орындарына, темір жол көлігі колхоздарына, кәсіпорын артельдері және шаруашылықтық ұйымдар мен мекемелерге жұмысқа орналастырылған [22]. 1944 ж. наурыз айында Ақтөбе қаласына келген 820 шешеннің 253-і жұмысқа орналастырылған, қалған 567-сі карттар мен балалар болды. Оның ішінде 381-і 12 жасқа дейінгі балалар [22, 15].

Соғыс қарсаңында алғашқылардың бірі болып немістер де жер аударылды. 1941-1942 жж. КСРО-ға 1 209 430 неміс көшірілсе, олардың Қазақстандағы саны 444 005 адамды құрады [13, 389]. Оның ішінде Ақтөбе облысына 1941 ж. өзінде 1750 отбасы қоныстандырылған [23]. Әрбір отбасыда орта есеппен алғанда 4 адамнан болды десек, барлығы 7000 адам шығады.

Соғыс кезеңінде поляктарды да жер аудару жалғасты. Бұл уақытқа дейін Қазақстанда поляктардың ірі диаспорасы орналасқан еді. 1942 ж. қарашада Саратов облысынан Қазақстанға 2014 поляк көшірілді [13, 389]. 1942 ж. мамыр айында Краснодар өлкесінен, Қырым АКСР және Кавказ республикаларынан Қазақстанға 24 670 грек жер аударылды. Олардың көпшілігі Солтүстік және Батыс Қазақстанға орналастырылған [13, 390]. Олардан басқа 1943-1944 жж. Қазақстанға калмақтар, шешендер, ингуштар, карашайлықтар, балкарлықтар, қырым татарлары, болгарлар, гректер, армяндар, түрік-месхеттіктер, күрділер, хемшидтер, әзірбайжандықтар, т.б. жер аударылды [13, 387].

Қоныстанушылардың жағдайы өте ауыр болды. Олар жергілікті халық, эвакуацияланғандар сияқты соғыстың барлық ауыртпалығын көтерді. Оларға тұрғын-жау, азық-түлік жетіспеді, мыңдаған адамдар аштық пен аурудан өлді.

Сонымен, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Батыс Қазақстанның қала халқында орын алған этнодемографиялық үрдістерді талдай келе, бірқатар қорытындылар шығаруға болады. **Біріншіден**, Қазақстанның батыс бөлігінің соғыс өтіне жақын болуына байланысты мұнда ерекше демографиялық ахуал қалыптасты. **Екіншіден**, Қазақстанның басқа өңірлеріне қарағанда батыс аймақтан майданға көп адамның алуына байланысты мұндағы облыстардың халық саны ерекше қысқарды. Аймақтағы қазіргі төрт облыс территориясынан толық емес мәліметтер бойынша 248140 адам соғысқа алынған. Бұл соғыс жылдары Қазақстаннан мобилизацияланған халықтың 32,1 %-ы болатын. Бір Ақтөбе облысының өзінен республика бойынша соғысқа алынған халықтың 15,1 %-ы немесе 116831 адам мобилизацияланған. Соғыс жылдары жергілікті халық – қазақтар басқа ұлттарға қарағанда ең көп мөлшерде мобилизацияланды (толық емес мәлімет бойынша барлық мобилизацияланғандардың 34,7 %-ы). Сәйкесінше қайтымсыз адам шығыны да басқа ұлттармен салыстырғанда жоғары болды (толық емес мәлімет бойынша барлық қазақ болғандардың 26,1 %-ы). **Үшіншіден**, соғыс жылдары аймақтағы қала халқының этникалық құрамы үлкен өзгерістерге ұшырады. Соғыс жылдарындағы республика халқының ұлттық құрамында орын алған өзгерістер қазіргі Қазақстандағы халықтың көпұлтты сипатының қалыптасуының шешуші кезеңі болды. Халықтың ұлттық құрамының өзгерісіне Қазақстанға майдан шептерінен халықтардың эвакуациялануы, еңбектік қоныстандыру мен

халыктарды күштеп жер аудару саясатынын жалғастырылуы ықпал етті. Нәтижесінде, республикада жергілікті халық – казактар азыншылық ұлтқа айналған этнодемографиялық сипат қалыптасты.

Әдебиеттер:

1. Боздактар: Жинақтама том / Құраст. П.С.Белан, Н.Едігенов. А., 1995. 35-б.
2. Естелік кітабы. Книга памяти (Жинақтама том). Ақтөбе, 2000. 6-б.
3. Актюбинская область в годы ВОВ 1941-1945 гг. (цифры и факты). Актөбе. 2005. 3-б.
4. Боздактар. Атырау облысы. 1-т. А., 1995. 5-6. 8 бб.
5. Боздактар. Батыс Қазақстан облысы. 1-т. Орал. 1995. 22-23 бб.
6. Сдықов М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897-1989 гг.). А., 1995. С. 159.
7. Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты (БКОММ). 850-к., 1-т., 821-іс. 7-п.
8. Желіске 50 жыл. 1941-1945. Ақтөбе. 1995. 7-б.
9. БКОММ. 693-к., 1-т., 2197-іс. 18-55 пп.
10. Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты (КРОММ). 698-к., 14-т., 244-іс. 69, 92, 98-99 пп.
11. Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты (АОММ). 30-к., 1-т., 486-іс. 7-п.
12. КРОММ. 1987-к., 1-т., 17-іс. 4-п.
13. Алексеенко А.Н., Масанов Н.Э. Миграционные и этнодемографические процессы в советский период / История Казахстана: народы и культуры. А., 2001.-608 с. С. 391.
14. КРОММ. 698-к., 14-т., 243-іс. 24-59 пп.
15. БКОММ. 850-к., 9-т., 124-іс. 112-п.
16. БКОММ. 850-к., 9-т., 367-іс. 33, 35 пп.
17. АОММ. 85-к., 1-т., 1403-іс. 244-п.
18. АОММ. 30-к., 1-т., 505-іс. 1-п.
19. Атырау облыстық мемлекеттік мұрағаты (Ат.ОММ). 855-к., 1-т., 177-іс. 28-п.
20. Қазақстан Республикасының Президенттік мұрағаты (КРПМ). 708-к., 5-т., 1191-іс. 3-п.
21. Ат.ОММ. 855-к., 1-т., 147-іс. 354-п.
22. АОММ. 13-к., 13-т., 31-іс. 7-п.
23. АОММ. 85-к., 1-т., 1347-іс. 45-46 пп.

В данной статье рассматриваются этнодемографические процессы городского населения Западного Казахстана в годы Великой Отечественной войны. Автор выявил факторы повлиявшие на численное сокращение городского населения в военные годы. Сделал анализ процессов эвакуаций, депортаций и других видов миграции населения изменивших этнический состав городского населения.

In this article covers ethnic-demographic processes of West Kazakhstan population during The Great Patriotic War. The author reveals factors effected decrease of local population during these years. The author describes the process of evacuation and deportation and other tipes of population migration that have changed the ethnic population number.

ӘОЖ 316.66:351.74

Ж.Д. Мұстафина,
АКМПИ аспиранты

Әскери губернаторлардың әлеуметтік сипаты (Торғай облысының материалдары бойынша)

Қазақ жерінің патшалық Ресеймен отарлану үрдісі, одан кейінгі кезеңдегі қазақ халқының кенестік бұғауға түсуі түрлі әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асырылғандығы тарихымыздан белгілі. Өлкемізді отарлау саясаты әскери шептер құру және әскери-қазақтік отарлаудан басталып, XVIII ғасырдан XIX ғасырдың 60-жылдарына дейін тұрақты әскер арқылы жергілікті халықты тізе бүктіру саясатына дейін өрбіді.

Осындай мақсатты шаралардың нәтижесінде XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасына қарай патша үкіметі Қазақстанды әскери отарлауды аяқтады. Отарлаудың ендігі кезені Қазақстанды Ресейдің географиялық құрамды бөлігіне айналдыруға қызметі етуі тиіс болатын. Осы мақсатта XIX ғасырдың 60-90-шы жылдарында әкімшілік-саяси реформалар жүргізілді. Бұл реформалар нәтижесінде қазақ жері патшалық Ресейдің меншігіне айналдырылып, қазақ халқы саяси бостандығынан айырылды. Оның үстіне бұл реформалар жергілікті аксүйектік топтардың саяси ықпалын түпкілікті жойды. Бұл бағыттағы саясат жергілікті жерлердегі отарлық биліктің тірегі болатын жана шенеуніктер тобын қалыптастыру арқылы да жүзеге асырылды. Жалпы, патша үкіметінің бұл кезеңдегі отарлық саясатында арнайы дайындалған шенеуніктер тобы маңызды рөл атқарды. Осындай топтың бірі - облыстарды басқарған әскери губернаторлар.

Ресейде губернатор институты XVIII ғасырдың басында І Петрмен енгізілді. Жалпы, губерния әкімшілік-территориялық бірлік ретінде

Ресейде 1702 жылы пайда болды. 1708 жылы 18 желтоқсанда І Петр Ресейдің жаңа әкімшілік-территориялық бөлінісі туралы жарлық шығарып, ол бойынша 8 губерния құрылды. Одан кейінгі уақытта губернатор институты ІІ Екатеринамен жетілдірілді. Ал губернияның негізгі әкімшілік-территориялық бөлініс ретінде түпкілікті бекітілуі император І Павелдің есімімен байланысты. Ол 1796 жылы «Мемлекетті губернияларға жанаша бөлу туралы» жарлық жариялап, 41 губерния құрды. Осы губернияларды басқару үшін І Павел азаматтық және әскери губернатор деп аталған екі қызмет бекітті. Орталық губернияларды азаматтық губернаторлар басқарса, әскери қимылдар жалғасып жатқан, саяси тұрақсыз «шеткері» (негізінен батыстық) губернияларды әскери губернаторлар басқарды [1].

Жаңа құрылған губерниялардың қатарында Орынбор губерниясы да қайта қалпына келтірілген болатын. Осы уақыттан бастап казактардың ісімен айналысқан бірінші басшының жұмыс орны қайтадан Орынбор қаласына көшіріледі. Орынбор губерниясының бірінші әскери губернаторы болып генерал әрі барон Осип Андреевич Игельстром тағайындалды. 1798 жылы қыркүйек айында орынборлық әскери губернатор болып тағайындалған генерал-майор Николай Николаевич Бахметев осы губернияның азаматтық істерімен де айналысқан [2]. Көріп отырғанымыздай, әскери губернатор қызметінің пайда болуы патшалық Ресейдің отарлау саясатының және губернатор институтының даму үрдісінің тікелей жемісі болды. Бұл қызмет аясы уақыт өте кенейіп, отарлық әкімшіліктің жоғарғы буынына айналды.

Әскери губернатор қызметінің Батыс Қазақстанда пайда болуы ХІХ ғасырдың 60-жылдарындағы реформалармен байланысты. 1868 жылғы 21 қазанда «Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы» Уақытша ереже қабылданды. Ереже бойынша Батыс Қазақстан территориясында Торғай және Орал облыстары құрылды. Ережеге сәйкес осы облыстарды басқарған әскери губернаторлар қолдарына үлкен әскери және азаматтық билік шоғырланып, олардың қызметінің жана сипаты бекітілді. Осы тұрғыда әскери губернаторлардың әлеуметтік сипатына талдау беріп, олардың қандай ортадан шыққандығын білу маңызды.

Қолда бар деректер бойынша Торғай облысын 1869-1917 жылдар аралығында 8 әскери губернатор басқарғандығын анықтадық. Олардың жеке сапалық көрсеткіштерін (ұлты, тегі, туған жылы, діні, әскери шені, атағы, білімі) төмендегі кестеден (І кесте) көруге болады.

1 кесте. Торғай облысы әскери губернаторларының тізімі мен құрамы [3]

№	Аты-жөні	Туған жылы	Тегі	Шені	Діні	Білімі	Білік еткен жылдары
1	Баллюек Лев Федорович	1822	Прусс отбасынан шыққан	Генерал-майор	Люте-ран	Михайлов артиллерия училищесі	1869-1877 қаза
2	Гейс Александр Константинович	21.08. 1834/ 1835	Эстля губерния-сының дворяны	Генерал-майор	-	Бас штабтың Николаев академиясы	1877-1878 қаза
3	Константинович Александр Петрович	26.08. 1832	Полтава губерния-сының дворяны	Генерал-майор	-	Михайлов артиллерия училищесі	1878-1883 шілде
4	Проценко Александр Петрович	23.11. 1836.	-	Генерал-майор	-	Бас штабтың Николаев академиясы	1883-1888 ж. басы
5	Барбаш Яков Федорович	12.05. 1838.	Полтава губерния-сының дворяны	Генерал-лейтенант	-	Александр Брестік кадет корпусы, Бас штабтың Николаев академиясы	1888-1899 қыркүйек
6	Ломачевский Асвирит Асвиритович	6.04. 1848	Санкт-Петербург губ. дворяны	Генерал-лейтенант	Православия	Гвардиялық юнкерлердің Николаев училищесі	1900-1907/1908
7	Страховский Иван Михайлович	-	-	Ресми статтық кеңесші	-	-	1908-1910
8	Эверсия Михаил Михайлович	16.03. 1868.	Орынбор губ. дворяны	Ресми статтық кеңесші	Православия	Императорлық Санкт-Петербург университеті «Құқықтану» факультеті, 1-сатылы диплом	1910-1917

Кестеден көрінетіндей, Торғай облысының әскери губернаторларының сапалық көрсеткіштері алуан түрлі болып келген. Алдымен әскери губернаторлардың тегіне талдау жасасак, олардың көпшілігінің аukatты дворян отбасыларынан шыққандығын көреміз. Осы жағдай әскери губернаторлардың сапалы білім алып, қызмет бабында үлкен жетістіктерге жетуіне тікелей ықпал етті. Дегенмен, XIX ғасырдың аяғында дворяндардың бұрынғы ықпалдары мен артықшылықтарынан айырылғандығы белгілі.

Әскери губернаторлардың шеніне келетін болсак, жалпы, губернатор болып Рангілер туралы табель бойынша төртінші кластан төмен емес шені бар адам тағайындалуы тиіс. Ал төртінші класка ресми стат кеңесшісі мен генерал-майор шендері сәйкес келді. Соған қарамастан, барлық уақытта осы ереже сақтала бермеді және губернаторлықка бесінші класс және одан төмен шендегі шенеуніктер де тағайындалды [4]. Кестеде берілгендей, Торғай облысының әскери губернаторларының көпшілігі әскери адамдар болды, тек екі әскери

губернатор – И.М.Страховский және М.М.Эверсман азаматтық саладан тағайындалған. Әскери губернаторлардың басым бөлігі төртінші класка сәйкес шен иеленді. Олардан баска екі адам - Я.Ф.Барабаш және А.А.Ломачевскийдің үшінші класка сәйкес генерал-лейтенант шендері болды. Көріп отырғанымыздай, отарланған казак жеріндегі жергілікті халықтың қарсылығы толастамаған Торғай даласына арнайы әскери білімдері бар, тәжірибелі, белгілі адамдар тағайындалған. Осы тұрғыда әскери губернаторлардың бұған дейін қандай қызметте болғандығы немесе соңғы ретте қандай қызметтен келгендігін анықтау қызығушылық тудыратын мәселе.

Бұл бағытта қолда бар дерек көздеріне сүйене отырып, төмендегідей фактілерді анықтадық. Торғай облысының бірінші әскери губернаторы Л.Ф.Баллюзек бұл қызметке дейін Қытайда елшілік қызмет атқарған [5]. Екінші әскери губернатор А.К.Гейнс бұл қызметке Жол байланысы министрлігінен келген [6]. Одан кейінгі А.П.Константинович әскери губернатор болып тағайындалғанға дейін 1873 жылдан Хиуа жорығына қатысып, белсенді әскери қызмет атқарған [7]. Торғай облысының төртінші әскери губернаторы А.П.Проценко бұл қызметке Семей облысының әскери губернаторы қызметінде жүргенде ауыстырылды [8]. Одан кейінгі Я.Ф.Барабаш әскери губернатор қызметіне дейін Забайкалья облысының губернаторы болды [9], сонымен бірге, Бас штабтың құрамына тіркелген [10]. Торғай облысының алтыншы әскери губернаторы А.А.Ломачевский аталмыш қызметке дейін Орынбор губерниясының вице-губернаторы қызметін атқарды [11]. Ал Торғай облысының соңғы екі әскери губернаторлары жөнінде толық мәліметтерді табу мүмкін болмады. Берілген мәліметтер, Торғай облысына тағайындалған әскери губернаторлардың бұл қызметке дейін түрлі жоғарғы қызметтерде болғандығын және олардың барлығының әскери саламен байланысты екендігін дәлелдейді.

Губернаторлардың әлеуметтік сипаты жөнінде мәлімет беретін тағы бір көрсеткіш – олардың белгілі-бір дінге қатыстылығы. Л.М.Лысенконың айтуынша олардың діни сенімін анықтау өте күрделі. Себебі, ол жөніндегі мәліметтер XIX ғасырдың басына дейін формулярлық тізімде мүлдем көрсетілмеген. XIX ғасырдың өзінде барлық губернаторлар өздерінің анкеталарында діни сенімге қатысты мәліметтерді көрсетпеген [12]. Біз аталған 8 әскери губернатордың 3-інің ғана діни сенімінің түрін Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатынан олардың қызметтік тізімдеріне (послужной список) қатысты мәліметтерді табу арқылы анықтадық. Әскери губернаторлардың белгілі-бір дінге қатыстылығы олардың белгілі-бір ұлтқа қатыстылығын да анықтауы мүмкін. Қалай болғанда да Ресей губернаторларының, оның ішінде, әскери губернаторлардың көпшілігі христиан дінінің православия тармағының өкілдері болды. Бұны

Л.М.Лысенконың да зерттеуі дәлелдейді. Оның есептеуінше 1895 жылы православиялық емес губернаторлардың үлесі 7,4 %-ға дейін төмендесе, 1913 жылға қарай олардың үлесі шамамен 6 %-ды құраған [13].

Кез келген басшыны тағайындауда оның білімінің барлығы, біліктілігінің аталмыш қызметке сәйкестілігі қаралады. Сол сияқты әскери губернаторларды тағайындауда да олардың жалпы және кәсіби дайындықтарын білдіретін арнайы білімдерінің болуы талап етілді. Кестеден көрінетіндей, Торғай облысының әскери губернаторларының барлығы дерлік әскери білім алғандар болды. Олардың көпшілігі Бас штабтың Николаев академиясы мен Михайлов артеллерия училищесінде әскери білім алған. Азаматтық саладан келгендердің өзінің жоғарғы зангерлік білімдері болды.

Кестедегі соңғы графада әскери губернаторлардың билік еткен жылдары берілген. Бұл мәліметтерден Торғай облысының әскери губернаторларының аталмыш қызметті атқару мерзімін және осы қызметке тағайындалғандағы жас мөлшерін айқындауға болады. Сонымен, әскери губернаторлардың ішінде аталмыш қызметті ең ұзақ мерзім атқарған Я.Ф.Барабаш болды. Ол осы қызметте 1888 жылдың басынан есептейтін болсақ 12 жылға жуық уақыт отырған. Екінші кезекте, 8 жылдан Л.Ф.Балюзек пен А.А.Ломачевский басшылық жасады. Одан кейінгі М.М.Эверсман 7 жыл облысқа басшылық жасада, А.П.Константинович және А.П.Проценко 5 жылдан ел басқарды. Қалған әскери губернаторлар А.К.Гейнс және И.М.Страховский аталған қызметті 1-2 жыл ғана атқарған. Олардың мұншама уақыт бұл қызметте болуы бір жағынан, орталықтың кадрларды ауыстыру арқылы қалыптасқан күрделі жағдайды шешу саясатына байланысты болуы мүмкін.

2 кесте. Торғай облысы әскери губернаторларының қызмет атқарған уақыттағы жас мөлшері

	40 жасқа дейін	40-49 жас аралығы	50-59 жас аралығы	60-70 жас аралығы
Торғай облысының әскери губернаторлары	-	5	2	-

1 кестенің негізінде құрылған 2 кестеде әскери губернаторлардың қызметке тағайындалған уақыттағы жас мөлшерлеріне қатысты мәліметтерді беріп отырмыз. Өкінішке орай, И.М.Страховскийдің өмірбаянына қатысты деректер табу әзірше мүмкін болмай отыр. Дегенмен, кестеден Торғай облысы әскери губернаторларының ең белсенді жасы 40-49 жас аралығы болғандығын айқындау қиын емес.

Осылайша, Торғай облысы әскери губернаторларының әлеуметтік сипатын талдай келе бірқатар қорытындылар шығаруға болады. Біріншіден, Торғай облысына әскери губернаторлар облыстың саяси жағдайының ерекшелігі есепке алына отыра тағайындалды. Екіншіден, облыстың әскери губернаторлары әскери шенеуніктердің ережелері бойынша 4 класс немесе одан жоғары класқа (3 класс) тиесілі шендегі, арнайы әскери білімдері бар, басым бөлігінің жасы 40-49 жас аралығындағы әскери адамдар болды. Үшіншіден, олардың көпшілігі дворян тегінен шықты және христиан дінінің православиялық тармағын ұстанды.

Әдебиеттер:

1. Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII-нач. XX века). М., 2001.-358 с. С. 28-29, 53, 61-62.
2. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк Т.1. Тверь. 1902. С. 210-211, 214.
3. Кесте: КРОММ. 25-к., 2-т., 79-іс. 1-п. 80-іс. 2-п., 5-т., 121-іс. 1-п. 19-п., 224-іс. 16-17 пп.; Русский биографический словарь. Т.2. М., 1999. С. 451; Русский биографический словарь. М., 1990. С. 353; Қазақтар. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. VII т. Қазақстан Һәм қазақтар хақында. А., 1998. -285 б. 19-б.; Добросмыслов А.И. Тургайская область... С. 479, 482, 484-485, 492 бб.; Собрание литературных трудов А.К.Гейнса. Т.1. Спб., 1897; Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи... С. 346; Альманах современных государственных деятелей. СПб., 1897. С. 627, 677, 686; Актобинский городской вестник. 1914 г., № 6. С. 1, 3, № 15. С. 4. Любовь и Восток (сер. «Вся Россия»): Сборник. Эссе, документы, справочная информация, воспоминания, рассказы, стихи. М., 1994. С. 243-245. бойынша құрылды.
4. Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы... С. 183.
5. Русский биографический словарь. Т. 2. М., 1999. С. 451.
6. Русский биографический словарь. М., 1990. С. 354.
7. Добросмыслов А.И. Тургайская область... С. 482.
8. Добросмыслов А.И. Тургайская область... С. 484.
9. Любовь и Восток (сер. «Вся Россия»): Сборник. С. 245.
10. Альманах современных государственных деятелей... С. 627.
11. Альманах современных государственных деятелей... С. 686.
12. Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы... С. 190.
13. Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы... С. 191.

В данной статье, на основе материалов Тургайской области, рассматривается социальный портрет военных губернаторов. Автор анализируя качественную характеристику, раскрывает социальный облик царских чиновников.

In this article focuses on Torgai social view of militari governors. The author shows the social life of tsar officials.

ӘОЖ 94(574.1):341.211

Т.З. Рысбеков,

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік
университетінің ректоры, т.ғ.д., профессор

Кіші жүзді мемлекеттік біріктіру жолындағы Арынғазы ханның ролі

Арынғазы Әбілғазыұлы Отан тарихында ойып орын алуға лайықты тұлғалардың бірі. Қайып хан шөбересі Әбілғазыұлы Арынғазының тарихи сахнаға көтеріліп, ел ісіне араласа бастауы ХІХ ғасырдың басындағы Кіші жүздің қоғамдық-саяси өміріндегі ірі тарихи оқиғалармен тұспа-тұс келді. Өйткені Кіші жүз тағына патша үкіметі бекіткен Жантөре ханның өлімі және орыс үкіметіне қарсы Қаратай сұлтан бастаған ұлт-азаттық қозғалыстың өрістеуі нақ осы кезеңде болған еді. Патша үкіметінің казак даласына ішкерілей енуі, өз мүддесіне ыңғайлы сұлтандарды хандыққа бекіту арқылы патша шенеунігіне айналдырып, солар арқылы казак даласында өз саясатын жүргізуі елдегі дәстүрлі хандық басқару жүйесін дағдарысқа ұшыратты. Осы жағдай елдегі әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық қатынастардың шиеленісуіне әкелді. 1812 жылы Кіші жүз хан тағына орыс үкіметі бекіткен Айшуақұлы Шерғазы хан да өз билігін толықтай Кіші жүзге мойындата алмады.

Арынғазы сұлтан аталары Батыр, Қайып хандар сияқты Сыр бойында тұрақтады. Себебі, осы аймақта Жәдік әулетінен тарайтын Батыр хан ұрпақтарының билігі мықтап орныққан-ды. 1815 жылы Қайыпханұлы Әбілғазы хан қайтыс болғаннан кейін Сыр бойындағы Шекті казактары әкесінің орнына ұлы Арынғазыны хан сайлады. 1817 жылы тамыз айында Кіші және Орта жүз сұлтан, би, старшындарының Орынбор әскери губернаторы П.К.Эссенге жазған хаты Арынғазының хан сайлануы жөнінде мынадай мәлімет береді: «Кіші және Орта жүздің бүкіл ақсақалдардың келісімімен біз Батырұлы Қайып хан немересі Әбілғазыұлы Арынғазы сұлтанды біздің жұртымызға тыныштық орнатар деген үмітпен хан сайладық.

Қайып хан бабалары 17 атасынан бері үзіліссіз хандық құрып келеді. Қайып ханнан казак жұрты тек қана әділдік көріп, ешқандай сатқындық көрген емес. Ол Үргеніш қаласында хан бола тұрып, сонымен қоса бір мезгілде Бұхар мен казак жұртын басқарды. Сондықтан да Арынғазы Әбілғазыұлын біз хан сайлай отырып, бабаларындай жұртымызға пайдасы тиер деген сеніммен болашағына үміт артамыз. Оның үлкен ағасы Шерғазы Қайыпұлын сұлттан атағымен бірге оған бас көмекші етіп тағайындады. Әбілғазыұлы осымен екінші жыл тұрақты біздің жұртымызға келіп, ұрыларды жойып, барымтаны тоқтатып, сауда базарын ашып, керуендердің тыныш қозғалуына мүмкіндік тудырды. Сондықтан да жұрт екі Ордаға пайда әкелер деген үміт артуда» (1). Бұл деректен Арынғазыға тек қана Кіші жүз емес, сонымен бірге Орта жүз ел игілерінің сенім артқанын көреміз. Бірақ та орыс үкіметі Батыр хан заманынан бері қарай бұл әулетке сенімсіздік танытқан болатын. Оған кезінде Батыр, Қайып, Әбілғазы сұлтандарды казактар өздерінің хандары ретінде мойындағанымен патша үкіметінің бекітпеуі айқын дәлел. Осы тұрғыда орыс әкімшілігі Арынғазы ханға да сенімсіздікпен қарады. Ресей империясы хан тағына бекітпегенімен Кіші жүз казактары Арынғазының өздерінің ханы ретінде таныды. Мұны Арынғазы замандасы капитан Е.К.Мейендорфтың «1815 жылы хан сайланған кезінен бастап Арынғазы казактар арасында хан атағымен белгілі» деген пікірі қуаттай түседі (2). Сол кезде Арынғазының хан ретінде Бұхара билеушісі Хайдар әмір ғана мойындаған еді. Арынғазыға жазған хатында Хайдар әмір оған Шерғазы ханмен (Қайыпұлы Шерғазы – Т.Р.) бірге «өз әкелерінің орнында тұтас бір нәрсенің екі жартысы» сияқты билік етсін деген тілекпен хан атағын бергені және «әмірдің рақымды қолы оларды басынан сипап отыратынын» жеткізген болатын (3). Хиуаға қарсы күресінде Арынғазының өзіне одақтас ретінде жақын тартуды көздеген Бұхара әмірі достықтың белгісі ретінде оған арнайы хандық мөр, алтындатқан шапан және арғымақ сыйлаған.

Хан болып сайланғаннан кейін Арынғазы елдегі бірлік пен тыныштықты қалпына келтіру үшін ел ішіндегі тәртіпті нығайтып, ру арасындағы даулы мәселелерді шешіп, барымтаны тоқтатудан бастады. Шекті, Қаракесек, Төртқара, Сейітқұл, Құламан-Сексен және Құлтас бөлімдері мен Шөмекей руының Сырым, Баксы, Аютоқман, Төбет, Құлдай бөлімдерін, содан Әлімұлы руларының өзге де бөлімдерін, Алтын-Жаппас руларына келіп, араларындағы талас-тартыс пен барымтаны жойып, оларды өзара келісімге келтірген. Барымтаға қатысушылардың осындай әрекеттері үшін

болашақта өлім жазасына кесілетінін, ал дүние-мүлкінің талан-таражға, салынатынын ескерткен. Арынғазы хан ішкі саясатында хандық биліктен соң ұсақ рулық бытыраңқылықты жою үшін әр ру басыларының билігін шектеп, жасауыл лауазымын енгізді. Оларға жалақы төлеу халық есебінен жүзеге асты (4).

Арынғазы мемлекеттегі жоғарғы сот билігін өзі жүргізіп, мемлекеттік басқаруда сот жүйесіне өзгеріс енгізді, яғни қазақтың дәстүрлі құқықтық нормаларын мұсылман шариғатына сүйенетін қазылар сотының билігіне ұштастырды. Бұл жөнінде тарихшы Е.Б.Бекмаханов: «Кенесарының заң шығарушылық қызметіне елеулі ықпал жасаған Арынғазы сұлтан болды. Оның реформаторлық қызметі Тәуке ханға қарағанда басқаша сипатталатын. Соған қарамастан Арынғазының сот ісін құру қызметі хан билігін нығайтуға арналған еді. Оның біріктіруші саясаты феодалдық негізде құрылды. Арынғазы ру шонжарлары билердің сот құқығын шектеді. Рулар арасындағы дау-жанжал ол тағайындаған қазы арқылы шешілетін болды. Арынғазының заң шығарушылық қызметіндегі бір жаңалық – ол сот ісін қазақтардың әдеттегі құқығы бойынша емес, шариғат дәстүрі бойынша жүргізу. Бұл сөзсіз түрде оң қадам және қазақтардың қатынастарының дамуындағы бір кезең болды», (5) – деп пайымдайды.

Арынғазының саяси сахнаға көтерілуі барысында оған Батыр хан ұрпақтары толығымен қолдау көрсетті. Солардың бірі Арынғазыға бас көмекші болып сайланған немере ағасы сұлтан Шерғазы Қайыпұлы еді. Кезінде бірнеше жыл Ресей астанасында болып, орыс-швед соғысына қатысқан, кейін елге оралып атакты Сырым батырмен тығыз қарым-қатынаста болған. Шерғазы Қайыпұлының сол кезде Кіші жүзде беделі ешкімнен кем емес-ті. Шерғазы сұлтан немере інісінің барлық саясатын қолдап, мемлекет басқару ісіндегі сенімді тірегі болды. Ал Орта жүздегі бауырлары арғындарды басқарушы Батыр хан немересі Жұма Құдаймендіұлы, қыпшақ руының билеушісі Батырханұлы Хұсырау, Қайып хан немересі Жиыангерұлы Жантөре сұлтандар Арынғазы ханға барынша қолдау танытқан-ды. Бұған Орта жүздегі сұлтан Баба Қайыпұлы жанындағы молда Халилевтің хабарламасын негізге алған Троицк қорғаны коменданты полковник Филафилатьевтің 1816 жылы 7 маусымда Г.С.Волконскийге жазған хаты дәлел. Хатта «сәуір айында Әбілғазыұлы Арынғазы мен Қайыпұлы Шерғазы сұлтандар көптеген қарулы қазақтармен Шекті, Жаппас, Алаша-Құнғұл және Қаратамыр руларының жеріне келді. Сол жерге Арғын руының билеушілері сұлтан Жұма Құдаймендіұлы мен Мұса батыр

Дәуітбаевтар келді. Олар барлығының қалаулары бойынша ортақ келісіммен Арынғазы сұлтанды хан көтеріп, барлық жағдайда оған артықшылық беріп, Ресей жағынан тағайындалған ханға карамастан, оның (Арынғазының – Т.З.) барлық бұйрықтарын нақты күшінде орындайтындықтарын білдірді» (6) делінген. Сонымен бірге Арынғазының Нұралыұлы Пірәлі сұлтанның қызын алуы, Қаратай сұлтанмен тіл табыса білуі және әйгілі Сырым Датұлы ұрпақтарымен (Жүсіп Сырымұлы – Т.Р.) жақсы байланыста болуы ел алдында абырой-беделінің өсуіне ерекше әсер етті.

Осы кезде Арынғазы хан Шерғазы Қайыпұлымен бірге Шекті, Каракесек, Төртқара руларын өзара келістіріп, олардың қатарына Шөмекей Алтын-Жаппастарды қосып алған соң Орта жүздің Арғын руының беделді адамдары Мұса батырға, Жұма сұлтанға, Бағаналы және Қыпшак руындағы Хұсырау сұлтанға хабар жіберіп, өзара кездесу ұйымдастырады. Өйткені, аталмыш Орта жүз руларының Кіші жүз руларымен, әсіресе Бөлекшора және Жағалбайлылармен арада барымта мен өзара талас-тартыс болған. Сөйтіп Жаппас пен Орта жүз руларын келісімге келтіреді. Орта жүз бен Кіші жүз рулары арасындағы талас мәселелерді шешу үшін арнайы біріккен Кеңес өткізу келісіледі. 1816 жылы 20-25 мамыр аралығында Ор өзенінің маңында Халықтық Кеңес ұйымдастырылады. Кеңеске Орта жүзден 7000 адам келсе, ал Кіші жүзден ел билеген сұлтандармен бірге Шекті руынан Қарамолда, Жаманша би, Өтеғұл би, Дастан би, Көтібар би, Арыстан батыр қатысқан. Кеңестен соң Г.С.Волконскийге жазған хатында Арынғазы мен Шерғазы Қайыпұлы Кіші және Орта жүз руларының келісімге келгенін, өздерінің бұл әрекетін Бұхара билеушісінің қолдайтынын білдіре отырып, ендігі жерде биліктің тек қана бір адамға тиесілі екендігін, ал старшындардың өз мөрлерінен айырылып, ешқандай билігі жоқтығын хабарлайды (7). Сонымен аталмыш оқиғалар Кіші жүзді біріктіру жолындағы күрестің алғашқы баспалдағы іспеттес еді. Бұл өзгерістерді А.Ф.Рязанов Кіші жүз бен Орта жүздің кейбір бөлігінде ірі саяси төңкеріс болып, бүкіл билік «бір адамның» Арынғазы сұлтанның қолына шоғырланды деп түйіндейді (8).

Ордада болып жатқан өзгерістерді бақылап отырған Орынбор губернаторы Г.С.Волконский тез арада Арынғазы мен Шерғазы сұлтанға хат жолдап, оларды Орынбордағы сауда үйінде кездесуге шақырды. Сөйтіп Г.С.Волконский сұлтандармен жеке кездесуді жөн көріп, Орданың ішкі мәселесіне қатысты істерді бірігіп шешуге ұмтылған. Сонымен бірге Орынборға келген жағдайда Арынғазы сұлтанмен барлық келіссөздерді Шекаралық комиссияның

катысуынсыз-ақ жүргізуді қолға алған. Губернатор тарапынан осы мазмұндас Қаратай сұлтан мен Шерғазы ханға да жолданды.

Қазақтар арасындағы барымтаны жойып, руларды өзара келісімге келтіріп аз ғана уақыт ішінде қолдауына ие болған Арынғазының алғашқы қадамдарынан, өз билігіне әсерін тигізетініне патша үкіметі бекіткен Кіші жүз ханы Шерғазы Айшуақұлының көзі жете бастады. Осы арада жүздегі өз беделін сақтау мақсатында Шерғазы хан 1816 жылы шілдеде Кіші жүз қазақтарының кеңесін өткізуге ұмтылады. Бірақ Сыр бойын тұрақтаған Шекті қазақтарының Орда ісін татқылау үшін ханның Орда ортасына келуін талап етуі оның ойын жүзеге асыртпай тастады. Ел ортасына баруға тәуекелі жетпеген Шерғазы хан өз орнына баласы Есқазы сұлтанды жіберуді жөн көрген.

1816 жылы 8 тамызда Орынбор қаласының жоғарғы жағындағы Бердянка өзені бойындағы Шерғазы хан жайлауына жақын маңға Арынғазы мен Шерғазы Қайыпұлы 10000 аса өз жақтастарымен арнайы Кеңеске келген. Бұл кеңеске Қаратай сұлтан 1500 адаммен қосылады. Ал Шерғазы хан болса «Арынғазы мен Шерғазы Қайыпұлы менің бұрыннан жауларым Қаратай және Шоман сұлтандармен келісіп, бүгінде менің ауылыма жақын маңға орналасты. Олардың жиналу себебі мені өлтіріп, мал-мүлкімді иелену екеніне күмәнім жоқ» деп хабарлай отырып, Г.С.Волконскийден өзіне әскери көмек сұрайды. Патша рұқсатынсыз ордаға әскер жібере алмайтынын тілге тиек еткен губернатор егер шынымен де қауіп төнсе, онда ханға қамқорлық көрсетілетін орыс бекіністерінің біріне жақындауға болатынын мәлімдейді. Осыдан соң Шерғазы хан өз қарамағындағы Табын, Тама ауылдарымен Нежинскі форпостына қарай көшеді. Осы тұста губернаторға Қаратай сұлтанның «менің бауырларым Арынғазы мен Шерғазы сұлтандар өзін қолдайтын қазақтармен, өз жағынан қазақтар арасындағы барымтаны тоқтатып, ордалықтарға тыныштық орнатып біздің ұлысымызға жақындады және ордадағы тәртіпсіздіктерді жою үшін мені өздеріне кеңеске шақырады» деуінен Арынғазы мен Шерғазы Қайыпұлының көздеген мақсаты рулар арасындағы барымтаны тоқтатып, жалпы Кіші жүзді ортақ кеңеске шақыра отырып, елге бірлік пен тыныштық орнату екендігі айқындала түседі (9).

Арынғазы мен Қаратай сұлтандардың Шерғазы ханнан орда талаптарын талқылау үшін, хан ауылындағы Көтібар мен Арыстан батырларды билер сотына беруді және Әлімқұлдарының жетіруга қойған талаптарын орындалуын қолдаған Шекті батырлары Көтібар мен Арыстан, барымтаны тоқтатып, келісімге келу

мәселесі көтерілген кезде Шерғазы хан жағына өтіп кеткен-ді. Осыдан соң Шерғазы хан 10 тамызда «өміріме қауіп төнуде» деп Г.С.Волконскийге өз адамдарын жібереді. Губернатордың ханға көмекке әскері команда аттандыруы, Кеңестің өз мақсатына жетпей, тарап кетуіне әкелді.

1816 жылы қараша айында Хиуа ханы Мұхаммед Рахим Арынғазы қарамағындағы Шектілерге шабуыл жасады. Сүйін би, Досым би мен Ілияс шигәуыл бастаған хиуалықтар 10000 қолмен 11 күн бойы Жанкент қаласын, оның маңындағы 1000 казак ауылын аяусыз тонауға ұшыратты. Жорық кезінде шабуыл жасаушылар жағынан 20 адам өлтірілсе, казактар 2000 адамынан айырылды, 700 қыз-келіншек тұтқынға алынды (10). Сыр бойына шабуыл ұйымдастыру арқылы Хиуа ханы бұл аймаққа билігін орнатып, өз ықпалын жүргізуді көздеді.

1817 жылы 15 наурызда Орынбор губернаторы қызметіне П.К.Эссеннің келуі Арынғазының ел бірлігі жолындағы күресіне жаңа бағыт әкелді. Жаңа қызметіне кіріскен губернатор Шерғазы хан мен Кіші жүздің сұлтан, старшын, билеріне арнаған үндеуінде казак даласына әскер жіберуді әзірше тоқтата тұрып, талас мәселелерді Шекаралық комиссияның соты арқылы реттейтінін мәлімдеді. Елдегі оқиғалармен танысқан П.К.Эссен 1817 жылы тамызда Шерғазы хан, Арынғазы, Қаратай сұлтандардың араларындағы мәселелерді шешу үшін оларды Орынбордағы сауда үйіне жинауға ұмтылды. 1817 жылы 16 тамызда Жанғазы Шерғазыұлы, Ермен Бабаұлы, Борақан Қайыпұлы, Ебі Жолбарысғазыұлы, Сейітқали Нұратыұлы, Нұрым Әбілғазыұлы, Жалтыр Нұратыұлы, Мырзалы Досалыұлы, Алғазы Жәдігерұлы, Мұрат Жәдігерұлы, Тұнғаша Сайбақұлы бастаған Кіші және Орта жүздің сұлтандары мен Шекті, Төртқара, Жаппас, Табын, Шөмекей, Қыпшақ, Арғын руларының көптеген би батырлары П.К.Эссенге «Шерғазы Айшуақұлы осы күнге дейін ешқандай тыныштық пен бейбітшілік орната алмай, игілікке жете алмады, керісінше адал адамдар ұры, ал ұрылар адалдар қатарына саналды. Ресейден атаман А.Д.Донсковты көптеген әскері командасымен шақыртып, казак руларына жорық жасады» деп Шерғазы хан саясатын әшкерелей, «екі жылдан бері Арынғазы мен Шерғазы Қайыпұлы әділдікті сақтап, біздің жұртымызға Шерғазы хан сияқты зорлық көрсетпейді, олардың әділдігі тек біздің жұртымызға ғана емес, сонымен бірге орыс, бұхар саудагерлеріне және басқаларға да белгілі» дей отыра, Арынғазыны хандыққа, Шерғазы Қайыпұлын аға сұлтандыққа бекітуіне ұсыныс жасайды (11). Мұның барлығы Арынғазының халық алдында зор беделге ие болғандығын айғақтайды.

Сонымен П.К.Эссеннің ұйымдастыруымен тамыздың аяғында Орынбордағы сауда үйіндегі үлкен мешітке Шерғазы хан, Арынғазы, Қаратай сұлтандар жиналды. Орынбор губернаторының өкілі, шекара комиссиясы төрағасы генерал-майор Г.П.Веселицкий, ассессор В.А.Топорнин, аудармашы Е.Карповтар қатысуымен өткен кездесуде Кіші жүздің үш қайраткері өзара келісімге келді. Сауданы дамыту үшін Бұхара бағытындағы керуен жолын қорғау Арынғазыға, Хиуа бағыты Қаратайға тапсырылды. Тарихшы А.Ф.Рязанов пікірінше хан мен сұлтандар арасындағы бұл келісім сауда қатынастарының дамуында үлкен маңызға ие болған (12).

1818 жылы Арынғазы Шерғазы ханның Хан Кеңесінің төрағасы болып бекітілді. Бұл жөнінде Арынғазы тарихын зерттеуші Ұ.Ахметова былайша пайымдайды. Алдымен Батыр ұрпақтарының ұзақ жылдар бойы Кіші жүздегі хан тағына қол созуы алғаш рет орыс үкіметі тарапынан түсіністік тапқандай болды. Екіншіден, Арынғазы сол тұста бүкіл Кіші және Орта жүздегі ең беделді ел басшыларының басын қосуға мүмкіндік алды. Үшіншіден, Арынғазының Хиуаға қараған Сыр бойы казактарын Кіші жүзге қосып, оған Ресей тарапынан қолдау табу мұратына даңғыл жол ашылды. Төртіншіден, соңғы жылдары әбден шайқалған хандық басқаруды күшейтуге тікелей ықпал жасауына мүмкіндік туды (13).

1819 жылы 27 шілде мен 5 тамызда Кіші жүздің Әлімұлы бірлестігінен Шекті, Төртқара, Шөмекей, Қаракесек руларының, Байұлы бірлестігінен Шеркеш, Адай, Беріш, Байбақты, Таз, Тана, Алаша, Маскар, Қызылқұрт, Ысық, Жаппас руларының, Жетіру бірлестігінен Табын, Тама, Кете, Кердері руларының старшын, би, батырлары, Орта жүздің Қыпшақ-Қарабалық бөлімінен жеті адам, Ұлы жүздегі Үйсін руынан Тоғай ханның елшілері, сұлтандардан Жантөре Ерәліұлы, Данияр Ғұбайдоллаұлы, Әбілғазы Пірәліұлы, Некебай Әбілғазыұлы, Қасым Бөлекейұлы, Әбілпейіз Жолбарысұлы - барлығы 388 адам П.К.Эссеннен Арынғазыны хандыққа патшаның бекітуін сұрады. Бұл туралы 14 тамызда І Александр патшаға хабарлай отырып губернатор Шерғазы ханды Уфаға жіберіп, орнына Хан Кеңесі төрағасы Арынғазыны бекітуді өтінді. Ал хан Шерғазы Айшуақұлы қыркүйек айында Сыртқы істер коллегиясына П.К.Эссен мен Шекаралық комиссия төрағасы Г.П.Веселицкийдің үстінен шағымданды (14). Сонымен бірге Шерғазы хан сол тұста Арынғазыға қарсы Хиуа ханы Мұхаммед Рахимды да айдап салуға ұмтылған.

Сонымен казактар қаншалықты сенім білдіріп, үміт артқанмен де патша үкіметі Арынғазыны хан ретінде бекітпеді. 1820 жылы 19 ақпандағы отырысында Азия комитеті Кіші жүздің

бұрынғыша жалғыз билеушісі Шерғазы хан болатындығын нақтылады. Сонымен бірге Арынғазыға алмаспен әшекейленген алтын медаль 500 руб. жылдық жалақы тағайындап, Арынғазыны Шерғазы ханға көмектесуге көндіруді жоспарлады. Сыртқы істер министрлігі Шерғазы ханның айтқан арыз-шағымына байланысты П.К.Эссеннен, Орынбор шекаралық комиссиясынан Кіші жүздегі орыс саясатын тек қана Шерғазы ханмен келісіп жүргізуді талап етті. Азия комитетінің осы отырысында Шекаралық комиссия төрағасы генерал-майор Г.П.Веселицкий қызметінен босатылды (15).

1820 жылы 25 ақпанда Мұхаммед Рахимның Сыр бойындағы Арынғазы иелігіне шабуыл жасауы, Арынғазының Ресейден бірнеше рет әскери көмек сұрауына әкелді. Орынбор губернаторының әскери көмек беру мәселесін шеше алмайтындығын түсінген сәтте Арынғазы патша сарайына баруға бел буды. Оның үстіне осы жылы Бұхараға барып қайтқан орыс елшілігі арқылы Арынғазының бар ой-арманын танып білген патша үкіметі оның Санкт-Петербургке патшамен кездесуге келуін тез арада шешуге тырысты. Сөйтіп казак халқының болашағы үшін дәстүрлі хандық басқаруды сақтап, елді біріктіріп, оны күшейту мақсатын көздеген Арынғазы 1821 жылы Петербургке жол тартып, содан Калугаға жер аударылған қайран ер 1833 жылы тамыз айында көз жұмды.

Әдебиеттер:

1. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.) М. - Л., 1940. Т. 4. С. 314.
2. Сонда. С. 359.
3. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. Алматы, 2002. Т. 3. 288-289 бет.
4. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.) М. - Л., 1940. Т. 4. С. 297.
5. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. Алматы, 1994. 288 бет.
6. Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость Казакского народа (1797-1838). Кызылорда. 1926. С. 94-95.
7. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.) М. - Л., 1940. Т. 4. С. 297-298.
8. Рязанов А.Ф. Көрсетілген еңбек. С. 97.
9. Сонда.
10. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.) М. - Л., 1940. Т. 4. С. 360.; Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. Алматы, 2002. Т. 3. 288-290 б.;

11. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.) М. - Л., 1940. Т. 4. С. 313-319.
12. Сонда, С. 321-322; Рязанов А.Ф. Көрсетілген еңбек, С. 113-114.
13. Ахметова Ұ. Арынгазы хан. Ақтөбе, 2004, 87 б.
14. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.) М. - Л., 1940. Т. 4. С. 322-328, 333-335.
15. Сонда, С. 349-351.

В научной статье отражена историческая роль хана Арынгазы на пути восстановления единства и согласия, в решении спорных проблем в Младшем жузе.

УДК 316.343.725:94(574.1)

Рысбекова С.Т.,
КазНУ, Алматы

Социально—демографический портрет региональной интеллигенции (На материалах Западного Казахстана 1959 – 1989 гг.)

Этнодемографические характеристики, рассматриваемые в данной статье, в определенном смысле, воспроизводили те тенденции, которые в изучаемый период были свойственны развитию народонаселения Западного Казахстана в целом.

В этой связи необходимо прежде всего отметить, что все совокупное население Западного Казахстана за 30 лет, что прошли между Всесоюзными переписями населения 1959 и 1989 годов, увеличилось с 1070033 человек до 2112278.

Неадекватно росту общей численности населения увеличивался удельный вес "занятого" народонаселения. Так, за тот же межпереписной период количество занятых (как в сфере материального, так и духовного производства) увеличилось в Актюбинской области с 291 тыс. человек до 340 тыс.

(индекс занятости изменился соответственно с 46,2 до 46,1%), Гурьевской - с 156 тыс. до 193 тыс. (42,2 и 45,4%), Мангышлакской - с 135 до 162 тыс. (53,4 и 49,9%) и Уральской области - с 266 тыс. до 291 тыс. человек (45,5 и 46,1%).^(1; 7)

Итак в материалах переписи 1979 г. зафиксировано, что в Актюбинской области из 290960 чел. населения занимались

преимущественно умственным трудом 29,2% или 84820 чел., Гурьевской - из 156302 чел. - 1 30,7 (47934 чел.), Мангышлакской - из 135723 чел. - 28,6 (38850 чел.) и, наконец, в Уральской области из 266291 человека населения умственным трудом занимались 29% или 77353 чел. Всего же по западно-казахстанскому региону занятых преимущественно умственным трудом насчитывалось 248957 чел. или 29,3% всего населения. (1: 8, 10, 18)

На конец 1980-х годов (в соответствии с материалами Всесоюзной переписи населения 1989 г.) демографические параметры интеллектуального потенциала Западного Казахстана выглядели следующим образом. Из 340 тыс. человек занятого населения в Актюбинской области 127932 чел. имели высшее, незаконченное высшее и среднее специальное образование, в Гурьевской - из 355096 чел. - соответственно 133497 чел., Уральской области из 290796 занятых - 98831 чел. (2, 17, 19, 25)

Интересны данные, учитывающие половой признак. Так, в 1979 году из общей совокупности лиц, занятых преимущественно умственным трудом, в Актюбинской области на женщин приходилось 61,5% а мужчин - 38,5%, Гурьевской - соответственно, 60,4 и 39,6, Мангышлакской - 58,9% и 41,1 и Уральской области - 59,5% женщин и 40,5% мужчин.

Отсюда видно, что в сфере приложения умственного труда абсолютно преобладали женщины.

Уже ко второй половине 1970-х годов Западный Казахстан относился к числу урбанизированных регионов. Однако в двух из четырех его областей еще преобладала доля сельского населения.

В численном отношении сельская интеллигенция формировала довольно крупный отряд работников умственного труда.

Динамика роста численности сельского населения с высшим и незаконченным высшим образованием выглядела по Западному Казахстану следующим образом: в 1959 г. - 7159 человек, 1970 г. - 13501, 1985 г. - 77800 человек. Со средним специальным образованием здесь насчитывалось 13761 человек в 1959 г., 22705 - в 1970 г. и 117400 в 1985 г. (3: 20, 21, 2000-2003)

Области Западного Казахстана были теми территориями республики, где удельный вес казахов был традиционно весьма высок, а в 70-е - 80-е годы в Актюбинской, Уральской и Мангышлакской областях (в Гурьевской - все годы) титульный этнос составлял абсолютное большинство населения.

К концу 80-х годов из 38 сельских районов всех областей Западного Казахстана казахи составляли 100% всего населения в 22 районах, 95% - в 6, 85% - в 5, 60% - в 3 и менее 30% - в 2. Понятно, что в близких к этому пропорциях фиксировалось и участие казахов в формировании сельской интеллигенции этих районов.

Однако главными центрами концентрации интеллигенции являлись, конечно же, города и городские поселения. Ведь именно в городах функционировали наиболее развитые и разнообразные технологические, информационные, управленческие, социальные, культурные и другие интеллектуальные структуры, требующие масштабного приложения умственного труда достаточно высокой квалификации.

Удельный вес казахов среди специалистов с высшим образованием в рассматриваемые годы поднялся в республике почти в два раза (с 24% в 60-е годы до 42% - в 80-е годы). Однако их доля среди специалистов инженерно-технического профиля, имея общую тенденцию к своему росту, оставалась все же далеко неадекватной даже удельному весу этноса во всем народонаселении Казахстана. Наоборот, было замечено преобладание казахов в составе гуманитарной интеллигенции-образования, общественных науках, духовной культуре, здравоохранении, аппарате управления и т.д. Именно в этих сферах занятости казахи составляли абсолютное большинство. В конце 80-х годов на каждую тысячу человек казахской национальности приходилось 60 работников здравоохранения, 114 - народного образования, 13 работников сферы культуры, тогда как на одну тысячу русских, проживавших в республике приходилось 55 работников здравоохранения, 87 - народного образования, 12 - культуры (среди других этнических групп Казахстана показатели были еще ниже).^(2, 82-83)

Среди причин, объясняющих эти тенденции, можно назвать как субъективные, так и объективные факторы. Так, включенные социологические опросы, проводившиеся в те годы, выявили стремление преобладающей части родителей-казахов, особенно сельских жителей, дать своим детям высшее или среднее специальное образование ("чтобы хоть дети пожили по-человечески"). С этим они связывали возможность для своих детей обрести не только несоизмеримо лучшие по сравнению с сельской жизнью материально-бытовые условия, но и профессиональную карьеру.

В идеологии уже давно и устойчиво обрела характер нормативной концепция, согласно которой видение интеллигенции

определяется ее местом в системе общественного разделения труда, специализацией функций умственного труда, ее включением в определенный производительный труд.

Именно эти признаки определяют специфику различных слоев интеллигенции и выступают в качестве основных критериев их дифференциации.

Дифференциация между различными группами интеллигенции определялась их профессионально-деятельностными характеристиками. В свою очередь профессиональная принадлежность, предполагавшая неодинаковость условий труда и его оплаты, социальной психологии и образа жизни, опосредовала социальный характер дифференциации интеллигенции.

Социально-профессиональные отряды интеллигенции образуют не любые профессии, а лишь действительно социальные общности. Другими словами, социально-профессиональные отряды выступают совокупностью лиц, занятых одной или несколькими близкими профессиями, а потому различаются по условиям жизни, труда, получения дохода и т.д.

Крупным отрядом в социально-профессиональной структуре интеллигенции Западного Казахстана была медицинская интеллигенция. Более 12% всех врачей Казахстана работало в его западном регионе (в том числе, в Актюбинской области - 4,9%, Гурьевской - 2,5% и Уральской - 3,5%).

Одной из самых крупных социально-профессиональных групп интеллигенции продолжали оставаться педагоги. На вторую половину 80-х годов в сфере образования было занято более 95 тыс. специалистов. По отношению к общей совокупности занятых по региону это составило 9,7%. Удельный же вес педагогов в общей численности всех специалистов с высшим и средним специальным образованием, занятых преимущественно умственным трудом, составил более 29% (среди всех лиц с высшим и средним образованием, т.е. занятых как преимущественно физическим, так и преимущественно умственным трудом - около 10%).

Научная интеллигенция (как первая выделенная нами подгруппа - работники академических институтов) в Западном Казахстане не имела более или менее массового представительства, с тем, чтобы можно было отслеживать ее количественную и качественную динамику.

Таким образом, научная интеллигенция (первое подразделение) была в Западном Казахстане относительно

малочисленной. Но установить точную численность этой подгруппы с помощью статистических данных представляется очень сложным.

Количественные и качественные трансформации наблюдались в рассматриваемые годы и в составе производственно - технической интеллигенции. Она включала в себя всех работников производства со специальным средним и высшим образованием, а также не получивших такового, но занимавших тем не менее инженерные должности (эту категорию специалистов в литературе обозначают как "практиков").

Уже в 1965 году по отношению ко всем специалистам с высшим и средним образованием Западного Казахстана производственно-техническая интеллигенция составила более 55%, почти две трети.^(4; 250)

В Уральской области к середине 80-х годов насчитывалось 15100 человек инженерно-технических работников. В том числе, 6857 женщин. Специалистов сельского хозяйства было 3178 человек (женщин всего 525 человек). Работников экономических органов, органов учета и планирования, 13303 человек. 4129 человек работали в сфере снабжения и сбыта.^(5; 3-14) Таким образом, группа производственно-технических работников представляла значительный отряд интеллигенции области. И так было во всем регионе.

Важнейшей сферой, где реализовывался потенциал интеллигенции, являлась сфера управления. И это вполне объяснимо. Управленческий труд являет собой специфический вид трудовой деятельности, сохраняющий свою значимость в связи с социально-экономической дифференциацией труда.

На 80-е годы структура управленческой интеллигенции выглядела в таком виде. Руководители органов государственного управления и их структурных подразделений - 985 человек: руководители партийных и общественных организаций и их структурных подразделений - 3450 человек.

Представляется важным описание сельской интеллигенции, которая интегрируется в страту интеллигенции в целом и ее соответствующие социально-профессиональные субгруппы. Тем не менее, она обнаруживает свою специфику. В частности, ее отмечают особенности характера и содержания труда, образа жизни, ментальности, зиждящейся на представлениях и стереотипах не урбанизированной, а аграрной субкультуры.

Динамика численности сельской интеллигенции по отношению ко всему сельскому населению Западного Казахстана, по нашим расчетам, выглядит следующим образом: в 1959 году удельный вес сельской интеллигенции во всем сельском населении равнялся всего 1,2%, в 1970 г. чуть больше - 1,6%, но уже через пятнадцать лет, в 1985 г. - 8,9%, т.е. всего за пятнадцать лет рост в 5,6 раза. Как говорится, перемены разительные.

Таким образом, в рассматриваемые годы село Западного Казахстана располагало достаточно солидным потенциалом интеллигенции, что давало ему возможность достаточно успешно претворять в жизнь современные достижения, наработанные как в сфере материального, так и духовного производства.

Однако, повторяем еще раз, административно-командная плановая система и глубоко иррациональная неэффективная колхозно-совхозная модель организации производства блокировали этот потенциал, подстраивали его под свои инертные механизмы, превращали сельскую интеллигенцию в люмпенскую массу, убого существовавшую под зонтиком развращающего государственного патернализма. И в этом была трагедия не только сельской интеллигенции, но и всей этой, исключительно значимой для воспроизводства любого общества социальной группы.

Литература:

1. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Казахской ССР. А. 1990
2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. А. 1990
3. Всесоюзная перепись населения 1970 года. Т.1
4. Народное хозяйство Казахстана. Стат. Сборник. 1913-1966. А., 1969
5. Госархив Западно-Казахстанской области. Ф. 693, оп. 40, д.38

1959-1989 жылдардағы Батыс Қазақстанның деректеріне сүйеніп, автор мақалада аймақтық зиялылардың әлеуметтік-демографиялық келбетін қарастырады.

Проблема развития скотоводства в Западном Казахстане в начале XX века

В начале XX века в Западном Казахстане развивалось скотоводство, как важнейшая форма жизнедеятельности местного казахского населения и переселенцев из центральных российских губерний. Рассмотрим количество скота в Кустанайском, Актюбинском и Уральском уездах в начале XX века.. /1/

Уезды	Состав стада (в %)			
	лошади	крупный рогатый скот	овцы и козы	верблюды
Актыбинский	18	33	46.2	2.8
Кустанайский	31.2	23.0	34.5	1.5
Уральский	12.5	24.9	60.9	1.7

Из этих данных следует, что в составе стада преобладали главным образом овцы и козы, и примерно одинаковым было соотношение в количестве лошадей и крупного рогатого скота. Также заметно, что количество скота и их видовой состав отличались в разных регионах. В Актыбинском уезде больше разводили крупный рогатый скот, а в Кустанайском уезде в составе стада преобладали лошади. Данные различия существовали в связи с четкой хозяйственной специализацией в регионах Западного Казахстана. Далее, приведем характеристику наличия скота в уездах Западного Казахстана в сравнении: 1905 – 1917 гг. /2/

Уезды	1905 год	1917 год
Актыбинский	556497	862033
Иргизский	462534	780060
Темирский	785520	1204213
Тургайский	406546	1413559
Кустанайский	829611	1600710
Уральский	788526	963756
Лбищенский	1169572	1457753
Гурьевский	1046763	924189

Как видим, количество скота увеличилось за данный период довольно значительно. Только в Гурьевском уезде произошло сокращение количества голов скота. В остальных уездах количество скота только увеличивалось. Это указывает на то, что скотоводство было специфически важным видом и формой хозяйства населения Западного Казахстана.

Ветеринарный врач при Оренбургско-Тургайском управлении землепользования и земледелия В.Я. Бенькевич привел данные о выделении денежных средств на развитие сельского хозяйства по сметам степных областей в 1908-1909 гг: /3./

Области	Всего расходов	На развитие скотоводства и сельского хозяйства	На ветеринарную часть
Уральская	260450	3000	10970
Тургайская	241002	100	10948

Затем В.Я. Бенькевич отметил, что в Тургайской области вместо 100 рублей было выделено 2500 рублей. /4./ То есть, развитие скотоводства было достаточно перспективным видом хозяйства. Изучив характер развития сельского хозяйства в Тургайской области, В.Я. Бенькевич сделал довольно интересный вывод: «Любопытно, и, пожалуй, знаменательно, что переселенцы, ознакомившись со степными условиями, признают более полезным заняться исключительно скотоводством». /5./ Таким образом, система скотоводческого хозяйства объективно была приспособлена к условиям Западного Казахстана, и игнорирование данного факта, в первое время колонизации, не могло получить широкого развития. Наоборот, именно скотоводство могло удовлетворить хозяйственные интересы населения в данной аридной зоне. Скотоводство не могло исчезнуть сразу. В течение довольно длительного времени оно существовало, как важная форма развития экономической сферы жизни общества.

Изучая скотоводческое хозяйство в рассматриваемом нами регионе, мы считаем целесообразным привести необходимое замечание по поводу характерных изменений в составе и поголовье скота. В Материалах по Киргизскому землепользованию отмечается факт эволюции скотоводства в хозяйстве казахов: « ... эволюция киргизского скотоводческого хозяйства выражается главным образом, в замене одного вида скота другим, а именно: верблюды и овцы заменялись сначала лошадьми, а затем и те и другие постепенно

замещались рогатым скотом». /6/ То есть, в составе стада произошли изменения в видовом различии поголовья, в частности, возрастало количество крупного рогатого скота. Это было связано с постепенным переходом местного населения к оседлому образу жизни. Крупный рогатый скот больше приспособлен к условиям стойлового, своеобразного стационарного содержания, с содержанием в зимний период на заготовленном корму. Поэтому, несмотря на то, что количество скота в принципе увеличивалось, видовой состав стада существенно изменялся. Сокращение количества лошадей и овец приводило к тому, что постепенно исчезали традиционные кочевые формы хозяйства, для которых было характерно разведение лошадей и овец. В связи с этим, скотоводство получило новые импульсы, в частности постепенный переход к разведению крупного рогатого скота. Например, в Актюбинском уезде, существовала т.н. «скученность» кочевков, что было связано с состоянием земельного фонда. В этом регионе не было необходимости перекочевывать на дальние расстояния, так как земли считались удобными, с хорошим травяным покровом. Такое мнение выразил известный российский исследователь-статист А.Ф. Щербина. /7/ Положение кочевого хозяйства в таких условиях теряло свое положение, и стало развиваться разведение скота в стационарном состоянии, в особенности разведение крупного рогатого скота, приспособленного к зимнему стойловому содержанию.

Развитие скотоводства в Западном Казахстане в начале XX века сопровождалось наличием некоторых существенных особенностей. Количество голов скота, в принципе увеличивалось, но характерным было то, что изменялся его видовой состав. Повышалось количество крупного рогатого скота, что приводило к изменениям в традиционной хозяйственной системе региона. Кочевничество, специализирующееся на разведении лошадей и овец, теряло своё значение. Переход к оседлому состоянию приводил к развитию стационарных форм разведения скота, с обязательной заготовкой кормов на зимний период. Далее, скотоводство было выгодным занятием не только для местного населения, но и для переселенцев. Значит, особенности природно-географических условий отражали естественные факторы хозяйства. Так как именно скотоводство подходило для данного региона, соответственно, это отражало экономические интересы населения и способствовало развитию именно скотоводства. В условиях большого притока переселенцев, переход к земледелию, в начальный период не понижал значение скотоводства. Длительное время скотоводство достаточно успешно

приспосабливалось к новым сельскохозяйственным формам хозяйства. Таким образом, скотоводство представляло важное значение для экономического развития Западного Казахстана в начале XX века.

Литература:

1. Литвинова Т.К. Развитие торговли в Казахстане и проникновение товарно-денежных отношений в хозяйство казахов во второй половине XIX - начале XX. дисс. канд. экон. наук. А-А 1961., с. 23
2. Там же, с. 21
3. Бенькевич В.Я. Животноводство в киргизских степях и меры для его улучшения. СПб 1910., 8
4. Там же
5. Там же, с.11
6. Материалы по Киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. т. V Кустанайский уезд. Воронеж 1903., с. 7
7. Материалы по Киргизскому землепользованию...т. VII Актюбинский уезд. Воронеж 1903., с. 17

The article studies the new forms of the development of cattlefarming and the status of nomads

Бұл мақалада мал шаруашылығының жаңа даму формасы жеке көшпенділердің жағдайы қаралады.

ӘОЖ 94(574)

С.С. Сағындықова,
Ақтөбе МПИ

Үлкен Жезқазған байлығы

Жезқазған аймағының қазіргі дәрежесіне жетіп, дамып, өркендеуіне өз үлестерін қосқан ардақты азаматтар туралы айтсақ, ең бірінші ойға оралатын жан – кеңес үкіметінің тапсырмасымен Жезқазған жеріне алғаш келгендердің бірі Қаныш Имантайұлы Сәтбаев.

Оған 1928 жылы алғашқы өнеркәсіп халық комиссарларының бірі Ф.Э.Дзержинскийдің ұйғаруымен Жезқазған кенін қорытатын Қарсақбай мыс заводын іске қосу, отын ретінде Байқоңыр көмір

ошағын пайдалану мәселелерін шешетін алғашқы мамандар тобының Қарсақбайға жіберілуі бастау болған еді.

Бұдан кейін Қарсақбайға бірінен соң бірі бірнеше мамандар келді. Олардың ішінде Қ.Сәтбаев та болды. «Екінші бесжылдық салынып біткен кәсіпорындарды игеруде күрес бесжылдығы болып есептеледі,-деп жазды отызыншы жылдары Қаныш Имантайұлы. – Үлкен Жезказғанды салу жұмысы басталды. Сондай-ақ, қойнауындағы басқа да қазыналарды игеруге тура келеді. Сондықтан, таяу жылдарда сол құрылыстарды салуға дайындату керек. Ол келешекке қатесіз үлгі жасауға және кәсіпорынды пайдалану мен тоқтаусыз жұмыс істеуін қамтамасыз етуге қажет» [1].

1934 жылы Мәскеуде КСРО Ғылым Академиясы ғалымдарының кеңесі Қазақстанда жұмыс істеп жүрген ғалымдармен сессия өткізді. Бұл сессия үлкен Жезказған мәселесіне арналды. Оған көрнекті ғалымдар, инженерлер, геологтар, одақтық және республикалық 57 мекемелер мен ұйымдардың өкілдері қатысты. Сессияда жылына 150 мың тоннадай мыс қорытпасын алуға болатын алып өндірістің болашағына жол ашылды.

1935 жылдың қантар айында КСРО Ауыр өнеркәсіп халық комиссары С. Орджоникидзе БК(б)П Орталық комитетіне хат жолдап, Жезказғандағы мыс кені өндірісін міндетті түрде жеделдету керектігін баяндады. Бірінші рет Жезказған кен орындарын игеруге басты кедергі – сыртқы аймақтармен теміржол қатынасының жоқтығы мәселе етіп көтерілді. «Кен орнын игеруді жеделдету жұмыстары теміржол құрылысын жүргізуге дайындық жұмыстарымен қатар шешілуі дұрыс», деп тұжырымдалды.

Осыдан тура бір жыл өткенде КСРО Халық комиссарларының кеңесі ұзындығы 418 шақырым Нілді-Жезказған теміржолын салу туралы қаулы шығарды. Қазақстандықтар бұл қаулыны тез арада жүзеге асыруға кірісті [2]. 1936 жылдың 25 наурызында С.Орджоникидзе «Жезказған мыс қорыту комбинатының құрылысы туралы» бұйрыққа қол қойды. 1937 жылдың 11 қарашасында жаңа теміржол табаны Жезказған кен орнына жеткізілді.

Қ.И.Сәтбаев өзінің «Үлкен Жезказған байлығы» атты еңбегінде «1936 жыл Жезказған тарихында айтулы жыл болды» деп жазған еді. 1936 жылы мамыр айында Түсті металлургия басқармасының арнайы комиссиясы Жезказғанға келіп, мыс қорытатын завод салынатын лайықты орын таңдау жұмыстарын жүргізді. Комиссияны Л.М.Газарян басқарған екен. Осы комиссия төрағасының жергілікті тілшілеріне берген сұхбатында қызықты деректер бар. «Кенес Одағының Үкіметі жылына 200 мың тонна кара мыс өндіретін түсті

металлургияның жана алыбын – Жезказған мыс өндіру комбинатын сатуға шешім қабылдады,-деген ол. – Бізге тұрғын үй кешені мен комбинатына лайықты құрылыс алаңын белгілеу жүктелді. Сараптай келе мысты өңірде тек қана Кеңгір су өзенін Дорс мырза қыстауы маңында бөгеп, жана өндіріс пен жас қаланы сумен қамтамасыз етуге мүмкіндік бар екеніне біздің көзіміз жетті».

Жанадан құрылған «Жезказған құрылыс» тресі Кеңгір өзеніне тоған сатуға кірісті. Тоған өзен суымен бірге көктемгі қар суын да бөгеп, мол су қорын жинауға жағдай жасады. Жана құрылыс тресі жылу-электр орталығы, байыту фабрикасы, кірпіш және ағаш өңдеу заводтары, басқа да өндірістік және тұрмыстық нысандар құрылысымен қауырт айналысты. Тағы бір елеулі оқиға 1941 жылдың 23 наурызында болды. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Қаулысымен Жезказған елді мекені «Үлкен Жезказған» атты жұмысшылар поселкесіне айналды. 1941 жылы 22 маусымда басталған Ұлы Отан соғысы аса қарқын алған жұмысты еріксіз тоқтатып кетті. Себебі, «Жезказған құрылыс» тресі таратылды. Құрылыс жұмыстары тоқтағанмен Қарсақбай заводы мен Жезказған шахталарының жұмысында бір сәт те үзіліс болған жоқ [3].

КСРО Халық комиссарлары Кеңесінің 1944 жылғы 20 маусымдағы өкімімен және түсті металлургия халық комиссарының сол жылғы 3 шілдедегі бұйрығымен «Қазмысқұрылыс» құрылыс құрастыру тресі құрылды. Трестің бірінші басқарушысы болып республика Құрылыс министрлігінің қызметкері Д.П.Шатилов тағайындалды.

Д.П.Шатилов 1944-1948 жылдар аралығында «Қазмысқұрылыс» тресі еңбек ұжымының қалыптасуына көп еңбек сіңірді. Трест құрылысшылары кен орындарындағы бірден-бір құрылыс ұжымы болды. Трест ұжымы 10 жыл ішінде әуелі Кеңгір су қоймасының бірінші кезегін, кейін 173 млн. текше метр су сақтайтын екінші кезегін, жылу-электр орталығының үш турбинасын, алғашқы темір-бетон бұйымдары цехын, № 51 шахтаны, байыту фабрикасының үш ұясын пайдалануға берді. Осы уақытта 88667 шаршы метр тұрғын үй салынды. Оның 61766 шаршы метрі Үлкен Жезказған орталығында (яғни, Кеңгірде) іске қосылды. Никольский поселкесінде 80-нен астам алғашқы екі қабатты тұрғын үйлер пайда болды. Мұнда асхана, жазғы кинотеатр, клуб үйі, екі азық-түлік дүкені, екі өндіріс товарлары дүкені салынды.

1954 жылдың 20 желтоқсанында Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің жарлығымен Үлкен Жезказған жұмысшылар поселкесіне Жезказған қаласы мәртебесі берілді. Үш айдан кейін қалалық

партия ұйымының бірінші конференциясы өтіп, Алексей Савельевич Саратов қалалық партия ұйымының бірінші хатшысы болып сайланады. Ол бұған дейін Мәскеу-Сортировочная станциясы партия комитетінің хатшысы болған екен. Халық депутаттары қалалық кеңесінің алғашқы сессиясында қалалық кеңес атқару комитетінің төрағасы болып бұрын Мәскеуде қызмет атқарған Алексей Николаевич Баранов тағайындалды.

1955 жылдың I маусымынан шыға бастаған қалалық «Джезказганский рабочий» газетінің редакторы болып Зиновий Львович Шкундин бекітілді. Ол кейін Жезказған қалалық теледидар студиясының директоры болып жүріп зейнет демалысына шықты. 1957 жылы Жезказған геологиялық барлау партиясының негізінде Жезказған геологиялық барлау экспедициясы құрылды. Оның алғашқы бастығы болып Қаныш Сәтбаевтың тапсыруымен Василий Иванович Штифанов тағайындалды [4].

1958 жылы Үлкен Жезказған өндірісі құрылысына қатысып, ерен еңбек үлгісін көрсеткен бір топ жезказғандықтарға Отан наградлары табыс етілді. Олардың ішінде тас қалаушылар бригадасының жетекшісі Василий Михайлович Раковскийге «Социалистік Еңбек Ері» атағы берілді де, автомашина жүргізуші Қасымсейіт Батырбаев, экскаваторшы Александр Сергеевич Харитонов Кеңес Одағының ең жоғарғы наградасы - «Ленин» орденімен марапатталды.

Үлкен Жезказған құрылысына жан-жақтан - Украинадан, Белорусиядан, Эстониядан, Латвиядан, Литвадан, Ресейден, Татарстаннан, Қырғызстаннан, Өзбекстаннан ағылған адамдар арасында алғашқы ауызға іліккен ардақты азаматтардың бір тобы осылар еді [5].

Әдебиеттер:

1. Асантегі Т.К. Үлкен Жезказған. - Алматы, 2004. - 22-25 бет.
2. ГАЖО, Ф.143, Оп.1, Д.662, Л.86.
3. К.И.Сатпаев и молодежь. - Алматы, РИО ВАК РК, 2000. - 30 бет.
4. Батыр Бек. Жезказған-Қаныш бір есім. // ДАҰА, 10 сәуір 2004 ж.

* * *

В данной статье рассматривается история создания цветной металлургии в Центральном Казахстане, в частности отмечен выдающийся вклад К.И.Сатпаева.

С. Смагулова,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының докторанты, т.ғ.к., доцент

Ресми билік органдары мен ұлттық басылымдар арасындағы қарым—қатынас

XX ғасырдың 20-30-шы жылдары шығарылып тұрған казак тіліндегі газеттер мен журналдар үкіметтің тілі мен үні болды. Оған себеп, бұл мерзімді басылымдарда ең бірінші кезекте Қазақстанда кенес өкіметін орнатуды нығайту, Коммунистік партияның басшылық ролін көрсету сияқты мәселелер тұрды.

Үкімет, партия саясаттарын насихаттамаған газеттер мен журналдар өткір сынға алынды. Алайда, осындай қысымға карамастан кейбір казак мерзімді басылымдары өлкедегі саяси-әлеуметтік өзгерістер турасында жарияланымға жатпайтын жағдайларды да жариялап отырды.

Қазак баспасөз мәселесіне зерттеген ғалымдардың бірі Хайыржан Бекхожин: “Коммунистік партияның лениндік ұлт саясатын бұлжытпай жүзеге асыруда совет өкіметі жанынан Ұлттар Істері Халық Комиссариаты құрылуының ерекше маңызы болды. И.В. Сталин бастаған осы Комиссариаттың жергілікті бөлімдері әрбір ұлттың өз ана тілінде баспасөз органдарын ашып, онда Совет үкіметінің деректері мен қаулыларын жариялап, сол уақыттағы кезең және халықаралық жағдайлар туралы түсіндірме басып отырды”, — деп үкіметтің ұлттық басылымдарға қатысты ұстанған саясатының қыр-сырын ашуға тырысты (1).

Үкімет газеттерге қандай айдарлардың жарияланатынын да жіті қадағалады. Сондықтан партия қаулы-қарарлары, ішкі жағдай, сыртқы жағдай, жастар ісі, оқу-ағарту сияқты бөлімдердің өзінде өлкенің қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық және мәдени өмірінің он жағын көрсететін мақалалардың басылуын талап етті. Экономика, мәдениет салаларында жіберілген кейбір олқылықтарға қатысты сыни мақалаларды жариялаудың өзі арнайы рұқсатпен жүргізілді.

Журналист-ғалым Т. Қожекеев 1917-1932 жылдар аралығында шығып тұрған казак баспасөзін үш кезеңге бөліп, әр кезеңнің өз ерекшеліктерін айқындап көрсеткен еді. Ғалымның көрсетуінше, бірінші кезең 1917-1920 жылдар аралығын қамтып, бұл аралықта “Сарыарқа”, “Бірлік туы”, “Алаш”, “Ұран”, “Абай” және т.б. газет-журналдар шығып, “Қазак” газетінің бағытын ұстанса, ал

1920-1925 жылдар аралығындағы екінші кезеңде “Еңбек туы”, “Лениншіл жас”, “Еңбекші казак”, “Еркін”, “Ақ жол”, “Қазақ тілі” және басқа сол сияқты газет-журналдар шығып, саяси жағынан ұстамсыз, айқын бағыты жоқ дегендері жабылды. 1925-1932 жылдардағы үшінші кезеңде баспасөз жана бетбұрысты қолдаған, жіктерге сокқы берген, жеке ағымның тілі емес, партия комитеттерінің тіліне, яғни нағыз большевиктік болған “Әйел теңдігі”, “Еңбекші казак”, “Жұмысшы”, “Ауыл тілі”, “Жаңа мектеп” және сол сияқты газет-журналдар шығарылып тұрды (2).

Негізінде газет-журналдарды шығару ісі 20-шы жылдары үкімет тарапынан арнайы мәжілістер мен конференцияларда күн тәртібіне арнайы қойылып, қаралып отырды. Баспасөзді дамытудың жолдары қарастырылып, оның кемелденуі мен сапалануы үшін редакторлық басшылықты нығайту, қаражат бөлу қажеттігі көтерілді. 1921 жылы маусымда өткен Қазақстан облыстық бірінші партия конференциясында жергілікті баспасөзі өз міндетін әлі де ойдағыдай атқарып отырмағандығы атап өтіліп, қазақ тілінде шығатын газеттерге ерекше көңіл бөліп, оның дәрежесін көтеру талап етілді (3).

1920 жылдың 7 желтоқсанынан бастап Ташкентте бұрынғы «Жаңа өріс» газетінің орнына «Ақ жол» газеті шыға бастады. «Ақ жол» - Түркістан Республикасының Атқару комитеті мен Қазақстан Коммунистік Партиясы Орталық Комитетінің ресми басылымы болды. Негізінде, «Ақ жол» газетін шығару мәселесі Түркістан Республикасы кеңестерінің Орталық Атқару Комитетінің 1920 ж. 1 қарашада болған мәжілісінде қаралып, С. Қожанов алғашқы редакторы болып тағайындалған еді (4).

«Ақ жол» газеті бағыты жағынан антикеңестік газет болды. Өйткені, газетке кеңес өкіметіне қарсы бағытта жазылған мақалалар жарияланып жатты. Елдегі ауыр жағдай, ашаршылық мәселесі, салық жинаушылардың, үкімет жарлығын орындаушылардың қарапайым халыққа тигізген қокан-локкысы ашықтан-ашық жазылды. Кей материалдар ұлтшылдықты уағыздады.

1921 жылы Орынбор қаласында қазақтың мемлекеттік баспасы құрылып, «Еңбекшіл казак» газеті мен «Қызыл Қазақстан» журналы отау тікті. “Еңбекшіл казак” газеті кезең киындығына, қаражат тапшылығына, жаза білетін адамдардың жоқтығына қарамастан 1932 жылға дейін шығып, өлкенің басты органы болды. 1932 жылдан газет “Социалды Қазақстан” деген атпен шығарылды. “Еңбекшіл казак” газетімен қатар шыққан “Қызыл Қазақстан” журналы да кеңес өкіметінің саясатын насихаттаушы орган еді.

1922 жылы 2-5 қазан айында Орынборда РКП (б) ОК-нің нұсқаушысы А. Рябининнің қатысуымен РКП (б) Қазақстан ұйымы губерниялық партия комитеттері хатшыларының бірінші кенесі өткізілді. Онда баспасөз ісінің жүргізілу барысының нашарлығы, газеттердегі жарияланған материалдарда партия тұрмысы мүлдем дерлік жазылмайтындығы, газет шаруа мен жұмысшының мүддесіне қызмет етуге тиісті болса да оған аз көңіл бөлетіндігі, техникалық дәрежелерінің нашарлығы, губкомдар губерниялардағы барлық басылымдарға саяси басшылық жасамайтындығы, казак баспасөзінің жолға қойылуы, нашарлығы сынға алынып, 10 тараушадан тұратын шараларды жүргізу қажеттігін нақтылап берді. Бұл шаралардың ішінде бүкіл баспасөзге партия комитеттері берік, идеялық басшылық жасау, губерниядағы барлық басылымдарды, мерзімді және мерзімді емес басылымдарды да үгіт бөлімдеріне шоғырландыру, губкомдар барлық басылымдардан 3 данадан Қазақ обкомының баспасөз бөлімшесіне және 5 данадан РКП ОК-нің баспасөз бөлімшесіне жіберу, отырысын, өлке көлемінде Қазақ обкомының баспасөз бөлімшесіне шоғырландыру, газеттерді оқушы бұқараға жақындату, газеттерге жергілікті өмір, партия мәселелеріне қатысты материалдарды жариялау, әйелдер мен жастар үшін арнайы бет ашу, оның техникалық сапасын жақсарту сияқты мәселелер тұрды (5).

Үкімет жаңа шығып жатқан казак басылымдарына аса назар аудару қажеттігі жөнінде нұсқау бергеннен кейін, газет-журналдардың күнделікті мазмұны тексеріле бастады. Нәтижесінде, "Өртен" газеті 1922 жылы қараша, желтоқсан айларында ғана шығып, 29 желтоқсанда "ұлтшылдық бағыты үшін" арнайы үкімет шешімімен жабылып қалды. Мәскеудегі Ұлттар комиссариаты жанындағы Құншығыс баспасынан шыққан "Темірказық" журналы да үкімет шешімі бойынша 3 нөмірінен кейін "ұлтшылдығы үшін" тоқтатылды.

Газет-журналдардың шын партияшыл болуы үшін партия ішіндегі алауыздықтар мен жіктерді жою қажет болды. 1924 жылы 11-16 мамыр аралығында Орынбор қаласында өткен казак коммунистерінің IV конференциясында "Баспасөз және баспа" мәселелері қарастырылып, РКП(б) ОК-ті партияның баспасөз саласындағы кезекті міндеттерін белгілеп, оның маңызын анықтап берді. Баспасөз саласы барлық күш жігерді еңбекшілердің қалың бұқарасы мен қалың партиялық ортаға тікелей қызмет көрсететін басылымдарды ғана сақтап, ұлтғайтуға бағытталуға тиіс деп көрсетті. Сондай-ақ, оқырмандардың шектеулі тобына арналған ведомствалық басылымдардың бәріне қарсы күрес, осылардың есебінен бұқаралық

басылымдарды күшейту, нығайту және дамыту міндетін жүзеге асыру жүктелінді.

Газет аппаратын күшейткенде, партия қатарындағы ұстанымды, сыннан өткен мүшелермен толықтыру, оның саласында қызмет ететін журналистердің жұмыстарына аса көңіл бөлу, казак газеттері үшін жергілікті бюджеттерден үнемі қаржы алып тұру, казак журналистерін даярлау мәселесін қолға алу, ол үшін журналистика институттары мен журналистика курстарына казактарды жіберу, шығарылатын газет сапасына аса мән беру, яғни жұмысшы, шаруа тұрмыстары, жастар мәселесі турасында газетке үнемі мақалалардың жариялануын қадағалау сияқты мәселелерді шешу көзделінді (6).

1924 жылы 19 карашада РКП(б) ОК-нің баспасөз бөлімінде казактың мерзімді баспасөзінің өсіп-өркендеуі мен алған бағытын айқындауға арналған мәжіліс болды. Мәжілісте “Ак жол” газетінің жұмысы қатты сынға алынды. “Ак жол” газетіне партия және идеологиялық бағытының жоктығы, газет бетінде ұлтшылдықты уағыздайтын мақалалардың, өлеңдер мен әңгімелердің жиі басылатындығы баса айтылды. Коммунистік партия ОК-нің бас хатшысы “Ак жол” газетінің саяси бағыты туралы 1925 жылы 29 мамырда облыстық партия комитетінің барлық бюро мүшелеріне арнайы хат жазып, газетті коммунистік насихаттың органына айналдыру қажет деген ұсыныс жасады (7).

Газет бетіне жарияланған ұлтшылдықты танытатын мақалалар үкімет орындарына, партияға, коммунистерге қарсы, тіршілік етіп жатқан елге қарсы құрал деп танылып, «Ак жол» газетін қайтадан ұйымдастырып, насихат органына айналдыру қажет деп табылды. «Ак жолды» ұлтшыл газет ретінде айыптау партия қарарынан да көрініс тапты.

1925 жылы РКП(б) ОК-і казак баспасөздерін екі мәрте арнайы қарады. 2 наурызда РКП(б) ОК-нің Секретариаты “Қырғыз баспасөзінің жағдайы және оны жетілдіре түсу шаралары туралы” қарар қабылданып, онда: «Кейбір мерзімді басылымдардың «Ак жол», «Сана», «Тілші» саяси бағытын анықтауда, ұлтшыл, партияда жок интеллигенттердің ықпалы бар екені байқалады», – деп келтірілсе (8), ал 7 сәуірдегі құпия жіберілген нұсқауда «Ак жол» қазіргі кезенге дейінгі бүкіл Қырғызстандағы ең ұстамсыз газет болып қалауда. Оның саяси бағыты, әсіресе соңғы айларда мүлде түзетуге болмайтындай болып кетті» деп көрсетілді. Бұдан кейін «Ак жол» газетінің мазмұны жете тексеріліп, бақылау орнатылды. Сондай-ақ, Орталық Комитеттің бас хатшысы И.В. Сталин «Ак жол» газетінің саяси бағыты туралы 1925 жылы 29 мамырда Қазак Өлкелік

Комитетінің мүшелеріне жазған арнайы хатында акгвардияшыл М. Шокаевтың мақаласы жарияланғанын, бұл мақала коммунистерге қарсы жазылған мақала екендігін атай келе: «Осыған байланысты «Ақ жол» журналын (газетін-С.С.) түбінен жедел түрде қайта ұйымдастырып, одан партия қатарында жоқ интеллигенттерді шығарып, газетті коммунистік насихат басылымы етуге шаралар қолдану» қажеттігін баса көрсетіп, газетті коммунистік насихаттық басылымға айналдыру қажет деп ұсыныс жасады (9).

Тарихшы М. Қойгелдиев пен Т. Омарбековтар жазғандай бұл қаулы бойынша біріншіден, Ә. Бөкейханов бастаған бір топ алаштық интеллигенция осы жылы-ақ баспа орындарындағы қызметтерінен босатылды, екіншіден, сынға ұшыраған мерзімді басылымдардың біразы жабылды, үшіншіден, барлық дәрежедегі мерзімді басылым, кітап шығару ісі үстінен қуатты партиялық бақылау орнады (10).

“Ақ жол”, “Тілші” газеттері мен “Сана” журналында партияда жоқ ұлт зиялыларының ықпалы да айқындалып, осы басылымдардың редакциялық құрамына партия қызметкерлерін тарту, “Қызыл Қазақстан” журналының мазмұны партия талаптарына сай болмағандықтан, оның әрбір шығарылымына мән беру мәселесі де қарастырылды (11).

Қазақстан бойынша шығарылатын қазақ газеттерінің маныздылығын күшейту, атикенестік тақырыптардағы мақалалар мен хабарламаларға жол бермеу үшін Қазақ Өлкелік комитеті Уақытша Ереже қабылдады. Онда бірінші орында газет облыстарындағы партия органдарына газеттердің сапасы мен мазмұнын жақсарту мәселесі қойылып, күнделікті саяси, ұйымдастырушылық және шаруашылық тақырыптарында мақалалар жариялау қажеттігі көрсетілді (12). Бұдан кейін Баспа саласындағы барлық партия ұйымдарына газет саласында арнайы қызметкерлердің аздығына байланысты тілші-мамандар даярлау мәселесін қолға алу жөнінде хат жіберілді. Әрбір газет өз тарапынан 2-5 адамнан тілші-мамандар даярлауға тиіс болды (13).

Баспа бөлімінің 1925 жылдың 30 мамырындағы 42182 нөмірлі нұсқауында газет-журналдарда қызмет ететін маман жұмысшыларды Мәскеуге жіберіп даярлауға қаражаттың тапшылығына байланысты бес ұлт республикаларында, атап айтқанда Әзірбайжан, Белорусия, Башқұртстан, Қазақстан және Өзбекстанда үш айлық курс ашу мәселесін көтерді. Аталмыш республикалар бұл курсқа 50 адам қабылдап, оқу ана тілінде өткізу, лекторларға атакты журналистерді тарту қажеттігін де баса көрсетті (14).

Тілші-мамандарды даярлау мәселесі бойынша РК(б)П Орталық Комитеті Баспа бөлімі менгерушісінің орынбасары Васильевский әр газеттерге арнайы нұсқау-хат жолдап, осы мәселенің колға алыну барысын хабарлауды талап етті. Мәселен, “Еңбекші казак” газетіне жіберілген осындай хатта газет қызметкерлігіне алынатын оқушылар газет ісіне қызығушылық тудырған партия, комсомол, жұмысшы, ауыл корреспонденттерінен болып, олардың санын газет өзі белгілесін делінді (15).

Қазақстан астанасының Орынбордан Қызылорда қаласына көшірілуі газет-журналдардың шығынын бірнеше есеге көбейтті. Орталық ҚССР –дің өлкелік газет-журналдарына 1925-1926 жылдарға 93 000 мың сом ақша бөлсе, енді жаңа астанаға көшіруге байланысты және қарыздарын өтеуі үшін 25 000 сом көлемінде қаражат бөлінді. Баспа бөлімі Қызылордаға көшіру барысында газет-журналдардың тоқтап қалмауын қадағалау, оларға арнайы ғимараттар даярлау ісін колға алды.

Қазақ Өлкелік Комитеті баспа бөлімінің мәлімдемесінде көпшілік газеті ретінде “Еңбекші казак” газетін аптасына 4 рет шығару, казак тіліндегі комсомолдардың газетін бір баспа табак көлемінде аптасына бір рет шығару, әйелдердің журналы “Әйел теңдігін” екі баспа табак көлемінде айына бір рет шығару, ал “Қызыл Қазақстан” журналын Өлкелік комитеттің партиялық органы ретінде қайта құрып, 3 баспа табак көлемінде айына бір рет шығару көзделініп отырғаны келтірілді (16).

Баспа бөлімінің 1925 жылдың 16 мамырында өткен мәжілісінде 27 мамырда Қызылордаға көшетін редакциялар мен типографияларды жөнелту үшін тиеу, 1 маусымда олардың қалада болуын қадағалау тұрасында қаулы қабылдады. Сондай-ақ, газет-журналдардың тоқтап қалмауы үшін әр басылымның уақытша шығарылатын күні белгіленді. Мәселен, дүйсенбі, сәрсенбі, жұма күндері “Еңбекші казак”, сейсенбі, бейсенбіде “Сабан” және “Теңдік”, ал сенбіде “Жас кайрат” шығарылуға тиіс болды және “Теңдік” газеті уақытша 4 беттен 2 беттік болып қысқартылды (17). Ал 4 тамыздағы Саматов, Майлин, Арыкова, Қазанғапов, Есөвалардың қатысуымен өткен мәжілісте “Еңбекші казак” газетін аптасына 4 рет, яғни дүйсенбі, сәрсенбі, бейсенбі, жексенбі күндері, “Жас кайрат” газетін аптасына 1 рет, сенбі күні, “Әйел теңдігі” мен “Сабан” газеттерін аптасына 1 рет сейсенбі күнін белгілеу, ал “Жаңа мектеп”, “Қызыл Қазақстан”, “Лениншіл жас” журналдарын шығаратын күндерді мемлекеттік баспамен келісу тұрасында шешім шығарылды (18).

1925 жылдың 26 маусымында болған Қазақ өлкелік комитеті бюросының мәжілісінде Ә. Байділдиннің “Қазақ тіліндегі мерзімді баспасөз” атты баяндамасы тыңдалып, осы баяндама негізінде бірнеше қаулы қабылданды. Онда барлық қазақ тіліндегі губерниялар мен уездерде шығатын мерзімді баспасөздерге бақылауды күшейту мәселесі қойылды. Ол үшін “Еңбекші қазақ” газетінің данасын қысқарту, “Қызыл Қазақстан” журналының редакторлығына О.Жандосовты, редактордың орынбасарлығына Варламов пен Байділдинді тағайындай отырып, редакцияны қайта құру, Қостанайдың губерниялық “Ауыл” газетін оқырмандарының аздығына қарай жабу, “Бостандық туы” газетінің редакторлығына Сұлтанбековты тағайындау, Семейдегі “Таң” журналын жауып, оның қаражатын “Қазақ тілі” газетіне қажетіне жұмсау, “Ақ жол” газетін қайтадан құру, сондай-ақ, “Сана”, “Сәуле”, “Шаншар” сияқты газет-журналдарды жабу мәселелері қойылды. Комсомол және әйелдер басылымдарын күшейту, атап айтқанда “Жас қайрат” пен “Лениншіл жас” газеттері мен “Тендік” газетінің сапасын көтеру баса көрсетілді. Жетісу губерниясында шығып тұратын “Тілші” газетін сақтау, Халық ағарту комитетінің жанынан мұғалімдерге арнап “Жана мектеп” деген атпен жана журнал шығару мәселесін қолға алуды көтерді (19).

Әйелдер баспасөзін қарастырған келесі бір мәжілісте Алма Оразбаева “Әйел тендігі” газетінің редакторы Сара Есованың жүргізген қызметіне қатысты баяндама жасап, соның негізінде оны редакторлық жұмыста қалдыру және редактордың орынбасарлығына Нәзіпа Құлжанованы тағайындау турасында шешім қабылданды (20).

РКП(б) Орталық Комитетінің Баспа бөлімінен Қазақ өлкесінің губерниялық және уездік баспасөз орындарына жіберілген хатта барлық басылымдар дәлелденбейтін түрлі сындардан аулақ болуы ескертілді. Ол үшін жергілікті курстар арқылы газет-журнал мамандарын даярлауға арналған жоба үлгісі жасалынды (21).

1925 жылы 15 қазанда РК(б)П ОК-нің Баспа бөлімінің меңгерушісі Варейкистің қол қоюымен құпия түрде Қазақстан Өлкелік Баспа бөліміне жіберілген хатты қазақ мерзімді басылымының ақсап жатқандығын, БК(б)П Орталық Комитеті Баспа бөлімінің қабылдаған қаулылары, шығарған бұйрықтарына қарамастан көпшілік қазақтың шаруа газеттері жаппай шаруа газеті болмай отырғандығын, газеттердің тіл мен мазмұнының нашарлығы басты кемшілік болғандығын айта келе, мұндай газеттердің қатарына “Ақ жол” мен “Бостандық туы” газеттерін жатқызды. Әсіресе “Ақ жол” газетінің шығарылымының күннен күнге азайып бара жатқандығы және мазмұнының төмендеп отырғандығы баса айтылды.

“Бостандық туы” газетінің шығарылымы азаймағанымен, тілі мен мазмұнында көп кемшіліктер орын алып отырғандығын, қазақ шаруасына қажетсіз материалдар басылып кететіндігі де келтірілді. Ол үшін Қазақ Өлкелік комитеттің баспа бөлімі жағынан қазақ мерзімді басылымдарындағы басшылықты күшейту, газеттің тілін, мазмұнын жақсарту. “Еңбекші қазақ” газеті мен “Қызыл Қазақстан” журналында уақытында маңызды деген мәселелерді жариялау, қазақ баспасының жетекшілігі арқылы газеттер мен журналдардың жетістіктері мен кемшіліктеріне пікірлер беру, жергілікті қазақтардың арасында шаруалар газетін кең тарату және осы газеттердің беделділігін көтеру үшін ең басты назарды жергілікті партия комитеттері мен кеңес органдарының әшкерелеген материалдары мен шаруалардың хаттарына аудару, шаруа-корреспонденттер әшкереленген істер байқаусыз қалмауын ескеру, ауыл тілшілерін қазақ тіліндегі соңғы әдебиеттермен қамтамасыз ете отырып, олардың арасында тәрбие жұмыстарын жүргізу қажет деп шешті.

РК(б)П Орталық Комитетінің Баспа Бөлімі қоғамға жат істерді әшкерелеу барысы Қазақстанда мардымсыз жүргізіліп жатқандығын сынға алынды. Олардың көрсетуінше, “Бостандық туы” газетіне 4 айдың ішінде ел ішіндегі жағымсыз істерді айтып 5-ак хабарлама басылған. Кейбір газеттер жауапты қызметкерлерді қаралаған тексерілмеген материалдарды да жариялап жіберген (22).

Жыл бойына берілетін есептер мен жүргізілетін тексерулер газет-журналдардың, атап айтқанда газеттердің мазмұнынан саяси қателіктер тауып жатты. Үгіт-насихат және баспасөз бөлімі мұндай кемшіліктердің шығуы редакторлардың жауапсыздығынан және қазақ баспасөзінің әлі де болса алашордашылардың қолында болуынан деп есептеді.

1925 жылы 1-7 желтоқсанда Қызылордада өткен 5-ші Өлкелік партия конференциясында қазақ баспасөзін алашордашылардан тазарту қажеттігі баса айтылды және баспасөз басылымдарының мазмұны толықтай өзгерту турасында қаулы қабылданып, онда баспасөздің біраз өскенін, газеттердің тиражы көбейгенін және жұмысшы, село тілшілері мен басқа да тілшілер арқылы олардың бұқарамен байланысы күшейгенін атап көрсетіп, алайда бұл үрдісті тереңдету, сөйтіп оны баспасөздің мазмұнын жақсарту, саяси бағытын түзеу жағынан, тілшілер қозғалысын қалыптастыру және т.б. жағына бағыттау қажет деп санады. Сондай-ақ, баспасөз қызметкерлерінің құрамы сан жағынан да, сапа жағынан да қанағаттанғысыз деп есептеп, олардың білімін көтеруді және әсіресе

казак баспасөз қызметкерлерін даярлайтын қысқа мерзімді курстар ұйымдастыруды ұсынады (23).

Бұл конференциядан кейін газет-журнал беттеріне жарияланатын әрбір мақала қатаң тексерістен өткізілді. Нәтижесінде «Ақ жол», «Сана», «Тіршілік» сияқты мерзімді басылымдар саяси ұлтшылдық бағытта делініп, «Ақ жол» газеті Сырдария губерниялық партия коммунистерінің органына айналып, Шымкент қаласынан шыға бастады. «Тан», «Сана» журналдарын шығару мүлдем тоқтатылды (24). Өмір шындығын шынайы ашып, елдің әлеуметтік-экономикалық ахуалын сол калпында көрсетуге тырысқан зиялылардың көпшілігі «жікшіл», «ұлтшыл» деп айыпталып, «саяси зияндылар» қатарына жатқызылып, 1937-1938 жылдары қуғын-сүргінге ұшырады.

Қазақ Өлкелік атқару комитетінің бірінші хатшылығына Ф.И. Голошекин келгеннен кейін казак баспасөзін өз бақылауына алып, әр газет-журналдың редакторларына мәжілістерде толықтай есеп беруді талап етті. Партиялық газет болу үшін редакциялық коллегияға коммунистерді тарту, солар арқылы газеттің сапасын көтеру кажет деп шешті. 1926 жылдың 19 сәуірінде РК(б)П болған Қазақ Өлкелік комитеті бюросының мәжілісінде Ф.И. Голошекиннің тікелей басшылығымен “Еңбекші казак” газетінің редакциялық коллегиясының қызмет барысы карастырылып, газеттің редакциялық коллегиясына Т. Рысқұлов, С. Сәдуакасов, О. Жандосовты бекіту, газеттің редакторлығын Т. Рысқұловқа жүктеу жөнінде қаулы қабылданды (25). Редколлегияның коммунист басшылармен алмастыруының мәнісін 1926 жылдың 30 сәуірі мен 3 мамыр аралығында өткен Қазақ өлкелік комитетінің пленумында өлкелік комитеттің партиялық бұқараға қызмет көрсететін шын мәніндегі басшы органға айналдыру деп түсіндірді.

1926 жылдың 13 мамырында Ф. Голошекин, О. Жандосов, Н. Нұрмаков, Ж. Мынбаев, Сәдуакасов, І. Құрамысов Н. Арыкова, Т. Рысқұлов және тағы басқа бюро мүшелері мен оған кандидаттыққа мүше зиялылар қатысқан Қазақ өлкелік комитеті бюросының мәжілісі өтіп, күн тәртібіне қойылған казак баспа ісін дамыту мәселесіне байланысты Қазақ өлкелік комитетінің баспа бөлімінің жұмыс жоспары қаралды. Онда өлкедегі казак және орыс тілдерінде шығатын мерзімді басылымдардың редакциялық алкасын лайықты қызметкерлермен толықтыру мәселесін аяқтау, комсомол басылымдары мен “Қызыл Қазақстан” журналының тұрақты шығуын камтамасыз ету үшін маман жұмысшыларды тарту, “Еңбекші казак” газетінің данасын көбейту, сондай-ак ауыл тұрғындарының газет-журналдарға жазылуын ұлғайту кажеттігі баса көрсетілді. Ал

23 маусымдағы мәжілісте Қайыпназаровтың өтініші бойынша “Еңбекші казак” газетінің аптасына шығу барысын 5 ретке дейін қысқарту турасында қаулы қабылданды. Сондай-ақ, жастардың органы болған “Жас кайрат” газетінің үзіліссіз шығып тұруын қамтамасыз ету ісі Өлкелік комсомол комитетіне тапсырылды (26).

Мерзімді баспасөздер арқылы партияның қаулы-қарарларының бұқара халыққа жеткілікті түрде насихатталмауының себебін тексеру барысында газет-журналдарда маманданған партиялық кадрлардың аздығынан немесе тіпті жоқтығынан деп түсіндірілді. Ол үшін қызметке партия қатарында бар тілші-мамандарды тарту қажеттігі қойылып, олардың қаншалықты тілші –маман екендіктерін және партияда бар ма, жоқ па, осы мәселелерді анықтау үшін баспасөз қызметкерлеріне арнайы анкеталар жүргізіле бастады (27). Міндетті түрде газет редакциясының құрамында коммунист қызметкердің болуы талап етілді. Газет-журнал редакторларының қызметі жіті тексеріліп, оларға мінездемелер беріліп, редакторлыққа лайықты ма, жоқ әлде алмастыру қажеттігі Үгіт-насихат және баспасөз бөлімдерінің немесе Қазақ Өлкелік комитетінің Секретариатының Бюросы мен мәжілістерінде қаралды.

Арнайы нұсқаумен кітап, газет-журналдардың жағдайын тексеріп, сараптама беруге комиссия құрылды. Бұл комиссияның құрамында 25 мүше, атап айтқанда, Х. Жүсіпбеков, С. Сәдуақасов, М. Жолдыбаев, М. Бесенов, Ө. Байділдин, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Ш. Токжігітов, Ж. Сұлтанбеков, Б. Майлин, Швер, Шафиро және тағы басқа азаматтар болды (28).

1928-29 жылдары мерзімді баспасөз беттеріне сауатсыздықты жою, латын әліпбиіне көшу мәселесі жөнінде хабарлар, мақалалар көптеп жариялана бастады. Өлкелік комитет 1930 жылдың 1 қазанына дейін барлық кітаптарды, оқу құралдары, әдістемелік құралдарды араб әліпбиінде шығаруды тоқтату мәселесін көтергеннен кейін, “Жаңа мектеп”, “Лениншіл жас” газеттері латын әрібінде шығарыла бастады. Негізінде латын әліпбиін бірден-бір насихаттаған Қазақ Өлкелік комитетінің органдары “Советская степь” пен “Еңбекші казак” газеттері болып, бір бетін латын әрібінде басылып, үгіт-насихат жұмыстары жүргізілген. Осы газеттерде қабылданатын латын әліпбиінің жобалары басылып, халық арасына талқыға салынды. 1928 жылдан бастап журналдар бірте-бірте жаңа әліпбиге көше бастады.

1929 жылы Жаңа казак әліпбиінің Орталық комитеті “Еңбекші казак” газетімен бірлесе отырып, латын әрібінде “Жаршы” атты суретті, көркем, сатиралық журнал шығара бастады. Бастапқы кезде

“Жаршы” журналының нөмірлері бұқара арасына тегін таратылса, кейінірек өзінің жазылушыларын жинады (29). Жана әліпбиде 1929 жылдан бастап “Қызыл әскер” газеті шығарыла бастады. Ал қалған газеттер 1930 жылдың 1 қазанына дейін, яғни Қазақстанның 10 жылдық тойының қарсаңына дейін көшуге тиіс болды (30).

1930 жылы “Жана мектеп”, “Жана әдебиет”, “Денсаулық жолы”, “Жаршы”, “Екпінді жас” журналдары толықтай жана әліпбиге көшірілді. Бұл кездерде халық арасына “Жана мектеп” пен “Жана әдебиет” 3000 данамен, “Денсаулық жолы” 4000 данамен, “Жаршы” 5000 данамен тараған еді.

XX ғ. 20-30 жылдарындағы газет-журналдар сол кезеңде қойылып отырған міндеттерді орындауда жергілікті партия ұйымдарының насихат құралы болса да, сол кездегі саяси жағдайды, атап айтқанда индустрияландыру, “ұлтшылдықпен” айыптау, тәркілеу, ұжымдастыру, ашаршылық мәселелерін айқындауда және әлі де болса толықтай түбіне жетпеген тарихи кейбір жәйттерді егжей-тегжей тексеруде үлкен себебін тигізуі сөзсіз.

Әдебиеттер:

- 1 Бекхожин Х. Қазақ баспасөзі совет өкіметін орнату және нығайту күресінде// Жұлдыз. 4961. №5. 109-110-б.
- 2 Қожақеев Т. Жыл құстары. А., 1991. 8-9-бб.
- 3 Қазақстан Коммунистік партиясы съездерінің, конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері (1921-1927) / Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті жанындағы Партия тарихы институты – КПСС Орталық Комитеті жанындағы Марксизм-ленинизм институтының филиалы/. – Алматы: Қазақстан, 1987. – Т.1. 418 б. 28-29, 32-б.б.
- 4 ӨРОММ. 25-к., 1-т., 408-іс. 4-п..
- 5 Қазақстан Коммунистік партиясы съездерінің. 61.64-б.б.
- 6 Сонда. 134, 150-153-бб.
- 7 Кәкішев Т. Октябрь өрені. А., 1962. 42-б.
- 8 Қазақстан Республикасы Президент мұрағаты (ҚР ПМ) 141-к., 1-т., 377-іс. 1-п.
- 9 ҚР ПМ. 141-к., 1-т., “479” а-іс. 1-2-п.
- 10 Қойгелдиев М., Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді? –Алматы, 1993. 25-б.
- 11 ҚР ПМ. 141-к., 1-т., 368-іс. 1-1 к. –пп.
- 12 ҚР ПМ. 141-к., 1-т., 368-іс. 9. –пп.
- 13 ҚР ПМ. 141-к., 1-т., 368-іс.20 –п.
- 14 ҚР ПМ141-к., 1-т., 367- іс.9.-п.
- 15 ҚР ПМ. 1-т., 368-іс.24 –п.
- 16 ҚР ПМ. 141-к. 1-т., 369-іс. 1-3-п.п.
- 17 ҚР ПМ. 141-к., 1-т., 371-іс. 2-п.
- 18 ҚР ПМ. 141-к., 1-т., 371-іс. 5-п.
- 19 141-к., 1-т., 12-іс. 34-37 об.-пп.

- 20 ҚР ПМ.141-к., 1-т., 12-іс. 49-пп.
- 21 ҚР ПМ.141-к., 1-т., 367- іс.1-2-п.
- 22 ҚР ПМ.141-к., 1-т., 367- іс. 19,24-пп.
- 23 РКП (б) V Бүкілқазақстандық конференциясының қарарлары. Қызылорда, 1925. Қазақстан Коммунистік партиясы съездерінің, 270-271-бб.
- 24 Бекхожин Х., Қозыбаев С., Матвиенко С. Очерки истории журналистики Казахстана. А., 1988. Ч.1. С.74.
- 25 ҚР ПМ. 141-к., 1-т., 487-іс. 3-п.
- 26 ҚР ПМ.141-к., 1-т., 487-іс. 65. 72-7, 212-пп.
- 27 ҚРПМ. 141-к., 1-т., 2250-іс. 3-п.
- 28 ҚР ПМ. 141-к., 1-т., 2396 "а"-іс. 344-п.
- 29 ҚР ПМ. 141-к., 1-т., 2800-іс. 123-п.
- 30 ҚР ПМ. 141-к., 1-т., 4965-іс. 24-п.

В статье рассматриваются взаимоотношения между официальными органами власти и национальными периодическими изданиями 20-30-х гг. XXв.

Автор на основе архивных источников и периодических изданий анализирует направления, которых придерживались национальные газеты "Енбекші қазақ", "Ақ жол", "Бостандық туы" и журналы "Темирқазық", "Айел теңдигі", "Жаршы", ход усиления контроля над этими изданиями.

Рассмотрения данных газет и журналов позволило отметить, что их содержание и качество корректировалось в соответствии с установками партии и правительства. Некоторые периодические издания объявлялись "националистическими" и подвергались критике.

Relations are considered in article between official organ of power and national periodic publishing 20-30-h gg. HH v. Author on base of the archive sources and periodic publishing analyses the directions, which kept the national newspapers "Enbekshii kazakh", "Ak zhol", "Bostandyk tuy" and journals "Temirkazyk", "Ayel tekdiği", "ZHarshy", move of the reinforcement кантроля on these publishing.

Consideration newspaper data and journal have allowed to note that their contents and quality was corrected in accordance with installing the parties and government. Some periodic publishing объявлялись "nationalistic" and were subjected to the critic.

Тасмагамбетов А.С.,
Старший научный сотрудник ЗКГУ им. М.Утемисова

Из истории возникновения православного миссионерского общества в Российской империи

Превращение России в XVIII веке в империю, а в последующем и в огромную колониальную державу с этническим и конфессиональным разнообразием ее регионов, определили миссионерство как одну из важнейших задач русской православной церкви (РПЦ), которая с петровского периода практически становится придатком государственной системы. Миссионерство для русской церкви было характерно всегда, более того, оно органически вырастало из догматов православия, но наибольшее его усиление и значительное организационное укрепление приходится на XIX век, особенно его вторую половину. Это не случайно и закономерно совпадает с периодом активной внутренней и внешней политики имперского правительства. Именно в это время было образовано православное миссионерское общество (ПМО).

Образование православного миссионерского общества в Российской империи в середине XIX века никак не означает, что миссионерская деятельность РПЦ в стране не велась ранее или ей не уделялось должного внимания со стороны властей. Такая деятельность на территории империи, а в особенности на ее окраинах, велась всегда. Но особую значимость и особую роль она приобретает к середине XIX века, когда Россия окончательно превращается в огромную многонациональную и многоконфессиональную колониальную державу, где господствующей религией было православие, и правительство которой считало одним из условий закрепления завоеванного и укрепления своего могущества проведение политики постепенной экономической, политической и культурно-духовной ассимиляции народов, оказавшихся в составе российской империи. Вот почему именно в это время данному вопросу начинает придаваться столь важное значение, в том числе и на государственном уровне.

Создание ПМО в масштабах страны явилось организационным оформлением миссионерской деятельности русской православной церкви в империи, которая и раньше осуществлялась при помощи и

поддержке официальных властей и в интересах государства, приданием данной ее деятельности планомерности, централизованности и масштабности.

Общество начало свою деятельность 25 января 1870 года, а устав его был рассмотрен и утвержден императором 21 ноября 1869 года[1]. Официально было принято, что оно находится под "всемилобивейшим" покровительством императрицы. Это имело также определенную подоплеку. Дело в том, что данный факт должен был подвинуть представителей определенных правящих и привилегированных кругов общества к поддержке данного начинания и к вступлению в эту миссионерскую организацию. Деятельность же ПМО находилась под непосредственным наблюдением Синода. Председателем православного миссионерского общества по статусу становился митрополит Московский. Для организации работы общества был создан Совет, находившийся в Москве под председательством Митрополита Московского и Комитеты, которые открывались в епархиальных городах, под председательством местных епископов[2].

Цели общества в самом его уставе были определены следующим образом - "миссионерское общество имеет целью содействовать...православным миссиям в деле обращения в православную веру обитающих в пределах Русской империи нехристиан и утверждения обращенных как в истинах святой веры, так и в правилах христианской жизни..."[3]. Также уже в самом уставе подчеркивалось, что действия общества в первую очередь обращаются "к миссиям в пределах восточной политической важность этого региона империи в стратегическом плане. Но России"[4]. Это также неслучайно, здесь необходимо упомянуть, что еще 9 июня 1860 года было утверждено Общество восстановления православного христианства на Кавказе, но его деятельность ограничивалась только Кавказом и не касалась всей остальной части огромной империи. Поэтому и деятельность создающегося православного миссионерского общества не должна была распространяться на Кавказский край.

В своей непосредственной деятельности ПМО, "возбуждая и развивая между православными христианами деятельное сочувствие к достижению указанной цели, "должно было материально обеспечивать содержание миссионеров, устройство и функционирование миссионерских церквей, школ, больниц, издание книг, " приспособленных к разумению и духовным потребностям

инородцев" и содействовать миссиям в "устранении всякого рода препятствий" успеху миссионерской деятельности [5].

Вместе с тем предполагалось, что данное общество, содействуя по необходимости миссиям с их заведениями, не должно входить в управление миссиями в других отношениях, касающихся порядка церковного, учебного и административного. В то же время учреждение и перемещение миссионерских станом, постройка миссионерских церквей, школ, как и назначение в них миссионеров могло осуществляться самими Епархиями на собственные средства. Если же на это все же требовались пособия от Общества, то это предусматривалось через предварительное сношение местного духовного и светского Начальства с Советом Общества. Важным звеном в миссионерской деятельности в масштабах страны являлись епархии.

Вообще же устройство новых миссий и станом в хозяйственном отношении, а также церквей, школ, больниц и тому подобных учреждений, производилось по поручению миссионерского общества специальными лицами, им уполномоченными. Одним из наиболее важных задач Общества считалось устройство быта новокрещенных. В данном вопросе и вообще для осуществления всей своей деятельности в целом православное миссионерское общество значительный упор делало на средства от добровольных пожертвований. Но на практике расчет идеологов православного миссионерства на этот источник средств, нужно отметить, в той мере, на какой они надеялись, не оправдал себя. К примеру, из отчета Общества за 1871 год видно, что пожертвования для него из Оренбургской Епархии поступили только от его главы "преосвященного" Митрофана (500 руб.). Пожертвований же от других за этот период не было. Правда, отмечалось, что "благочинный города Уральска протоирей Добровидов принял участие в делах Общества и на средства оно продолжает направлять полезную просветительскую деятельность новокрещенной из киргиз Марии Кабановой" [6]. Также при основании данной масштабной миссионерской организации планировалось для устройства новой жизни крещенных и перевода их к новым видам трудовой деятельности, характерных для оседлой жизни, получать содействия крупных предпринимателей и промышленников. Но и эти надежды "спасателей душ инородцев" на практике зачастую не оправдывались. К примеру, на территории Казахстана, в частности, на подведомственной Оренбургской епархии, что-то подобное, из предусмотренного для устройства нового быта крещенных, было

создано только при Макарьевском стане Тургайской области в последней четверти XIX века. Здесь было основано специальное поселение для новокрещенных казахов, изолированных таким образом от сородичей с целью максимально уменьшить возможные факты их возврата в лоно ислама. Но и после создания этого поселения его дальнейшее функционирование порождало постоянные проблемы и противоречия [7].

Члены православного миссионерского общества подразделялись на почетных и действительных. Звание почетных членов с утверждения "августейшей покровительницы" Общества-императрицы - присваивалось: а) членам императорской фамилии, которые изъявляли желание на принятие этого звания; б) лицам, которые приобретали право на особую признательность Общества содействием его целям, или своим влиянием при "высоком их положении в Церкви или Государстве, или своей опытностью в миссионерском деле" или значительными пожертвованиями в пользу Общества [8].

Звание действительных членов присваивалось лицам, принявшим решение вносить ежегодно в пользу православного миссионерского общества не менее трех рублей. Здесь необходимо отметить, что действительными членами Общества могли быть все находящиеся на действительной службе священнослужители "как преемники первых миссионеров Апостолов" по своему званию, если даже и не вносили денежного взноса. Содействие их Обществу в этом случае выражалось "благим словом делу миссионерства" и исполнением поручений Совета ПМО и Комитетов. Но при этом право голоса в общих собраниях принадлежало лишь тем из состоящих в звании действительных членов миссионерского общества священнослужителей, которые вносили в его пользу ежегодные денежные взносы [9].

Средства Общества в основном составляли: а) ежегодные членские взносы; б) единовременные пожертвования деньгами и вещами; в) различные сборы при церквях и других местах, с ведома властей и по сборным книжкам или местам, выдаваемым членам православного миссионерского общества.

Совет под председательством митрополита московского состоял из двух т.н. Помощников (заместителей-Т.А.С.) председателя и 12 членов, из которых четверо приглашались председателем, а остальные восемь избирались общим собранием сроком на два года. Одного Помощника председатель назначал из своих викариев, а другого избирало само Общество на два года из светских лиц. Первый

из Помощников, в отсутствие председателя, занимал его место и заведовал текущими делами Совета. При Совете состояли казначей и делопроизводитель. Казначей избирался общим собранием на два года и служил безвозмездно. Делопроизводитель же, определяемый и увольняемый Советом, получал вознаграждение "соответственно своим трудам и средствам Общества"[10].

Совет собирался не менее одного раза в месяц, имел свою печать с изображением Св. Евангелия и креста. Он пользовался правом бесплатной почтовой пересылки своей корреспонденции и посылок. Раз в год в мае месяце собирались общие собрания, но по мере необходимости могли созываться чрезвычайные собрания.

Епархиальные Комитеты под председательством епархиального духовного Начальства заведовали делами миссионерского общества в пределах своего ведомства. Каждый епархиальный Комитет кроме председателя состоял из его Товарища и из 4-8 членов, избиравшихся местным общим собранием. Председателем, как правило, был сам глава епархии, то есть епископ, а его товарищем становились один из его викариев или же кто-то из почетных светских лиц в губернии.

Епархиальные Комитеты, в подведомственных территориях которых находились миссии, должны были: непосредственно заботиться о материальных нуждах миссионеров и миссионерских заведений; содействовать миссионерам в деле обращения иноверцев и "утверждения" их в православной вере; изыскивать способы к улучшению состояния миссий; представлять Совету миссионерского общества регулярные отчеты и сведения, а также готовить публикации для местных ведомостей; готовить инструкции миссионерам по делу обращения иноверцев в православие. Отчеты Комитетов публиковались в местных изданиях.

Литература:

1. Православное миссионерское общество // Оренбургские Епархиальные Ведомости. 1873. N 8. 15 апреля.
2. ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.747. Л.3.
3. Там же. Л.3 об.
4. Там же. Л.3. об.
5. Там же. Л.3. об.
6. Православное миссионерское общество // Оренбургские Епархиальные Ведомости. 1873. N 8. 15 апреля.
7. ГАОО. Ф.175. Оп.1. Д.31а. Л.6 об.
8. ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.747. Л.4 об.
9. Там же. Л.5
10. Там же. Л.6.

Макалада Ресей империяларындағы Православиелік миссионерлік қоғам көрінісінің тарихы баян етіледі.

ӘОЖ 94(574.1)

Ұ. Төлегенқызы,

т.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы

Атырау мемлекеттік университетінің аға оқытушысы

Э.А.Эверсман – Каспий өңірін зерттеуші

Эверсман Эдуард Александрович – орыс ботанигі және зоологі, натуралист. Дерпт университетінің медицина докторы, саяхатшы. Бертінде – Казан университетінің ботаника және зоология кафедрасының профессоры.

Ол 1794 жылы 11 қаңтарда Вестфалияда дүниеге келген [1]. Магдебург, Берлин, Дрезден университеттерінде оқиды, мұнда 1814 жылы философия университетіне орналасады. 1818 жылы медицина докторы дәрежесін алып, Златоуст қару-жарак заводына дәрігер болып, орыстың мемлекеттік қызметіне тұрады. Мұнда ол жергілікті жердің табиғатын зерттеумен шұғылданады және ол өзіне Орал өлкесімен және Орта Азиямен жақын танысуды мақсат етіп қояды. 1819 жылы Орынбор губернаторы П.К.Эссен Жайық өзені бойындағы мемлекеттік заводтарды аралап жүріп, Златоустыдегі доктор Э.А.Эверсманмен кездеседі [2]. Небәрі 25 жастағы Э.В.Эверсманның докторлық диссертацияны қорғаған білімді жас ғылым екендігінен Орынбор генерал губернаторы П.К.Эссен хабардар болатын. Оның біріншісі – Германиядағы философия докторы диссертациясы Ресейдің Дерпт университетіндегі медицина ғылымдарының докторы диссертациясы еді. Сонымен қатар бірнеше тіл білетін, соның ішінде Э.А.Эверсман татар тілінде жақсы білетін. Оның Троицк немесе Орынбор қаласы арқылы Бұхарға барып, Азияны аралап, Англияға қайтуды жоспарлаған арманы губернаторға белгілі болды. Міне, сондықтан да ғалымның мұндай қызығушылығын П.К.Эссен Ресей мүддесіне пайдалануды көздеді. Э.А.Эверсман Бұхарға бару үшін және жолда күмән тудырмас үшін Азия саудагеріндей сакал жіберді. 1820 жылы 6 қаңтарда П.К.Эссен К.В.Нессельродеге хат жолдап, доктор Э.А.Эверсманның саяхаты жөнінде ақылдасты. Губернатор хатында Э.А.Эверсманға Азия елдері

туралы мәліметтер әкетуді, соның ішінде Каспий жағалуы, Хиуа, Қокан, Бұхар хандықтары туралы мәліметтер жинауды тапсырғандығын жеткізді және оған ғалымның келіскендігін хабарлады. Сондықтан да П.К.Эссен Э.А.Эверсманға қаржылай көмек сұрады. 1820 жылы І Александр Нессельродеге рұқсат беріп, ғалымды аса құпия істерге пайдалану қажеттігін қолдап, үкімет есебінен 3 мың күміс рубль бөлгізді. 1820 жылы мамыр айында Э.А.Эверсман Санкт-Петербургтен және жергілікті Орынбор әкімшілігінен санқырлы құпия тапсырмалар атып, Ресейдің Негри бастаған Бұхар елшілігінің құрамына енді. Міне, осы елшілікті орыс үкіметі Э.А.Эверсманға пайдаланып қалуды көздеді. Негри елшілігіне 700 түйе, оны қоршаған атты казак-орыстар берілген болатын. Елшілік 1820 жылы 10 қазанда Орынбордан шығып, Бұхараға аттанды. П.К.Эссен Э.А.Эверсманды мемлекеттік құпия іске тартып, тапсырма беру үшін атын-ала қатан тексерістен өткізген. Мәселен, губернатордың Златоусть заводының директоры А.А.Фурманға жазған хаты соны айғақтайды. А.Фурман П.К.Эссен сұранысына 1819 жылы қарашада тиянақты жауап қайтарған. Хаты бойынша Э.А.Эверсман орыс үкіметінде адал қызмет ете алатындығын анықтаған. Э.А.Эверсманның Орынбордан Бұхараға дейінгі сапары 2 ай 8 күнге созылды. Жол барысында ол Орынбордан 100 км жерден көмір тапқандығын хабарлады. Э.А.Эверсман Бұхара жеткесін, елшіліктен бөлініп, саудагер ретінде қаланы аралады. Ол тұрасында Эссенге 1821 жылы 11 қаңтарда хабарлады. Хатының соңында Э.А.Эверсман жақын арада керуенмен Қашқарға, одан әрі Тибетке, я болмаса Семей арқылы Орынборға қайтатындағын хабарлады. Бірақ жоспар жүзеге аспай қалды. Өйткені Негридің елшілігін басқарған бұхарлық Қожа Назарбаев Бұхар ханына Э.А.Эверсманның орыс тыншысы екендігін жеткізуі кедергі болды. Бұхар билеушісі Қайдар хан оны Бұхар иелігінен шыққан кезде өлтіруді тапсырды. Міне, сондықтан да Э.А.Эверсман қайтадан орыс елшілігіне қосылып, солармен бірге Орынборға қайтуға мәжбүр болды [3].

Жалпы Негри елшілігінің маршруты былайша жоспарланғанды: Орынбор, Елек өзені, Мұғаджар тауы, Үлкен және Кіші Борсық, Сырдария, Қызылқұм, Бетпақ, Бұхара.

1905 жылы Орынбор ғылыми мұрағаты комиссиясының жинақтарының 14 томында А.Васильевтің Э.А.Эверсманның Бұхараға саяхаты жөнінде мақала басылды [4]. Мақаладан Э.А.Эверсманның П.К.Эссенге жазған 3 хатының болғандығын дәлелдейді. Бірақ оның екеуінің сақталмағандығын атап өтеді.

1821 жылғы 21 қаңтардағы 3-ші хатын автор толық еңбегіне басқан. Одан төмендегідей құнды материалдар кездестіре аламыз:

1. Орынбордан 170 верст жерде Елек өзені бойындағы Арынғазы сұлтанмен кездесуі ерекше қызықты. Зерттеуші Арынғазының өздерімен бірге еріп жүргендігін жаза отырып, оның бізге пайдасынан гөрі зияны көп болды деп қорытады. Хатында: «Арынғазы бізді жолда бөгей берді. Оның басты максаты өзіне бағынбайтын Сырдария бойындағы Мәненбайдың ауылдарын тонау еді. Арынғазы Мәненбай ауылына шабуыл жасап, оны татқандап, оның бауыры Жакашты, жанұясын қолға түсірді. Міне, содан кейін Бұхараға хат жазып, Хиуаға қарсы шабуылдау үшін көмек сұрады. Бірақ Хиуа ханы одан бас тартты».

2. Э.А.Эверсман осы хатында біз жоғарыда жазған Бұхар кожасы Назарбай (ол Ресейде Балыкшиев деген тегімен белгілі) туралы мәліметті де толықтырады. Оның баяндауынша, Балыкшиев өзінің құлығымен аты шыққан екен. Қожа орыстардың сапары туралы барлығын білгісі келді және елшілер арасына іріткі салуды көздеді дейді.

3. Ғалым өзінің жүріп өткен жолы туралы, ондағы қазба байлықтары туралы қағазға түсіріп отырған. Оның Мұғаджар тауы, Үлкен Борсық, Кіші Борсық, Қаракұм туралы әңгімелері және сырдария тармақтары, Арал теңізі туралы құнды жазба деректер қалдырған. Сырдария бойының казактары көпшілігі кедей, олар балық аулайды және бидай себеді деп жеткізеді. Қазақтардың малдары өте аз, көп жағдайда олар қамыстарды корек етеді. Өткен жылы олар Мәненбай бастаған хиуалықтардың тонауына ұшырады. Сырдария өзені Орынбордан 873 верст жерде ағып жатыр. Одан 3 күннен кейін Жаңадарияға жеткен. Экспедиция әсіресе, Қызылқұмда қиындықтарды бастан өткізген. Кейін 100 құдықтан әрі, 4 күннен соң, алғашқы Бұхара форпостына жеткен.

4. Э.А.Эверсман Бұхарада жүріп бұхарлықтар туралы, олардың діни сенімі туралы, шаруашылығы, сауда туралы материалдар жинақтады.

Өзінің Бұхара саяхаты туралы «Орынбордан Бұхараға саяхат» атты еңбегін 1823 жылы Берлинде жарыққа шығарды. Э.А.Эверсманның казак даласы туралы жинақтаған материалдары ғылымға белгілі дәрежеде қосылған үлес болды. Мәселен, дала сары саршұнағы дәл сол кезеңге дейін ғылымға белгісіз еді. Сонымен неміс тілінде жарық көрген «Орынбордан Бұхараға саяхат» еңбегінің бірінші бөлімінде бүкіл жүріп өткен жолы, ботаникалық, географиялық, этнографиялық зерттеулердің желісі берілсе, ал екінші

бөлімінде Бұхара хандығының архитектуралық ескерткіштері, экономикасы, тарихы және физикалық-географиялық жағдайларының сипаттамасы берілген.

Э.А.Эверсманнның Бұхараға саяхаты жөніндегі құнды деректерді орыс елшілігі құрамында болған орыс офицері Е.К.Мейендорф та жазды. Оның да «Орынбордан Бұхараға саяхат» атты еңбегінде Е.А.Эверсманнан біраз мәліметтер алады. Бірақ кейбір мәселелерінде, жинауда біраз өзгешеліктер байқалады. Мәселен, Э.А.Эверсман даласының табиғат байлықтарына, жан-жануарларына назар аударса, офицер Е.К.Мейендорф Бұхар хандығының әкімшілік құрылымын ерекше талдағандығын байқаймыз. Е.К.Мейендорф кітабында орыс елшілігінің жүріп өткен жолдарының барлығы анық жазылған. Оның есебінше, 1820 жылғы 10 қазаннан Бұхараға жеткенге дейінгі 20 желтоқсан аралығында 46 рет тоқтап, ол жерлердің аттарын еңбегінде жазады. Кейбір жер атаулары жөнінде Э.А.Эверсман өзіндік пікірде болған. Мәселен, Е.К.Мейендорф пен Э.А.Эверсман арасында 5 атау жөнінде алшақтық бар [5]. Одан әрі Э.А.Эверсман екінші саяхатын 1825 жылдың аяғы мен 1826 жылдың бас кезінде офицер Ф.Ф.Бергтің басқаруымен орыстың әскер-топографиялық экспедициясының құрамында Үстіртке жасайды. Нақтырақ атасак, экспедиция мүшелерімен – Ф.Ф.Берг, В.Ю.Вольский, Б.Лемм, П.Ф.Анжулармен бірге Каспий теңізінің шығыс жағалауларынан бастап, Үстірт арқылы Арал теңізіне дейінгі аралыққа ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

Э.А.Эверсманнның Каспий жөніндегі зерттеулері де бүгінгі Каспийтанушылар үшін манызды болып қалмақ. Ғалым Орынборда тұрған кезінде немесе Бөкей ордасына және Бұхарға барған сапарында Каспийге ерекше назар аударды. Ол Каспий теңізі деңгейінің бірде көтеріліп, бірде төмендеу себебіне ғылыми негізде жауап іздеді. Оның анықтауынша, Каспий теңізінің деңгейі төмендеуде екен. «Каспийдің шегінуі мынадан байқалады, алдымен, қамыстар көбейеді, кейін ол араны құм басып, біртіндеп аралға, жартылай аралға айналады. Сөйтіп, жағалау кеңейе береді, ал теңіз қашықтайды. Қалған ашы сулар біртіндеп буланып, ұшып кетеді, ал оның орны қардың, жамбырдың суымен толады. Сонында тұзды сор немесе көктемдегі балшықты сазға айналады», - деп түйіндейді. Ғалым Каспийдің шегінуін казактар бақылауына да сүйене отырып анықтағандығын алға тартады. Қазактар Каспийдің шегінуіне, қамыстың көбеюіне, я азаюына ерекше мән беретіндігін жазады. Кіші жүздің далалық аймағының қатты құрғақ болуы себебін топырағында тұздың мол болуымен түсіндіреді. Табиғатының қатаң болуы себебін

орманның, жалпы өсімдік атаулының немесе тау жоталарының болмау, суықты ұстайтын бөгетінің жоқтығы салдарынан деп анықтайды. Э.А.Эверсманнның XIX ғасырдың 30 жылдарындағы Каспий деңгейінің төмендеуін дәлелдеуі бүгінде ғылымдардың қолдауына ие болады.

1827 жылы Э.А.Эверсман фармаколог Карл Клауспен бірге Орал өзені мен Волганың арасындағы Бөкей Ордасының жеріне саяхат жасайды. Осы саяхаттың нәтижесі мынадай атпен жарияланады: «Relation abregeldun Voyage, faitan mois de Mars, 18276 dans Les steppes situees entre les parties meridionales du Fleuve Oural et du Volga, par M.Ed.Eversman», «Nouvelles annals der Voyage» журналы, Jiun 1828 жылы («Русский биографический словарь» мен БСЭ-нің мәліметі бойынша-1827 жыл). Э.А.Эверсман 1828-1829 жылдарда Г.С.Карелинмен бірге Ішкі Бөкей Ордасына және Орал казак әскерінің жеріне саяхат жасайды.

1828 жылы наурызда ол Қазан университетінің ботаника және зоология кафедрасына профессор болып тағайындалды. 1829 жылы ол Орынбор мен Астрахань губернияларының территориясын зерттейді. 1830 жылы Кавказға саяхат жасайды, Саратов пен Астраханьда болады. Өзінің саяхаттар жасауы кезінде сүтқоректілердің, құстардың, насекомдардың орасан көп коллекцияларын жинайды, түрлі жануарлардың систематикасына, биологиясына және таралып орналасуына толық суреттеме береді, олардың біркатар жана түрлерін суреттейді, Үстіртті геологиялық жағынан зерттейді. 1840 жыл қарсаңында Э.А.Эверсман өзінің екі томдық еңбегін баспаға даярлап, оны бастырып шығарды, мұны орыс тіліне В.И.Даль аударды: «Естественная история Оренбургского края, ч.1. Вступление в подробную естественную историю Оренбургской губернии, или общий взгляд на край Оренбургской в отношении к произведениям природы» (Оренбург, 1840. V, 99 ст.). Орынбор өлкесінің жануарлар дүниесіне шолу беріліп, суреттелген бұл еңбектің екінші бөлімі 1850 жылы Қазанда басылып шықты. Ал құстар туралы жазған оның үшінші бөлімі Э.А.Эверсман 1860 жылы дүниеден озғаннан кейін 1866-1867 жылдары басылды. Э.А.Эверсманнның ғылыми еңбектері Қазан университеті мен Москва табиғатты бақылаушылар қоғамында жарық көріп тұрды.

Қорыта келгенде, ғалымның Орынбор өлкесіне келіп, казак елді-мекендеріне саяхат жасап, оны бүкіл Еуропаға ақпарат ретінде беруінің ерекше маңызы болды. Ғалымның «Орынбордан Бұхараға саяхат» атты еңбегі және кейін жарияланған ғылыми мақалалары бүгінде Қазақстантанушылар үшін аса маңызды.

Әдебиеттер:

1. Асаинов М., Семенов Г.И. XVI-XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанды зерттеу тарихынан. Алматы, 1970
2. Милюков Ф.Н. Естествоиспытатели Оренбургского края. Чкалов, 1948
3. Орынбор облысының орталық мемлекеттік мұрағаты (ОрОММ). 6-к., 10-т.
4. Васильев А. Путешествие доктора Эверсмана в Бухару // Труды Оренбургской Ученой архивной комиссии. Выпуск 14. Оренбург, 1905. С.200-210.
5. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Москва, 1975

В статье исследуется экспедиция с участием Э.А.Эверсмана в Каспийский регион

ӘОЖ 32.9(574) «19»

З.Ғ. Шарафутдинов,

Қазақстан инновациялық және телекоммуникациялар
жүйесі университетінің аға оқытушысы

Саяси жағдай және ұлттық ұстаным

XX ғасыр қазақ қоғамы үшін рухани және саяси сұраныстарды қажет еткен. мүмкіндігінше ұлт зиялыларының халық сұранысына атсалысқанымен ерекше. Ал, олардың қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасып, бірыңғай саясатпен араласуына себеп болған бірден-бір тарихи оқиға, сол 1905-1907 жылғы орыс революциясы еді. Яғни, XX ғасырдың басы қазақ қоғамы үшін түрлі ағымдардың өзара қатығыс және күрес кезеңі болды. Бір жағынан, ескі күн өткен феодалдық қатынастар өзінің барлық даму қуатын тауысып, қоғамдық өніп-өсуде кедергіге айналса, екінші жағынан оларды ауыстыра аларлық жана қоғамдық қатынастардың тым әлсіз болуы еді. Осы аралықтағы ұлт зиялылары кезеңін, белгілі зерттеуші, профессор М.Койгелдиев «Қазақтың саяси элитасының қалыптасуы» деп атады.(1).

Ал, сол дәуірдің көрнекті жетекшілерінің бірі Халел Досмұхамедов «Мен Петербургке бірінші орыс революциясының қарсаңында келдім. Бұл кезде демократиялық күштер, оның ішінде студенттер қауымы да жиі-жиі наразылық білдіріп жатты... Әр түрлі саяси партиялардың бағдарламаларымен таныстым... Сол кезде жолдастарыммен бірге митингке кездейсоқ тап болғанымызда сонда сөйлеген Миллюковтың айтқан сөздерін осы күнге дейін ұмытқан

емеспін. Ол «патша үкіметі орыс емес халықтарды аса дәрекілікпен қанап отыр деп еді...», - деп жазды. (2).

Міне, 1905 жылғы орыс революциясы ұлт өкілдерінің саяси көзқарастарының қалыптасуы мен саясатқа белсене араласуына, олардың қоғамда көріне бастауына алғы шарттар жасаған.

Жалпы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде Ресейдің бір ғана Петербург университетінде 20-ға жуық казак студенттері Б.Қаратаев, Б.Құлманов, Б.Сартанұлы, А.Тұрлыбайұлы, М.Шокай, Ж.Ақбайұлы және басқалар оқыған. Сондай-ақ Мәскеу мен Санкт-Петербургтың басқа жоғары оқу орындарын Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедұлы, М.Тынышпайұлы сияқты ондаған казак жастары бітірген.(3)

Яғни, казак зиялыларының басым көпшілігі Ресейдің бас қалалары Санкт-Петербург пен Москва, сол сияқты Омбы, Том, Орынбор, Саратов, Ташкент, т.б. қалаларында оқып, алғашқы дүниетаным және саяси әрекеттерге араласып, қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына мүмкіндік алды.

Біз, бұл күнде отаршылдыққа қарсы күресте ұлтына өнеге, халқына жол сілтеген ұлт өкілдері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, Ж.Ақбаев, М.Тынышпаев, Х.Досмұхамедұлы, Б.Қаратаев, Б.Құлманов, Б.Сыртланов, Ж.Сейдалин, М.Шокай, Ж.Досмұхамедов, Р.Мәрсекеев, А.Тұрлыбаев тағы басқаларын қоғамның саяси өміріне белсенді араласқан қайраткерлер ретінде танимыз. Олардың барлығы да, сол кездегі орын алған саяси ахуалды барлап, сын көзбен қарап, қандай саяси ұйымнан үлгі алу мәселесін көтеріп, өз пікірлерін ашық білдіре алды. Ресейдегі 1905-1907 жылдардағы дағдарыс Қазақстан үшін де маңызды тарихи оқиғалар кезеңі болды. «Бүкіл дала саяси додаға тартылып, азаттық үшін қозғалыс тасқыны құрсауына енді».(4) Кезінде атап көрсетілгендей, Ресейдегі 1905 жылғы орыс революциялық қозғалысы мен ортағасырлық тоқыраудағы жүздеген миллион шығыс халықтарының, соның ішінде казак елінің де, өз азаттығы үшін күрес жолына түсуі арасында тікелей байланыстың бар екендігін ешкім шығара алмас. Бұл азаттық қозғалыстар бір-біріне тәуелді де, әрі өзара айырмашылығы да бар. Орыс азаттық қозғалысының негізгі көздеген мақсаты – Ресейді басы - байлы мешеулік пен шексіз, қатал әкімшілік тәртіптен, қарышты экономикалық даму мен демократия жолына алып шығу болса, ал, ұлт зиялылары бастаған казак азаттық қозғалысының басты мақсаты – отарлау саясаты кең етек жайған, бұғаудағы казак қоғамының мемлекеттік саяси дербестігін қалпына келтіру арқылы ұлттық өркендеуге жол ашу болды.

Негізінен осы бағытта жазылған, кешегі кенестік тарихнаманың басты тұжырымы төмендегідей: біріншіден, «Қазақстандағы революциялық қозғалыс Ресейдегі бірінші халықтық революцияның құрамдас бөлігі болды, екіншіден, бүкіл империя көлеміндегідей мұнда да бұл қозғалыстың гегемоны орыс пролетариаты болды, үшіншіден, революциялық қозғалыс кезінде, қоныстанушылар мен қазақ еңбекшілерінің ынтымағы жарасты».(5)

Бұл тұжырымның белгілі бір идеологияда жазылғанын білсек те, ұлт зиялыларының революциялық қозғалыстың ортасында болғанын жокқа шығармауымыз қажет-ақ. Әрине, ол тұста ұлт өкілдері белгілі бір дәрежеде әлеуметтік-таптық мәселелерді көтергенмен де, олар үшін бірінші кезекте ұлттық еркіндік тұрды. Оны, профессор М.Қойгелдиевтің ойымен айтсақ, «1905-1907 жылдары отарлық бұғаудағы қазақ қоғамында таптық санадан гөрі, ұлттық сананың тезірек пісіп жетілуіне қолайлы алғы шарттар басым түсіп жатты».

Ендеше ХХ ғасырдың басында қазақ қоғамының алдында қандай әлеуметтік-саяси сұраныстар тұрғанын Дала өлкесіндегі 1905 жылғы жаз айларындағы түрлі жәрменкелер мен жайлаулардағы мыңдаған адамдардың қатысуымен өткен басқосулар, оларда қабылданып, тиісті үкімет орындарына жіберілген саяси-әлеуметтік, рухани-демократиялық талаптар қойған арыз-тілектерді (петиция) оқып-білу арқылы кеңірек ұғына аламыз.

Қазақ халқының 1905 жылғы азаттық қозғалысының өрлеуі, жана сатыға көтерілу кезеңі, алғашқы саяси әдіс күресі ең алдымен патшаға, орталық билікке петиция жазып тапсыру түрінде көрінді. Отарлық езгідегі қазақ елінің мұқтажын білдірген арыз-тілектер батыста – Оралда, орталықта – Қарқаралыда, оңтүстік-шығыста – Жетісуда, яғни қазақтың барлық аймақтарынан жазылды. Жетісу облысы Лепсі уезінің қазақтары дайындаған петицияға 1000 адам қол қойды.(6)

Ал, арнайы делегация арқылы Петербургтағы үкімет орындарына тапсырылған Орал және Торғай облыстары қазақтары атынан жазылған петицияға 44 адам қол қойды.

Бұл ретте тарихи талдаудың объектісіне айналған, әйгілі Қарқаралы уезінде ұйымдастырылған Қарқаралы петициясының маңызы зор. Осыған орай біз де Қарқаралы петициясына тоқталғанды жөн көрдік. 1905 жылы маусымда Қарқаралы (Қоянды) жәрменкесінде Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Ақбаев және басқа қазақ зиялыларының кездесуі болады. Олар қазақ халқының атынан Санкт-Петербургтегі патша үкіметіне петиция құрастырды. «Петиция құрастыруда» - деп еске алады бұл туралы 1910 жылы Ә.Бөкейханов,

- «... бір жағынан, орыс әдебиетімен тәрбиеленген... және 17 ғасырдағы дінге кеншілікке уәде еткен соң дін мәселелерді екінші қатардағы деп санаушылар қатысты. Екінші жағынан, шығыс ортодоксалдағы және түгелдей ұлттық-дін рухта тәрбиеленген зиялылар да бой көтерді. Осы соңғылар дінді алғашқы қатарға ұсынды»... (7)

Қарқаралы петициясына 14 500 адам қол қойды және үш ай өткен соң ол патша үкіметіне оппозициялық көңіл-күйді халықшылдар тобы шығаратын либералдық бағыттағы «сын Отечество» газетте жарық көрді. Осылайша алыстағы қазақ даласынан жолданған бұл петиция бүкіл ресейлік резонанс алды. Бұл қазақ зиялыларының алғашқы саяси жеңісі еді. Өйткені, осы уақытқа дейін осы тәріздес бірде-бір саяси құжат қазақ халқының атынан Ресей империяның баспасөзі бетінде ашық жарияланып көрмеген еді. Ал, мұнда Ә.Бөкейхановтың орасан зор еңбегі болды. Қарқаралы петициясының патша үкіметіне жолданған барлық 11 тармағы жан-жақты және байсалды ойластырылған еді. Петициялық талаптардың барлығын тізу мүмкін емес, қысқаша баяндасак, құжатта ождан бостандығы, дін еркіндігі, ағарту ісі, жер мәселесі, билік мәселесі, құқық мәселесі, т.б. талап етілді.

Кешеге дейін бұл мәселенің байыбына терен бармай, петицияны ұйымдастырушыларды «буржуазиялық реакцияшыл» деп айыптап, оған қол қойған 14 500 адамды байлардың қолымен жазылды деді. Қазақ даласындағы 1905-1907 ж.ж. халық бұқарасының революциялық оянуын жоғары көтерген «петициялық науқанға» осындай баға берілді, тек бүгінгі жаңа көзқараста ұлт зиялыларының «петициялық» бастамалары, отаршылдыққа қарсы бетпе-бет келген кезең ретінде саналды.

Қарқаралы петициясының мазмұнына және рухына жалпы қорытынды жасаған Ә.Бөкейханов одан әрі, «Петицияда қазақтар үкіметке толық наразылық және сенімсіздік көрсетті, оның әрекетін және ұмтылысын айыптайды. Оларды жаппай күштеу түрінде танып, оның шаралары халықты кедейлендіруге және елдің мәдени дамуын тоқыратуға кінәлі болды деп санайды.

Сондықтан да өкіметтің бағытына мүлде қарама-қарсы түрлі талаптар қояды. Жеделхатта жерлерінің қырғыз даласымен, Қытаймен және Ауғанстанмен қойындасып жатқанын көрсете келе қазақтар өздерінің құқын Ресейдің басқа халықтарымен теңестіруді талап етті».(8)

Бұл дегенің нағыз халық бұқарасының, өз мұң-мұқтажын ашық бейнелейтін алғашқы ресми қоғамдық пікірі еді. Қазақстандағы петиция науқанын және оның салдарын талдау, оның қазақ халқының

қоғамдық-саяси белсенділігін көтеруге жемісті ықпал еткенін, бұқараға саяси тәрбие беруге, алдыңғы қатарлы ұлт интеллигенциясының әр түрлі топтары мен қалың қабатына ықпалының артуына, олардың отаршылыққа қарсы, ұлттық тәуелсіздік алуға, оны жақтаушылардың көбейе түсуіне әсер еткені сөзсіз. Ал, оның басында, әрине, нағыз күрескерлерді топтастырған ұлт зиялыларының көшбастаушылары тұрғаны белгілі.

Әдебиеттер:

1. М.Қойгелдиев. Алаш қозғалысы. А., 1995. 3-б.
2. ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті архиві. 3-том. 52-п. Ө.Озғанбай. Ресей мемлекеттік думасы және Қазақстан. А., 1999. 69-б.
3. М.Қойгелдиев. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905-1907 жылдардағы қоғамдық-саяси қызметі. Докторлық диссертацияның авторефераты. А., 1994. 28-б.
4. А.Букейханов. Киргизы-Формы национального движения в современных государствах. под ред. А.И.Костельянского. СПб. 1910. с.596-597.
5. 6. Қазақ ССР тарихы. 3-т. 314-б. А., 1982.
6. Б.Қойшыбайұлы. Мың тоғыз жүз бесінші жыл. А., 1993. 35-б.
7. Ақиқат. 1995. №9. А.Сармурзин. Қарқаралы петициясында не айтылды. 35-б.
8. Жоғары мәртебелі Министрлер Кеңесінің Төрағасы мырзаға Семей облысы. Қарқаралы уезінің казактарынан петиция//«Ана тілі» газеті. 1990. №4. 12 сәуір.

В данной статье автор рассматривает общественно-политическое взгляды казахской интеллигенции.

ӘОЖ 94 (574.21)

Ж.А. Шаукенов,
Қостанай мемлекеттік педагогикалық
институтының аға оқытушысы

Торғай аймағының бас қаласының тарихы

«Елу жылда ел жаңа» демекші, егемендік алған еліміздің жаңа өрлеуге бет алған шағында Торғай төсінде орналасқан, алғашқы қаласы кеншілердің жұмысшы посёлкесі болып қағылған Арқалық қаласы жанданып келбеттене бастады. Тарихта орны бар қала Арқалықтың қалыптасу тарихына тоқталмай бүтінгісін сөз ету мүмкін емес.

Кезінде Қызылқозы аталған бұл қасиетті жерде, 1947 жылы үлкен маман геолог Алексей Николаевич Волков басқарған геологиялық партия тиянақты да жемісті зерттеу жұмыстарын жүргізіп, оның нәтижесінде 1950 жылы ірі экспедиция құрылды. Бұл экспедицияны басқаруға жігерлі де білімді Юрий Михайлович Поволоцкий, бас геолог болып Борис Александрович Торин тағайындалды. Ал, Атбасардағы базаның кен - барлау партиясының іздестіру тобын Мұхамбетжан Аташұлы Қалменов басқарды. 1948-1954 жылдары төменгі және жоғарғы Ашутасты кен тобы ашылады. Осы кезде елімізде алюминий өнеркәсібін дамыту үшін көптеген жаңа рудниктер мен зауыттар салу, ал бұрынғыларын қайта жабдықтау жөнінде үлкен міндеттер алға қойылды. Соның ішінде Павлодар алюминий зауыты мен Торғай боксит рудниктеріне көмек көрсетілді. Рудниктің салуына байланысты кеншілер қаласы, болашақ Аркалықтың ірге тасы қаланып, 1956 жылдың 27-ші қазан күні Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің жарлығымен Аркалық посёлкесі құрылды. Бұл күн Аркалық қаласының құрылған күні болып жылнамаға енді. Жаңадан ашылған кен орнын игеру, қала салу үшін 1956 жылдың жазында Ригадан комсомол десанттары келе бастады. Сондай-ақ кен көзі ашылып, қала салынғалы жатқанын естіген Торғай, Аманкелді, Атбасар, Есілден келген жергілікті ұлт өкілдері де әртүрлі кеншілік мамандығын игеріп, өндіріске араласты. Осылайша қысқа мерзім ішінде қаланың өсуіне елдің түкпір-түкпірінен келген жастардың және тұрғылықты халықтың ерен еңбегі себепші болып, әсем архитектуралық үлгімен салынған тұрғын үйлер мен ғимараттар, кен көшелер сап түзеп, Аркалық жас құрылысшылардың екінші Отанына айналды.

1970 жылы 23 қарашада Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының жарлығымен Торғай облысы құрылып, әкімшілік орталығы болып Аркалық қаласы белгіленді. Сөйтіп, қазіргі заман талабына сай жас қала Аркалық бой көтерді.

1970 жылдың желтоқсан айында Қазақстан Орталық Партия комитеті мен Министрлер Кеңесінің «Аркалық қаласын салдыруға қосымша шаралар» деген қаулысы шықты. Осы қаулы бойынша 1971 жылы қала құрылысына 50 млн. сом қаржы бөлініп, Аркалық қаласы екінші рет екпінді құрылыс деп жарияланды. Нәтижесінде облыс орталығы - Аркалық 10-15 жылда бой көтеріп, 17 мыңнан 70 мың тұрғыны бар әсем қалаға айналды.

Қала тарихында жарқын із қалдырған күндердің бірі - 1972 жылдың 21 қазаны деп айта аламыз. Өйткені, бұл күні Аркалық педагогикалық институты салтанатты түрде ашылып, 19 қарашада студент қатарына қабылдау күні болды. Бұл жағдай шағын қала атанған қаламызды басқа ірі қалалармен теңестірді. Сол кездерден бастау алған институтымыз талай елге, бүкіл одаққа танымал мамандар даярлап шығарды. Студенттерге мамандықтың қыр-сырын жете меңгерген ғалымдар, тәжірибелі ұстаздар лекция берді және де ол бүгінгі күні өз жалғасын табауда.

Қала тарихында айтпай кетуге болмайтын деректердің бірі, ол 1988 жылы 2 маусымда Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Торғай облысын жабу жөніндегі жарлығының шығуы. Алайда, 1990 жылдың 12 наурызында Торғай облысын қайта құру туралы инициативалық комитет құрылып, оның үлкен жұмыс жүргізуінің арқасында 17 тамыз 1990 жылы торғайлықтардың үміті акталып, Торғай облысы қайта құрылды.

Халық саны артып, әлеуметтік-экономикалық және мәдени жағынан дамыған қаламыз 1997 жылға дейін өсіп-көркею үстінде болды. Сондай-ақ Арқалық қаласы ғарыш аймағына айналып, осы кезге дейін елуден астам ғарышкерлерді ыстық ықыласпен қарсы алды. Тұңғыш Қазақстан ғарышкері Токтар Әубәкіровті, сонымен қатар Талғат Мұсабаевты өз жерімізде қарсы алғанымызды мақтан тұтамыз. Бүгінде нарық қыспағына шыдамай бірнеше жыл тоқырауды басынан өткізген Арқалық ешбір қаладан кем емес. Ол қала ретінде сақталып қана қалған жоқ. Жангелдин және Аманкелді аудандары кіретін оңтүстік Қостанай аймағының орталығы деген ресми мәртебеге ие болып отыр.

Арқалық экономиканы дамытып, әлеуметтік саланы өркендетуге, халықтың тұрмыс жағдайын жақсартуға қатысы бар мәселелердің қай-қайсысын болмасын түбегейлі шешуге қуат-қабілеті жететін дәрежеге көтерілді. Қала экономикасының жағдайына талдау жасап, бағыт-бағдарын анықтап отыру үшін арнаулы экономика басқармасы құрылған. Ол аймақта кәсіпкерлікті дамытуға жол ашып, халықтың шағын және орта бизнеспен еркін айналысуына көмектесіп отырады. Қаламызда жұмыссыздық жоктың қасы деп айтуымызға болады. Бұрын Арқалықта ауыл шаруашылығы машиналарын жөндейтін «Арман» атты зауыт жұмыс істеген болатын. Сол кәсіпорынды қайта ашу жоспарланып отыр. Мұның өзі 150-200 жұмыс орнын іске қосуға мүмкіндік береді.

Бір кезде салына бастап, аяқталмай қалған үйлердің құрылысы қайта қолға алынып, көп пәтерлі екі тұрғын үй пайдалануға берілді. Бұл үйлердің ішкі-сыртқы жөндеу жұмыстарының бәрі осы заманғы талапқа сай атқарылды.

Облыс тарап, Арқалықтан береке кеткен кезде мектептер жабылып, мәдениет ошақтарының оты өше бастаған еді. Қазірде Ы.Алтынсарин атындағы мемлекеттік педагогикалық институты және арнаулы орта білім беретін төрт оқу орны қаланың ғана емес, маңайдағы ауыл-село-аудандардың балаларына да есігін айқара ашқан. Бұларға қоса жалпы орта білім беретін 12 қалалық орта мектеп пен 19 ауылдық орта мектеп жұмыс істейді. Мектептердің материалдық-техникалық жағдайлары жақсара түскен. Басқасын айтпағанның өзінде олардың бәрінің бірдей компьютерлендірілуі атап өтерлік көрсеткіш. Қалалық білім бөлімінің құзырында, сонымен бірге бірқатар мәдени - ағарту және спортқа машықтау мекемелері жұмыс істейді. Балалар мен жас жеткіншектердің «Жас ұлан» орталығы, қосымша білім беру

мектебі, саз мектебі бар. Қалада кемтар балаларға камкорлық жасау ісі де жақсы жолға қойылған.

Облыс орталығы болып тұрған кезде Аркалық өзінің сәулеті мен салтанаты жарасқан балалар бақшаларының көптігімен қуантса, бүгінде жаңадан «Ақбота» және «Раушан» балабақшалары іске қосылып, бүгінгі Аркалықтың бақытты бүлдіршіндерін ыстық құшағына алды. Сондай-ақ, Әнуар Боранбаев атындағы кинотеатрдың ашылуын қала халқы зор қуанышпен қарсы алды.

Қала өмірінде атқарылып жатқан осындай өрелі істер алдағы уақытта да өз жалғасын таппақшы. Бұған дәлел ретінде, Аркалық қалалық мәслихатында әкім Ж.Нәметов тоқталып өткен қатамыздың алдағы жылдардағы даму стратегиясының негізгі бағыттарын атауға болады. Алдағы жылдарда жүзеге асырылатын аса ірі экономикалық жобалардың ішінен құс фабрикасын қалпына келтіру жұмыстарының жүргізіле бастағанын ерекше атауға болады. Бұл үш жүзге жуық жұмыс орнын ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар Аркалық ауылшаруашылығы станциясында ірі масштабты жобаны жүзеге асыру жоспарланып отыр. Бұл өз кезегінде жаңа жұмыс орындарын ашумен қатар, жоғары технологиялық өндірісті құруға жағдай жасайды.

2005 жылдың сәуір айында Елбасы тапсырмасымен қалаға Премьер-министр Даниял Ахметовтың келуі, Аркалық қаласы бойынша 2005-2010 жылдарға арналған даму бағдарламасының бекітілуі үлкен серпіліс тұғызды. Бағдарламаның басты бағыты - қалаға инвестициялық жобаларды көптеп тарту. Бұл жағынан қаланың мүмкіндіктері аса зор. Аркалық атырабында не жок дейсіз, бәрі бар. Оның арқауы - қорғасын, мырыш, алтын, жез, мрамор, көмір, бояу, минералдық су болып кете барады. Осынау қазба байлықтардың түбі елімізге керек болатынына, ел игілігіне жаратылатынына біз сенімдіміз.

Қазба байлықтардың игерілуі үшін, ең алдымен, қаланың өзін көркейту, экономикасын дамыту, оның ішкі құрылымын жандандыру қажет. Өскен, өркен жайған жерге ғана ел қоныстанады. Қазірдің өзінде қалада ауыз су мәселесі шешімін тапты, ол тәулік бойы үзіліссіз беріледі. Ашутасты су жүйесін қайта өңдеу, жылу құбырларын жаңғырту, аймақтық аурухананы, «Жас ұлан» балалар орталығын жөндеу, қызу қарқынмен жүріп жатыр. Қаланың әлеуметтік-экономикалық дамуын одан әрі арттыруды облыс әкімі Сергей Кулагин өз назарында ұстап отыр.

Аркалық қаласының іргетасы қаланғанына елу жыл толады. Осы мәртебелі датаға әзірлік қазірден бастап қолға алынды. Дәстүрлі «Тың-2006», «Торғай әуендері» фестивалдерімен тұспа-тұс келетін мерекені ойдағыдай өткізу мақсатында орталық стадионды, басқа да спорт кешендерін жаңғырту, қалпына келтіру жұмыстары шұғыл жүргізілуде.

Өнердің бір түрінен ондаған команда додаға түсетін, қалаға өзгеше өң кіретін, халқының жанын жайлау, көңілін шат ететін кезең. Осынау

шенберде Аркалықтың елу жылдығын онтайлы өткізіп, қала халқының көңілін көтеру.

Жалпы, біздің ең басты байлығымыз - қала халқының дархан пейілі, ақжарқын көңілі, қонақжай да жайма-шуақ мінезі, іскер қызметі. Бұл Аркалықта қазақтың талай арыс азаматтары еңбек етті, осы қаладан талай марғасқа азаматтар өсіп жетілді. Солардың бәрі халықтың жадында, оларды біз мақтан тұтамыз. Біз әлі де қаланы көркейтуге, оның экономикалық дамуын жетілдіруге үлес қосқысы келетін абзал азаматтарды асыға күтеміз.

2006-2007 жылдарға арналған жоспар жүзеге асырылса, қаламыздың орталық бөлігі айтарлықтай өзгеріп, жаңа сипатқа ие болады. Бірте-бірте бос тұрған ғимараттар саны азая түседі. Бұрынғы «Ажар» тұрмыстық үйі, қонақ үй ғимараты қайта қалпына келтіріледі. Студенттер жатақханасы үшін бес қабатты бір ғимаратты қайта тұрғызу жоспарланып отыр және педагогикалық институт оқытушыларына арналған тұрғын үй салу мәселесін шешу де қала әкімінің қамқорлығында. Сонымен қатар ауылдық аймақтарды сумен қамтамасыз ету де өз шешімін таппақ. Жол жағдайын жақсарту жұмыстары бағытты қолға алынбақ. 2007 жылдан республикалық бағдарлама бойынша аудандық жолдарға жөндеу жұмыстарын жүргізу басталып, осыған орай Аркалық - Торғай жолына күрделі жөндеу жүргізу жүзеге асырылмақ.

Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына қосылуына мүмкіндік тудыратын Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Республикадағы экономикалық, әлеуметтік-мәдени, саяси тұрақтылық жағдайларына талдау жасалып, негізгі басымдықтар айқындалған көктемдегі жолдауының орындалуының қолға алынуы қаламыздың болашақта экономикасы көтеріліп, әлеуметтік жағдайы артып, мәдениеті өркендей түсетініне, Қазақстанның алдынгы қатарлы қалаларының біріне айналатынына біздің сенімімізді арттыруда. Сондықтан да қаламыздың, еліміздің экономикалық-әлеуметтік, мәдени және саяси жағдайларының әлемдік деңгейге көтерілуіне өз үлесін қосуы үшін біздер, өзіміздің бар күш-жігерімізді, шығармашылық және ғылыми потенциалымызды Жолдаудағы басымдықтарға қол жеткізуге жұмсауымыз қажет деп есептеймін.

Әдебиеттер:

1. Ә. Қағазбасва. //Торғай. 2006 ж. 15 наурыз.
2. Ә.Жәнібеков. Тағдыр тағылымы. А., «Рауан», 1996 ж.
3. Ж. Наметов. //Егемен Қазақстан, 2006 ж. 4 сәуір.

Функциональная роль, исторические особенности развития, преобладание той или иной отрасли хозяйства, природные условия, национальный состав населения - все эти факторы обуславливают специфический облик городов в разных районах Казахстана, в том числе и города Аркалық.

Functional role, historical peculiarities of the development, predominance of one or another branch of agriculture, natural conditions, national staff of population are the factors defining peculiar sight of the cities of different Kazakhstanee regions.

УДК 94(574):338

Шинтемирова Б.Г.,

д.и.н., профессор

Западно-Казахстанской гуманитарной академии

Особенности исторического Взаимодействия народов стран СНГ

После распада СССР перед молодыми государствами – бывшими советскими республиками встал целый комплекс сложнейших проблем внутреннего и международного свойства. Суть их так или иначе сводилась к минимизации потерь от крупнейшей геополитической катастрофы XX века и обретению новой идентификации в мировом и постсоветском пространстве, выстраиванию цивилизованной парадигмы сожительства народов бывшего Союза, отвечающей интересам каждого из них в целом и в отдельности. Как показывает пройденный путь, предложенная Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым идея постсоветской интеграции через создание Евро-Азиатского союза сыграла одну из ключевых ролей в концептуальном, политико-правовом, социально-ментальном и культурологическом преобразовании взаимоотношений постсоветских государств в конце XX – начале XXI вв. Она базируется прежде всего на качественно переосмысленной евразийской концепции, которая уже во время ее формирования в начале прошлого столетия связывала будущее огромного континента с исторически сложившимися многосторонними, тесно переплетенными связями народов и культур бывшей Российской империи и СССР. В то же время было очевидно, что в современной ситуации тысячелетняя парадигма построения Российской сверхдержавы не может быть адекватной основой для сожительства и сотрудничества молодых государств как дружественных соседей [1].

В этом плане необходимо напомнить о сущности евразийства в его ретроспективе. Евразийство как общественно-политическое явление в узком смысле представляет систему взглядов части российской интеллигенции, оказавшейся после окончания гражданской войны в эмиграции. Основу ее концептуальных построений составила идея о социокультурной особенности обширного пространства между Европой и Азией — Евразии, большую часть которой занимает Россия. Данное своеобразие в программном документе упомянутого течения (1927 г.) виделось в том, что «несмотря на все стремления ее правителей подражать Западу, также императорская Россия представляла собою образование, не имевшее подобий ни в Европе, ни в Азии» [2. с.217].

В более широком смысле евразийцы представляют направление в социальной философии, пытающееся осмыслить историю России, ее настоящее и будущее в пространственно-цивилизационной системе координат «Европа-Азия». Ее основополагающее положение об особом историческом пути России в мировом сообществе, дистанцирование от западной цивилизации, как объективной закономерности развития государства, составили суть русской идеи, ныне переживающей очередное возрождение. Особое значение сегодня имеют выводы евразийцев о суперэтнической самодостаточности материка, относительности прогресса и цикличности развития, оригинальности политического и экономического устройства Евразии, занимающей треть суши и обнимающей три четверти населения Земли. Евразия не просто шире России или Казахстана географически, «для нее более важно четвертое измерение — время, ... вмещающее в ...глубине веков волнующую историю народов лесных ландшафтов и Великой степи. В такой многомерной ипостаси Евразия предстает системной целостностью, фактором экономического и духовного сближения народов, единым очагом самобытных культур, переплетенных повелительными ритмами истории» [3.с.27].

Выдающийся российский ученый Л.Н. Гумилев в конце XX в., когда проблемы национальной идентификации в ходе преобразований в СССР встали особенно остро, актуализировал идеи евразийства, теоретически подтвердил ряд основополагающих принципов. Особенно важно доказанное им существование комплиментарности между обитателями Великой

Степи – тюрко-монголами и православной Русью. Это свойство обеспечило формирование единой Российской державы как дуалистической евразийской.

В современной России наиболее ярким и активным течением является Общероссийское Политическое Общественное Движение «Евразия», которое в мае 2002 г. было преобразовано в политическую партию (идеолог А. Дугин). В Российской Академии естественных наук действует евразийское отделение, в Москве издается журнал «Евразия. Народы. Культуры. Религии», активно работает фонд «Наследие Евразии». В качестве основного принципа евразийцы сегодня отстаивают многополярность, перспективы новых интеграционных цивилизационных объединений («большие пространства»), объединенных в «геоэкономические пояса» («геоэкономические зоны»). В Российской Федерации и СНГ они видят ядро будущего самостоятельного политического образования – «Евразийского Союза», долженствующего перерасти в один из четырех основных мировых геоэкономических поясов – «Евразийский континентальный пояс».

Во внешнеполитическом плане евразийство выступает за широкую стратегическую интеграцию, воссоздание на основе СНГ солидарного евразийского Союза как аналога СССР на новой идейной, экономической и административной основе. Такое объединение должно быть не новым государством или расширенной версией России, а качественно новой системой. Среди основных принципов «Евразии» следует выделить радикальный державный патриотизм на геополитической основе, выступающий против атлантизма и глобализма; социальную ориентацию, защиту интересов «обездоленного большинства»: «общеевразийский национализм», по выражению Н.С. Трубецкого: союз традиционных конфессий Евразии и регионализм [4]. В этом контексте евразийцы поддерживают азиатскую составляющую международной политики РФ, укрепление связей с Казахстаном и другими странами Центральной Азии и Востока.

Геополитическая составляющая евразийства определяется полицентризмом мира, осознанием единства народов бывшего СССР вследствие общего месторождения, что позволяет обеспечить идеологическую и научную основу экономической и политической их интеграции. Евразийство как достаточно разработанная и опирающаяся на длительную историю

идеологическая система может заполнить возникший с распадом СССР идеологический вакуум, выявить и подтвердить пример конструктивного взаимодействия христианского и мусульманского миров, обеспечить их консенсус в рамках приоритетов и ценностей современной эпохи.

Евразийские идеи в их современном переосмыслении, адекватном вызовам новой эпохи, стали одной из основополагающих доктрин в решении проблем постсоветской модернизации и международной идентификации Республики Казахстан в силу ее объективной исторически сложившейся взаимосвязи и взаимозависимости с Россией и другими ныне независимыми государствами евразийского материка. Озвученная весной 1994 г. как политическая инициатива, призванная возродить экономическую интеграцию исторически взаимосвязанных государств, идея Евро-Азиатского Союза Президента РК Н.А. Назарбаева инициировала глубокое обращение к непреходящей евразийской проблематике. Выступая 10 октября 2000 г. в университете им. Л.Н. Гумилева в Астане, Президент РФ В.В. Путин, в частности, подчеркнул: «Часто именно казахстанское руководство выступает с такими инициативами, которые, без сомнения, являются стимулом к движению в направлении современного развития в исторической перспективе. ... Конструктивный заряд, который несут в себе евразийские идеи, особенно важен сегодня, когда мы выстраиваем подлинно равноправные отношения между странами Содружества Независимых Государств. И на этом пути важно сохранить все лучшее. ... что накоплено за многовековую историю цивилизации и Востока, и Запада» [5].

В связи с этим необходимо проследить некоторые этапы исторического складывания евразийской общности народов бывшего СССР, прежде всего казахского и русского, как базисных предпосылок и условий интеграционных процессов на постсоветском пространстве.

На этнографической карте Евразии ясно обозначено соседство и прорастание друг в друга двух мощных этнических массивов - славянского и тюркского. История Евразии с древних времен пронизана сложным взаимодействием народов-земледельцев с миром раннесредневековых кочевников, ставших южными соседями Древней Руси. Обильные кормом для скота южные степи Руси привлекали тюркских кочевников, которые обосновались в этих степях, создавая свои государства,

поддерживая со своими соседями военно-политические и культурные связи. Военный союз с Русью был обусловлен общностью политических интересов огузов и русских князей. Древняя Русь, соперничавшая с Хазарией и дружественной ей Византией, нуждалась в сильном союзнике. С другой стороны, кочевая знать огузов испытывала острую нужду в пастбищах для своих многочисленных стад. Большую притягательную силу для огузов также представляли торговые пути, пролегающие через Поволжье на Мангышлак и Устюрт. Эти важнейшие магистрали, соединяющие Европу с Азией, приобрели в X в. огромное международное значение [6]. Экономико-географическое единство региона, в котором сочетались кочевая и земледельческая культура, определяло необходимость создания целостной хозяйственной системы, где части не противостояли друг другу, а дополняли одна другую. Кочевники обеспечивали славян продуктами животноводства, а те, в свою очередь, продуктами земледелия, изделиями ремесла. Разумеется, это не исключало столкновений, подчас кровавых.

Древние русско-половецкие отношения, начиная со второй половины XI в. и вплоть до монгольского нашествия XIII в., были отмечены сложными междоусобицами: с одной стороны, борьбой между русскими князьями и половецкими ханами, а с другой - борьбой русских князей между собой, в которую вовлекались также половцы, призываемые русскими князьями против соперничающих русских же князей. В то же время этот период истории в развитии древних русско-половецких отношений интересен не только военными столкновениями, но мирными союзами, нередко завершающимися брачными связями. Такие брачные связи чаще встречались между русскими князьями и половчанками, нежели между ханами и русскими.

Тесное переплетение родственных отношений народов «леса» и «степи» влекло за собой и взаимное проникновение элементов духовной культуры, взаимодействие традиций и канонов в развитии этнического и сказочного жанров народного творчества. Так, значительное влияние половецкой культуры проявилось в формировании творчества автора знаменитого «Слова о полку Игореве» [7] - через половецкое сказание и героические этносы, передаваемые половецким окружением русских князей. Автор «Слова» был хорошо знаком с тюркским миром, сказочными, эпическими образами, мифическими героями, что может быть объяснено непосредственным

общением, а также и родственными отношениями автора с представителями тюркских народов и племен.

Таким образом, до появления первых монгольских орд в XIII в. в южнорусских степях процесс взаимодействия тюрков с русскими носил характер военного союза или противостояния. Между противостояниями происходило взаимное проникновение элементов быта, обычаев, духовной культуры, смешанных браков, появление первых поселений кочевников и торговли. Может быть, кочевые и оседлые народы были больше соперники, имевшие свое экономическое, политико-социальное и культурное видение основ существования и ценностных ориентиров. Но именно вследствие этого соперничества они находились в постоянном взаимодействии и сотрудничестве, дополняя и синтезируя свои достижения и основы жизнедеятельности. Для древности и средневековья одним из преобладающих звеньев экономического развития являлся торговый обмен, его удельный вес в экономике как оседлых, так и кочевых государств был очень велик. В настоящее время исследователи больше склонны говорить о кочевничестве и оседлости как о взаимодополняющих мирах, ставших результатом «многопланово и разноуровнево осуществлявшегося разделения труда, его дифференциации и специализации в рамках системы обществ» [8. с.26]. Кочевая цивилизация имела грандиозное значение в формировании исторической основы евразийского единения. В силу этого обстоятельства в современном Казахстане любые поиски объединяющей национальной идеи, путеводной нити в бесчисленных лабиринтах мироздания приводят к истокам, на века определившим стереотипы поведения, образ жизни.

Как показывает история, добровольное объединение, сотрудничество, добрососедские отношения всегда были характерны для славян, русских и тюркских народов. Они, писал Л.Гумилев, обладают положительной комплиментарностью, каждый народ занимает свою исторически обусловленную ландшафтную нишу. Так, вторая половина XVIII в. отмечена образованием ханства Аблая, явившимся одним из организаторов отпора джунгарским агрессорам. Он придерживался политики двойного подданства - со стороны России и Китая. Глубокие преобразования, осуществленные им, укрепили казахскую феодальную государственность, обеспечив проведение независимой политики. Хан Аблай в итоге предпочел ориентацию

на Россию, опасаясь джунгарского вторжения с Востока. Россия охотно оказывала покровительство кочевым народам. Соединения казахов, татар и калмыков, начиная с Ливонской войны, участвовали на стороне России в войнах. В Отечественной войне 1812 года подразделения конных лучников-казахов немало удивили европейцев, получив прозвище «северных амуров».

Политика лавирования, между тем, утвердила правящие круги России в мнении об упразднении ханской власти в Казахстане. После смерти Букея (1817 г.) и Уали-хана (1819 г.) новые ханы более не назначались Россией. В 1822 г. введением «Устава о сибирских киргизах» была ликвидирована ханская власть в Казахстане и образованы округа. В целях ускоренной колонизации края была введена российская система управления, что вызвало протест казахского населения, вылившаяся в национально-освободительную борьбу казахов в составе Российской империи. В общей сложности казахский народ поднимал знамя свободы более 300 раз.

Со второй половины XIX в. Казахстан представляет собой окончательно оформившуюся внутреннюю колонию Российской империи. В 1867-1868 гг. царизм проводит административную реформу. 11 июля 1867 г. Александр II подписал проект «Положения об управлении Семиреченской и Сырдарьинской областями»; 21 октября 1868 г. - проект «Положения об управлении Тургайской, Уральской, Акмолинской и Семипалатинской областями». Букеевская орда отошла в состав Астраханской губернии.

Для судеб досоветского казахского общества большое значение имело также общественное движение в сопредельных регионах, особенно в Сибири. Так, во второй половине XIX в. оформляется альтернативный подход к проблеме освоения (колонизации) Сибири, который условно можно назвать взглядом «с востока на запад». Его разрабатывали сторонники сибирского областничества как системы взглядов части местной интеллигенции на прошлое, настоящее и будущее региона - специфической области в составе российского государства, а также общественно-политическое и культурное движение, пытавшееся пропагандировать эти взгляды. Оно проделало длительную эволюцию, развивая на разных этапах своей истории концепцию территориальной самостоятельности Сибири во главе с областным представительным органом (думой), наделенным комплексом полномочий, аналогичных компетенции штата

в федеральной системе США. Основу областнической концепции составило положение о Сибири-колонии и особая интерпретация процесса ее освоения (колонизации). Изучая прошлое региона, сторонники движения пытались ответить на вопрос о причинах серьезного отставания Сибири в сравнении с бывшими колониями европейских государств (США, Канада, Австралия), освоение которых началось примерно в одно время и среди населения которых преобладали выходцы из метрополии.

Идеологами и лидерами областничества являлись Г.Н. Потанин (1835–1920) и Н.М. Ядринцев (1842–1894), вокруг которых группировались местные ученые, литераторы, общественные деятели С.С. Шашков, А.В. Адрианов, М.В. Загоскин, В.И. Вагин, П.В. Вологодский, Вл.М. Крутовский, И.Д. Серебrenников, Н.Н. Козьмин, К.В. Дубровский и др. Активно сотрудничали с ними политические ссыльные народники С.П. Швецov, Д.А. Клеменц, И.И. Попов, В.А. Караулов, а также профессора томских вузов М.Н. Боголепов, И.А. Малиновский, М.Н. Соболев, В.А. Обручев, Н.Я. Новомбергский [9]. Особое внимание в 60-е гг. XIX в. сторонники движения обратили на так называемый «инородческий вопрос», прежде всего в ходе этнографических исследований Потанина и других областников. Они выступали за демократическое решение этнических проблем народов Сибири, всемерное развитие их культуры, социально-политической жизни.

Г.Н. Потанин, которого казахи называли аксакалом со святой душой, по авторитетному мнению М.К. Азадовского, «пошел гораздо дальше своих предшественников и распространил гипотезу о восточном влиянии на западный эпос» [10, с. 17]. В то же время он страстно призывал к развeртыванию исследований народов Центральной Азии. «Пренебрежение ученых к степным народам задерживает развитие науки. Установлению правильных взглядов на роль этих варваров и на историю духовно-культурных заимствований мешает наше арийское высокомерие, ложная историческая перспектива... и несмелость мышления, порабожденного рутинными взглядами и рутинными верованиями», — писал он [11, с. 856].

Анализируя состояние развития народов Сибири и Центральной Азии, входящих в состав Российской империи, Н.М. Ядринцев подчеркивал грубые просчеты самодержавия, прежде всего по национальному вопросу — русификация, уничтожение национальных культов, пренебрежительное

отношение к западной культуре, хотя она «была делом общечеловеческим и мировым. Другой нет культуры и цивилизации». Он подверг критике политическую систему, правящее сословие, православное духовенство («Русский священник или слишком жалок, или продажен. Его духовное влияние слабее, чем влияние муллы и раввинов»), внутреннюю политику («У русской интеллигенции отнято духовное питание») и произвол властей [12. с. 215, 217, 219]. Не случайно с конца XIX в. и вплоть до начала 20-х гг. XX в. с областниками активно взаимодействовали передовые казахские интеллигенты и общественные деятели, вскоре ставшие лидерами национального движения Алаш. — А.Н. Букейханов, А.А. Ермеков и др. Они и в условиях Гражданской войны выступали за единство российских границ при условии автономии Алашской республики [13].

Еще раньше идею евразийской интеграции народов огромного континента высказал выдающийся ученый и просветитель Ч. Валиханов. Европейски образованный, он был всецело убежден, что будущее казахского народа связано с Россией, уповав при этом на культурно-историческое и территориальное родство народов. Валиханов был очень популярен и у своего народа, и в русской среде. Именно о нем с искренним и глубоким уважением писал Г.Н. Потанин: «Служить будущему своего народа было его мечтой. Он говорил, что прежде всего любит свой киргизский [14] народ, потом Сибирь, потом Россию, потом все человечество; одна любовь заключена была у него в другую, как те кунгурские, один в другой вставленные сундуки, которыми знатные люди в Средней Азии любят одаривать друг друга» [15. с. 366].

История славяно-тюркских отношений в течение веков определялась не только драматическими коллизиями, но и исполненными жизненной силы симбиотическими процессами. Последняя тенденция сохраняется и поныне. Ее преобладание остается одним из условий гражданского мира и политической стабильности в Евразии. Пренебрежение исторически сложившимися формами симбиоза ради сиюминутных экономических и политических выгод чревато трагическими последствиями для судеб миллионов людей, населяющих Евразию.

Казахи также издавна имели тесные политические, экономические и культурные связи с соседними народами Центральной Азии — узбеками, киргизами, туркменами.

таджиками, каракалпаками и др. Об этом свидетельствуют как письменные и фольклорные источники, так и обильные археологические и этнографические материалы. Центральная Азия, как пространственная единица, по своим характеристикам есть «территория, представляющая собой общность с географической точки зрения или такая территориальная общность, где есть преемственность и чье население разделяет определенные общие ценности и стремится сохранить, развить свою самобытность в целях стимулирования культурного, экономического и социального прогресса» [16. р.29].

Современная этническая карта, отражающая расселение тюркских народов, — это результат многотысячелетних этногенетических и миграционных процессов. Древнейшие очаги тюркского этно - и глоттогенеза, т. е. очаги первоначального формирования тюркских народов и языков, неразрывно связаны с востоком Евразии — Южной Сибирью и Внутренней Азией. Этот огромный регион не был изолирован ни от соседних цивилизаций, ни от горно-таежных и степных племен иного этнического облика. Так, евразийские степи между Волгой и Енисеем еще в VI—II тыс. до н. э. занимали индо-европейские племена европеоидного расового типа, те самые «индоевропейцы», многочисленные племена которых говорили на родственных друг другу языках индоиранской языковой семьи, балто-славянской языковой семьи, германской языковой семьи и многих других родственных языках. Преобладающими в восточной части Евразийских степей были древнейшие иранские языки, на которых создавалась Авеста и проповедовал Заратуштра (конец II тыс. до н. э.).

Центральная Азия, несомненно, - цельный и исторически важный регион. Это и сходный природно-климатический фон для переплетающихся кочевнического и оседло-земледельческого комплексов. И одновременно это узел межцивилизационных противоречий, место встреч и взаимодействий различных рас, языков, этносов, религий и культур. По горным хребтам Алтая, протянувшимся на юг до пустыни Гоби, по долине верхнего Енисея и его притоков, прошла в ту далекую эпоху этноконтактная зона, к востоку от которой преобладали тюркские и монгольские племена, а к западу — индоевропейские. Трассы миграционных потоков, то усиливавшихся, то затихавших, пронизывали всю Великую Степь. В течение тысячелетий, вплоть до первых веков новой эры, тюркский этногенез был связан с

востоком горно-степной зоны Евразии. История взаимодействия и, отчасти, слияния всех групп древнего населения на протяжении двух - двух с половиной тысяч лет и есть процесс, в ходе которого осуществлялась этническая консолидация и сформировались тюркоязычные этнические общности.

Многочисленные автохтонные племена (индоевропейские в Центральной Азии, угро-финские в Поволжье, Приуралье и Западной Сибири, иранские и адыгские на Северном Кавказе, самодийские и кетоязычные в Южной Сибири) были частично ассимилированы тюрками в период существования созданных ими этнополитических объединений, прежде всего гуннских государств первых веков н. э., древнетюркских каганатов второй половины I тыс. н. э., кипчакских племенных союзов и Золотой Орды уже в нашем тысячелетии. Именно эти многочисленные завоевания и миграции привели в исторически обозримый период к формированию тюркских этнических общностей на местах их современного расселения.

На протяжении всей древней и средневековой истории в среде тюркских народов складывались и преемственно закреплялись этнокультурные традиции, которые, имея зачастую различные истоки, постепенно формировали этнически существенные особенности, в той или иной мере присущие всем тюркоязычным племенам. Наиболее интенсивно формирование такого рода стереотипов происходило в древнетюркское время, т.е. во второй половине I тыс. н.э., когда определялись оптимальные формы хозяйственной деятельности (кочевое и полукочевое скотоводство), в основном сложился комплекс материальной культуры (тип жилища, одежды, средства передвижения, пища, украшения и т. п.), приобрела известную завершенность духовная культура, социально-семейная организация, народная этика, изобразительное искусство и фольклор. Наиболее высоким достижением этой эпохи стало создание тюркской рунической письменности, распространившейся со своей центральноазиатской родины (Монголия, Алтай, Верхний Енисей) до Подонья и Северного Кавказа.

Установление с конца II в. до н.э. международной трансматериковой торговой магистрали завершило объединение древних цивилизаций Старого Света в некую макросистему с неустойчивыми, но весьма продуктивными инфраструктурными связями. Вдоль меридиональных трасс, включая их наиболее

тяжело проходимый участок в пустынях Центральной Азии, оживились уже существующие торгово-ремесленные центры, а также образовались новые поселения с благоустроенными караван-сараями. Наряду с активно функционирующим морским путем через Индийский океан в Персидский залив сухопутная трансазиатская трасса играла значительную роль в связях Запада и Востока.

Экономическая интеграция стремится предложить разные пути решения для преодоления культурных и лингвистических барьеров. Термин Великий шелковый путь - в значительной мере условное обозначение целой системы международных торговых трасс, не сводящихся к одному маршруту, ведущему через Евфрат в Бактры и далее через долины Каратегина и Алая в Синцзян. Интенсивность торговой деятельности на этих трассах была различной, но она оказывала существенное влияние на развитие товарно-денежных отношений в местных центрах и на уровень жизни проживавших в этих городах бактрийцев, согдийцев и других народов. Для развития художественной культуры, социальной психологии и интеллектуального прогресса большое значение имели устойчивые связи по торговым маршрутам. Налицо мощный поток идеологических систем древности, идущий с запада на восток. Трансконтинентальные связи разрывали замкнутые поведенческие мирки вчерашних сельских общинников, расширяли кругозор, интенсифицировали многие виды интеллектуальной деятельности.

Итак, в целом еще до исламизации Центральная Азия являла собой культурно-цивилизационную целостность, единый комплекс. Особенность его состояла в том, что тюрки и иранцы, представляя две, во многом противоположные культурные традиции, дополняли друг друга, создавая симбиоз. Существовало разделение общественно-культурных функций, своеобразная специализация этносов, когда иранский, арийский элемент первенствовал в духовной сфере и коммерции, а туранский (тюрко-монгольский) - в области военного дела, политики и сферы обороны.

Становление государственности на территории Центральной Азии, Южной Сибири и Поволжья в раннем средневековье (VI—XI вв.) связано с образованием Тюркского каганата, традиции которого были унаследованы Уйгурским каганатом, государствами кыргызов на Верхнем Енисее, кимаков и кипчаков на Иртыше, Болгарским государством и Хазарским

каганатом в Поволжье и на Северном Кавказе. Единство общественного устройства, этнокультурного родства и сходство политической организации всех этих государств позволяет рассматривать время их существования и преобладания в Великой Степи как относительно цельный историко-культурный период — период степных империй.

Отношения Турана и Ирана не могли быть однообразно-идиллическими, были и периоды конфронтации, о чем писал казахский историк М. Тынышпаев: «В борьбе тюркского и иранского элементов перевес оставался всегда на стороне воинственных, закаленных сынов степей, иранское племя в силу своей оседлости было более склонно к мирной трудовой жизни» [17.с.2]. Но наиболее дальновидные вожди кочевников стремились обеспечить мир и интеграцию региона (хотя и на принципах вассалитета). Позже смягчению деспотических наклонностей тюрков способствовал ислам. Сущность тюрко-иранского диалога в средневековье была во взаимном притяжении двух народов ввиду того, что взятые в отдельности они не были самодостаточны. Иран и Туран были «обречены» вместе развивать и поддерживать единый цивилизационный комплекс. Для нормального функционирования этого комплекса был жизненно необходим союз духовно-интеллектуальной элиты городов и военно-кочевой политической элиты степей.

Литература:

1. См.: Интервью Н.А. Назарбаева газете «Известия» // Известия. 1994. 11 марта.
2. Евразийство (формулировка 1927 г.) // Россия между Европой и Азией: Евразийский соблазн. Антология. М., 1993. С. 217.
3. Нысанбаев А., Курманбаев Е. Евразийская идея Чокана Валиханова // Евразийское сообщество. 1999. № 2. С. 27.
4. Программа политической партии «Евразия». М., 2002.
5. Казахстанская правда. 2000. 13 ноября.
6. См. подробнее: Агалджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII в. Ашхабад, 1969; Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата, 1989.
7. См.: Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966; Махмудов. Тюркизмы в славянских языках. Алма-Ата, 1989; Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. М., 1992; Нургазиев А.М. Тюрки и Древняя Русь. Культурные связи (X-XIII вв.) // Вестник КазГУ. Сер. историч. 1999. № 13. С. 101-104; Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. Вып. 1. Новосибирск, 1999; Торланбаева К.У. Отношения войны и торговли: механизмы, причины и следствия (вопросы взаимоотношений кочевых и

- оседлых народов) // Известия МОН РК, НАН РК. Сер. обществ. наук. 2000. № 5. С. 25-31 и др.
8. Сайко Э.В. Специфика функционирования и основание взаимосвязей во взаимодействиях оседлых и кочевых культур // Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути. Алматы, 1991. С. 26.
 9. См., например: Шиловский М. В. Сибирские областники в общественно-политическом движении в конце 50-х-60-х годах XIX века. Новосибирск, 1989; Его же. Общественно-политическое движение в Сибири второй половины XIX-начала XX века. Вып. 1. Новосибирск, 1995; Аманжолова Д.А. Из истории регионализма в России (1905 - 1919 гг.) // Россия: идеи и люди. Вып. 2. М., 1998.
 10. Азадовский М. Пути этнографического изучения Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества. Иркутск, 1926. С. 17.
 11. Потанин Г. Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. М., 1899. С. 856.
 12. Ядринцев Н. М. Иллюзия величия и ничтожество. Россию пятят назад // Литературное наследство Сибири. Новосибирск, 1979. Т.4. С. 215, 217, 219.
 13. ГА РФ. Ф. 667. Оп. 1. Д. 16. Л. 71-72.
 14. До 1925 г. казахов называли киргизами.
 15. Валиханов Ч. Собр. Соч. Алма-Ата, 1985. Т.5. С. 366.
 16. Regional Development Studies. 1966. № 25. P.29.
 17. Тынышпаев М. Историческая справка о племенном составе коренного населения Ташкентского уезда. Кзыл-Орда. 1926. С. 2.

Мақалада ТМД елдерінің тарихи қарым-қатынасының ерекшелігі жөнінде қарастырылады.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ 821.512.122

Г.С. Алашбаева,
филология магистрі

ӨТЕБАЙ ҚАНАХИН ПРОЗАСЫ: ӨМІР ШЫНДЫҒЫ

(ауыл суреті және соғыс тақырыбы нақында)

Өтебай Қанахиннің әдеби мұрасы - казак әдебиеті тарихы казынасының қадірлі бір бөлігі. «Осы дүниелердің тақырып шынайылығы қандай?» деген сұраққа жауап іздеп көрелік.

Қандай да бір көркем шығарма болсын, ол оқырманға бұрын беймәлім өмірді, шындықты, адамды танытады. Әр кітап - оқырманға беймәлім дүниенің есігі секілді. Сол есікті ашып кіргенде ғана адам өзіне белгісіз құпиялар сырына тереңдеп, танымын байытпақ.

Өмірде не болса, соның бәрі көркем шығармаға өзек, оқиға болып ене бермейді. Жазушы өмірдегі сан – сала шындықтан өзінің суреткерлік максатына керегін таңдап алып, көркем шығармаға арқау етеді. Жазушы Өтебай Қанахин өмірдің өзегінен алған шынайы тақырыптағы проза жанрының әңгіме, хикаят (повесть), роман салаларында қалам тербеген. Қайнаған өмір ортасынан ойып алынған шындық болмыс суреттері жазушының «Ата коньсы», «Маздақ», «Дәу жігіт», «Кім не дейді», «Тойдан кейін», «Айрылысар көже», «Дәмелі», Құдірет» туындыларында айқын көрініс береді.

«Жазушының тілі шұрайлы, сөздік қоры мол болуы керек. Бұл – қалам несіне қойылар бұлжымас талап. Тіл байлығы сөз өнеріндегі мазмұн байлығына әкеледі. Ал, халыққа қажет шығарма – мазмұнды шығарма» /1.189/ деген пікірді өмір шындығы – шығарма мазмұнымен де, көркемдік шешім – шығарма көркемдігімен де байланыстыра қарауға болады.

Жазушының тілі бай болуға тиіс дегенде, «ол өзінің сөз қорын молайту үшін ылғи ғана тыннан сөз жасасын» деп ешкім айтпайды және ешқашан олай ету мүмкін де емес. Жазушы өзінің сөздік қорын молайту үшін жалпыхалықтық тілдің телегейі – теңіз бай қазынасын,

мүмкіндігінше, молырақ игеруі, оның килы – килы әрі қызык құбылыстарын жете түсінуді, әр сөздің мәні мен мағынасындағы ұлан-ғайыр өзгертулер мен өңденулерді, ауысулар мен алмасуларды, құбылулар мен құлпыруларды дәл аңғара білу қажет. Сонда ғана жазушы әр сөзді таңдап, толғап тауып, ойды анық, сезімді нәзік жеткізер тың және тартымды суреттер жасай алады.

Өтебай казак прозасын өркендету саласында үлкен қайраткерлік көрсетті. Ол карапайым суреттемеден көлемді эпикалық түрге дейінгі кара сөз жанрларының бәрін игеріп, көркемдік шеберлік танытқан дарын. Жазушының көркемдік ерекшелігін тақырыптан бастаған жөн. «Тақырып - өнер туындысының жаппас бұрын іргетасы қаланатыны секілді, көркем шығарманың туу процесі де тақырыптан басталатыны даусыз!» /1,146/

Тақырыпты табу, таңдау – бір күннің не бірер әрекеттің шаруасы емес, жазушының бүкіл қаламгерлік қимылының өн бойында жатады, творчестволық процестің барлық кезеңдерін қамтиды. Өтебай Қанахин прозасындағы басты тақырыптардың бірі – ауыл өмірі. Ауыл өмірін сөз етуге арналған шығармалардың көңіл бөлер бір ерекшелігі – сол кездегі ауылдың экономикалық және әлеуметтік мәселелерін өмірдің көкейкесті проблемаларымен ұштастыра көрсетуге, суреттеуге ұмтылған. Халықпен біте қайнасып, қоян – қолтық араласқан жазушы өзі күе өмірден тамаша қанағмандарын табады. Ауыл тұрғындарына тән іс - әрекетті, солардың барлығына ортақ қасиеттерді кейіпкерлер бойына жинайды.

«Ата қоныс», «Маздақ», «Жер басып жүрсем» хикаяттарымен қоса «Дәмелі» романында да ауыл өмірін, ондағы адамдардың тұрмыс – тіршілігін, психологиясын терең зерттеумен, сол арқылы ауыл шаруашылығының маңызды мәселелеріне көңіл қоюмен ерекшеленеді. Бір сөзбен айтқанда, автор ауылда өмір кешіп, тұрмыс құрып, еңбек етіп жатқан адамдардың көркем бейнесін, сом тұлғасын мүсіндеуді мақсат еткен.

Ауыл көрінісін шебер суреттей отырып, көбісі байқай бермейтін ұсак – түйектер жазушы зердесінен тыс қалмайды. «Бес қанат киіз үй: сары уық, қызыл кереге, көк сықырлауық, ақ мандайша, шаңырақ қана көне екен. Қозы жүнінен шаршылап басқан ақ түндік, қой жүні қоңыр үзік, туырлықтың да киізі жаңа. Әсем тоқылған ақ басқұр, көк желбау, қызыл уықбау, керегелердің өрнекті таңғышына дейін бар» /3,4/. Бұл суреттен Өтебай Қанахин халық көлөнері, мәдениеті мен ұлттық бұйымдары туралы өте білімдар болғанын байқауға болады. Керемет этнографиялық сурет қазірде санамыздан жоғалып бара жатқан ұлттық діліміздің бір ұшығы іспеттес.

Бұл тек киіз үйдің сыртқы пішінін ғана бейнелеген. Ал, сол киіз үйдің ішін суреттегенде, автордың сөздік қоры мол екенін аңғарамыз: «Төрге қызыл барқыттан кошкар мүйіздеп салған ақ текемет төселіпті. Бергі бетін әдемілеп оюлап, бас жағы мен аяқ жағын ердің қасындай етіп көтерген екі кісілік ағаш кереует сандыққа тақау тұр. Оның үстіндегі қалың құс төсек, ерлі – зайыптылар жастанатын сопақ келген мамық көпшік, көк ала шәйі көрпемен жартылай жабылыпты. Шыптасы ашық тұрған қазан – аяқ тұста қара мес, сопайған ағаш күбі, үлкен елек, өрнекті иін ағаш, шұрық тесік кепсер, зерен табак, баулы қырғыш, киіз тұтқыш деген сияқтылар орын алған. Есік жақта Нұркеннің қонышты қара галашы мен бәйбішенің шап – шағын кебісі қатар жатыр» /3.5/. Жоғарыда келтірілген мысалдағы бұйымдардың бәрі де – сандық түбінде жатар, ұсынақты қолдан шыққан, бір көрер бұйымдар. Осы сипаттау арқылы оқырман қазақ халқының киіз үйі туралы толық мағлұмат алады. «Өтекен шын мәніндегі суреткер: әрбір сөз, сөйлемге жан бітіре жазады ғой...» /5.7/, - деп жазды ғұлама жазушы, сөз зергері Ғабит Мүсірепов. Жазушы салған мұндай сурет құбылысты көзге елестетеді, жай сөйлемейді: сөзден өрнек төге отырып жазған. Бұл да - қаламгердің бір ерекшелігі.

Қаламгер көтерген келесі бір тақырып – соғыс. Өзі қан майданда болып, соғыс ауыртпалығын көрген жазушының бұл тақырыпта қалам тербеуі заңды да. «Тақырып – жазушы суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасы» /1.150/ дейтін болсақ, Өтебай Қанахиннің «Ауыр күндерде» хикаяты (повесі) Ұлы Отан соғысы тақырыбында жазылған.

Бұл хикаятта жазушы суреттеген өмірден алынған тақырып бірде қарапайым баяндау, бірде кейіпкерлер диалогы немесе ойы, яғни монологы арқылы беріледі. Мәселен, үзінді келтіре кетсек.

«Дүниенің астан – кестенің шығарған кесепатты соғыс Украинаның орталық облыстарына да таянып қалды. Біздің әскерлер шегінген үстіне шегінуден келеді. Кей тұста кескілескен қиян – кескі ұрыс салса, кей бағытта бір тайғанаған табанын тірей алмай шығысқа қарай, шандары бұрқырап, ығысумен барады. Устина селосынан армияға шақырылған жастар Конотоп қаласы манындағы бір қорғаныс шебін құрысуға жіберілді.

Көз ұшына дейін көлбей жайылған екі орманды ені бір километрдей ғана ашықтық екіге бөледі. Осы ашық жер арқылы тас жол салынған. Күн сәскенің шамасы. Жолдың екі жағы да қыбырлаған адам. Танк өте алмайтын ор қазып жатыр. Ордың ұзына бойында орамалдылар жағы басым екендігі бірден байқалады» /2.19/.

Бұл үзіндіде автор Кеңес халқының басына түскен соғыс қасіретін майданды басынан өткерген адам ретінде түсінікті тілмен қарапайым жеткізеді. Майданға тартылған ерлермен қатар әйелдер еңбегі, соғыстағы халық қимылы мен ерлік істері, соғыс кезіндегі ел адамдары арасындағы адалдық пен опасыздық, мейірім мен жек көру сезімдері де оқырманға тек әңгімелесу түрінде ғана емес, әңгімелеу түрінде де танытылады.

«Бұл жерден де онайлықпен ештеңе шыға қоймағасын, тіпті мүмкін де еместігін көрген Павло: «Енді қайттік?!», - деп бір сәт дағдарып қалды. Павлоның ойынша қоймаға жетудің жалғыз-ақ жолы бар. Ол – қойманың артқы жағындағы өзен арқылы тиісу. «Бірақ өзеннен қалай өтеміз? Жеті түнде мұздай суға кім түседі...»

- Артемчук, неге үндемейсің? – деді Естібай, кейістік білдіріп.
 - Жолдас сержант, болса тек өзен арқылы...
 - Қалай? О жақта күзет жок па?
 - Біз болғанда жок еді. Тіпті тікенек сым да тартылмаған-ды.
 - Манадан бері немене енді... Сұр қып сақтамақ па едің? Баста!
- деп Естібай Павлоны алдына түсірді» /2,107/.

Қапыда «қайттік» деп киналған жаны ышқыну, барлаудан кейінгі шешім, қысылған жерде жол табу мен «жеті түнде мұздай суға да түсер» көзсіз ерлік – міне, бұның бәрі ой – толғаныс, диалог түрінде оқырман көз алдына соғыс картинасын әкеледі.

Хикаятта соғыс тақырыбын толықтырып тұрған тағы бір нәрсе – сол кезенге тән кеңестік халықтардың жан аямас ерлігі ғана емес, туыскандық ортақ сезімі. Тулалық Бородулин, қазандық Садыхов, одессалық Гуревич, минскілік Добрусев, арараттық Карпетян, казакстандық сержант Омаровтар өз ел – жұрты, мамандығы мен ұлттық әдет – ғұрыптары жайында тебірене сөз қозғайды. Бұлардан басқа партизан отрядына келіп қосылуы қандай сан қилы болса да, Отанға деген сүйіспеншілік сезімдері бірдей, асқақ.

Дәл осы тақырыпта тыл адамдарының да өнегелі бейнесін жасаған «Дәмелі» романын атап өту керек.

«Ал енді соғыс басталғалы бері Советтік информбюроның хабарларын Дәмелі қалт жіберген емес. Радиодан бір тыңдаса, газеттен екі оқиды. Әсіресе, суреттерге үніле қарап, жау оғы мен озбырлығының астында жатқан совет адамдарымен қоса қайғырып, қамығып, киналады. «Правданың» кешегі санындағы суреттен Дәмелі сағат бойы көз айыра алмады. Қарайды да жылайды, жылайды да қарайды. Алақандай – ақ сурет. Бірақ сол сурет уақытша жауланған жерлердегі адамдар тағдырының қасіретті түйіні тәрізді.

Данғыл жол. Капталында – кираған арба, өлген ат, шашылған мүлік. Жолдың как ортасында, кеудесінен жаны кетсе де, бұйра шашты Еркінжандай кішкене сәбиін бауырына қыса құлаған өзіндей бір жас әйел жатыр. Әйелдің аузынан, баланың басынан аққан қан ізіне дейін көрініп тұр суретте. «Бұлар да Мәдеш, Еркінжан, мен үшеуіміздей бақытты семья болуы әбден ықтимал ғой!» - деп күбірлейді көкірегін аяныш қысқан Дәмелі» /4.8/. Бұл үзіндіде романның алғашқы бетінен бастап тыныш жатқан халыққа соғыс картинасының бірінші көріністері қалай әсер еткені сөз етіледі. Жазушы осындай сурет беру арқылы соғысқа, жалпы шапқыншылық атулыға деген халықтың наразы көңілін білдіруді мақсат еткен. Соғыс суреттері осылай басталып, артынан барынша тартысты жағдайға шейін күрделене түседі.

«Ауыр күндерде» хикаятымен салыстырғанда, «Дәмелі» романында соғыстың тура картинасы, қызу соғыс майданы суреттелмейді, соғыс майданына жанашыр қызу еңбек майданы, тылдағы еңбеккерлер ісі – ерлігі бейнеленеді. Майданға азаматтарын аттандырған төмен етек делінетін әйелдер үлесіне тек отбасы қамы, бала тәрбиесі ғана емес, қоғамдық жұмыс та артылды. Қызғаныш, жеңіл әңгіме, өсек пен өтірік адамгершілікпен қатар жүретін тылда да өзіне жетер ауырлықтар бар. Адам кейде ауыр дене еңбегінен емес, рухани тартыстан қатты шаршайды. Өйткені, ой адамның жүйкесін тез жұқартады. «Дәмелі» романын осы қырынан қарау керек.

«Күн көкжиекке құлай бастаса да, жаздың саршатамыз ыстығы жер – дүниені әлі аптап тұр. Дәмелі жұмыстан бүгін де жалғыз қайтты. Аяғын зорға басады. Тұлабойы дел – сал. Әсіресе, екі қары салдырап қалған, қолын көтертер емес. Белі де шойырыла сырқырап барады. Алаканы бірнеше жерден күлдіреген, ду – ду етеді. Ажары қашып, кескіні құқыл тартқан. Ерні де кезеріп кеткен, тас қымқырулы. Иіле тартылған қара қастары арасында қолдан қойғандай айғыз – сызықша тұр. Екі ұрты суалып, салбырап кеткен. Еңсесі түсіпкі. Аяғының астына қараумен келеді. Кірпігіне, қасына, қырланып әдемі біткен мұрнының үстіне тұрып қалған кірпіштің қызғылт тозанын да сүртпеген. Үсті – басының шаңы қағылмаған. Жарылып, кебірсіген ернін әлсін - әлсін жалай береді.

Дәмелі өмірінде бүгінгідей қалжырап көрген емес, әбден сілікпесі шыққан. Әсіресе, жанына қаяу түсе бастаған тәрізді. Бұрын – сонды тауаны қайтып көрмеген қайсар жігері қазір құм болып келеді. Бәрінен бұрын өзіне ұрысады. Өкпелі. Бір есептен, бригадирге разы емес, ашулы. Бір – біріне әбден көңілі қалысқан кісілердің ұзақ күнге бірге жүріп, бірге тұруы ауыр азап екені бастықтың ойына кіріп –

шығатын емес. Дәмелі үзіліс кезінде бригадирге әдейі барып, өз жағдайын айтты. Қаңтарған тертедей қакшиған жүндес қабақты ол, «сен кінәлісің» дегендей, ала көзімен жактырмай бір қарап алды да: «Ничего. Бүгін беттен алысканмен, ертеніне тап – тату бола қаласыздар. Білем мен сендерді әйелдерді...» - деп көсемсі сөйледі» /4,22/.

Бір ерекшелігі, жазушы романда түбінде еңбектің және адалдықтың, кішіліктің және тату тұрмыстың жеңіске жетудегі басты құрал екенін нанымды бере білген.

Қанахин творчествосында соғыс, жалпы кындық, ауыр тұрмыс тақырыбының маңызды орын алуының мәні – мұндай кындықтарды жазушының өз басынан өткеруінде. 1931-32 жылдардағы аштық нәубеті, 1941-45 жылдардағы екінші дүниежүзілік соғыс, қала берді жетімдік пен жоқшылық Қанахиннің бала шағынан-ақ көңілінде өз ізін қалдырған. Сондықтан да, жазушы шығармаларындағы соғыс тақырыбы туралы ойымызды тұжырымдай келе, бұл тақырыптың Өтебай ағанын төл туындыларында шынайы ашылғанын даусыз айта аламыз. Мұндай өмір шындығының таза суретін сол шындықты көрген адам ғана шынайы суреттеп бере алады, сол кезең адамының рухани толғаныс – тебіреністерін сондай заманды басынан кешкен жанның көңіл толқынысы арқылы ғана тани аламыз.

Әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Қазақ университеті. 1992. – 352 бет
2. Қанахин Ө. Ауыр күндерде: Хикаят. – Алматы: ҚАЗ ақпарат, 2004. – 186 бет
3. Қанахин Ө. Ата қоныс: Повесть - эссе. – Алматы: Жазушы, 1990. – 288 бет
4. Қанахин Ө. Дәмелі: Роман. – Алматы: Жалын, 1978. – 264 бет
5. Нұрпейісов Ә. Жазушылық жолында: [Ө.Қанахиннің «Ауыр күндерде» повесі жайында] // Қазақ әдебиеті. – 1955. – 9 қыркүйек

Эта статья знакомит с жизненной правдой произведений писателя. Главной темой в прозе Утебая Канахина является тема казахского аула. Особенностью произведений, раскрывающих жизнь аула является описание и отражение глобальных проблем жизни и экономики – социальных вопросов аула того времени. Повесть – эссе Канахина «Ата қоныс» - энциклопедия жизни казахского аула.

Повесть «В тяжелые дни» и роман «Дамели» написаны на тему Великой Отечественной Войны. Суть присутствия в творчестве Канахина тем войны, лишений, тяжелой жизни заключается в том, что через такие же трудности прошел сам писатель.

This article introduces use with life truth of prose of this writer. The main theme the prose of Utebai Kanahins is life of Kazakh aul. Peculiarity of the prose which reveals the life of aul is description and reflection of the global problem of the life and economy of social problem in aul at that time. The novel «Ата көніс» is as life encyclopedia of Kazakh aul.

The story «Ауір кундерде» and the novel «Дамели» were written on the theme of World War II. The meaning of presence of the theme on war, deprivation, hard life Kanahins creation is concluded the way of author's being go throw.

ӘОЖ 81'272

Ұ.Р. Ержанова,
ф.ғ.к., М.Өтемісов атындағы БҚМУ доценті

Тілдік – құрылымдық саты

Қазақ тілі қолданысында тілдік-құрылымдық саты дегенді қарастырсақ, оның жалпы мазмұны мынандай болады.

Ю.Н.Қарауловтың еңбегінде алдымен тұлғаның нөлдік деңгейі көрсетіледі. Ол – тілдік-құрылымдық саты немесе ассоциациялық-семантикалық саты болып есептеледі. Онда тұлға жалпы тілге тән айшықтарды меңгермек. Айталық, оқырманның көркем шығарманы оқығанда, автор қолданған образдардың, тілдік тәсілдердің (метафора, теңеу, т.б.) мағынасын түсініп отыруы – тұлғаның нөлдік деңгейін анықтайтын өлшем болмақ.¹

Тілдік-құрылымдық сатыға А.Байтұрсыновтың «Тіл қисынында» жүйеленген тіл талғау шарттары енеді: 1. Сөз дұрыстығы, сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру. 2. Сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру. 3. Тіл анықтығы. Айтылған лебіз ашық мағыналы, түсінуге жеңіл, көңілді күдіктендірмейтін болады. 4. Тіл дәлділігі. Ойлаған ұғымға сөз мағынасының сәйкес келуі. Сөз мағынасын дұрыс айыра білу. 5. Тіл көрнектігі. Коммуникативтік сапаларды меңгеруде осы сатының мазмұнын толықтырады. Тілдік сапаларға тілдік қабілет мазмұнына кіретін дағдылар кешені кіреді.²

¹ Қараулов Ю.Н. «Русский язык и языковая личность» М., 1987, 264 б.

² Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы, 1989, 320 б.

Тілді қолданушының сөздердің, тіркестердің, сөйлемдердің мағынасын түсінуі немесе тілдік сапаларды игеруі, сөздердің түсіндірме сөздіктегі мағынасын меңгеруі жеткіліксіз, ол – белгілі бір сөздердің негізінде жатқан құндылықтарды танып білуі керек. Ал сөзге құндылық бере алу – бермеу қабілеті тілді қолданушының ішкі дүниесінің дәрежесіне байланысты.

Адамзат баласы айнала дүниедегі барша зат, құбылыс атаулыны белгілі бір ұғымдар арқылы тани алатынын мойындасак, оның ойлау процесі арқылы жүзеге асатынын ұмытпауымыз керек.

Ойлау дегеніміз, ең алдымен, шындық дүниенің адам миында бейнеленуі болып табылады. Ол, біріншіден, ұғым арқылы бейнеленген дүниетанудың нәтижесі болса, екіншіден, дүниені тереңірек, толығырақ танып білудің құралы.

Шындық дүниедегі көрнекті бейнелерді жалпылап, нәрселердің ішкі қасиеттерін, табиғат пен қоғамның заңдылықтарын абстрактылы ойлау арқылы танып біледі. Абстрактылы ойлау дүниетанудың екінші, жоғары сатысы болып табылады. Сезімдік танымға караганда ойлау дүниені тереңірек және толығырақ танып білуге мүмкіндік береді. Мысалы, Әл-Фарабидің мына пікіріндегі:

Кері оралмай жылдарым жатыр ағып,

Қасіреттің жасына көз жуынар.

О, Жаратқан, көп күткен ақымағың,

Құм сияқты тез ысып, тез суынар.³

Құмның ысып, суынуы күннің жылуына байланысты болатыны сияқты, адамның да көңілі жанды толқытар сәттерге байланысты болатындығын ойлау арқылы көз жеткізген. Ойлау сезім мүшелерінің көмегімен алынған мәліметтерге сүйенеді. Сезімдік танымның нәтижесі логикалық танымға өтудің алғышарты болып табылады. Мысалы, Жиреншенің :

Ағын судың өлгені -

Алты ай қыста катқаны.

Асқар таудың өлгені -

Басын бұлт жапқаны.

Ай мен күннің өлгені -

Еңкейіп барып батқаны.

Қара жердің өлгені -

Қар астында жатқаны.

Дүниеде не өлмейді?

Жаксының аты өлмейді,

³ Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы, 1975, 75 б.

Ғатымның хаты өлмейді.⁴ - деген шешендік сөздерінде ақиқат туралы білім сезімдік танымының қабылдауына ағын судың катуы, ай мен күннің батуы, таудың басын бұлт басуы, т.б. негізделген абстрақтылы ойлау, жинақтаудың аркасында шындықты барынша тереңірек танып біледі. Ойлаудың нәтижесінде сезім мүшелерімен алынған белгілі ұғымдардан ой қорытындыларын жасау арқылы жаңа пікір қорытып шығарылады.

Адамның миында қандай ой пайда болмасын, ол тілдік материалдың негізінде ғана туындап, іске асады. Тіл – ойды білдіретін танбалар жүйесі. Тілдегі кез келген сөз дыбыстардың қосындысы немесе танбалардың жиынтығы ретінде материалдық нәрселерге қолданғанда ғана мағынаға ие болады. Тілдік белгі кез келген заттың, нәрсенің мазмұнын білдіретін болғандықтан ғана қатынас құраты рөлін атқарады. «Шындығына жүгінсек, адамзат баласының бір-бірімен түсінісуіне сөздің сыртқы тұлғасынан гөрі оның мағынасы басты рөл атқарады»⁵. Тілдік белгінің заттық мәні оның мазмұнымен, яғни қандай ойды білдіретінімен тығыз байланысты.

Тіл білімі мен тіл философиясына ортақ мәселе – тіл мен ойлаудың, мағына мен форманың байланысы екендігі «Жалпы тіл білімі», «Тіл білімінің негіздері» оқулықтарында айтылды. «Тіл – ойдың жемісі, ойды жарыққа шығаратын «форма». Тіл – ойлау құралы, ой – оның мазмұны», - десе Қордабаев,⁶ «Тіл ойлаумен тығыз байланысты. Осыған орай, тіл білімінің ойлау категориялары мен ойлаудың заңдары туралы ғылым - логикамен, ойлау процестері және олардың тілде көрінуі туралы ғылым - психологиямен байланысы келіп тұады», - дейді Аханов.⁷

Ойлаудың тілсіз өмір сүре алмайтындығы сияқты, тілдің де ойлаусыз мүмкін еместігін шешендер сөзіндегі даналық ойлар да дәлелдейді. Даналық сөздер дұрыс ойлау мәдениетінен туындайды. «Даналық ең абзал нәрселерді мейлінше жақсы танып білу деген сөз ғой. Ал өз мәнін ақылмен пайымдауға және білуге қабілетті болса, онда ол ең абзал нәрселерді мейлінше жақсы танып біледі».⁸

⁴ Төреқұлды Н. Қазақтың 100 би- шешені. Алматы, 1995. 400 б.

⁵ Қалиев Б. Жылқыбаева А. Сөз мағыналарының негіздері. Алматы, 2002. 36.

⁶ Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. Алматы, 1983. 118 б.

⁷ Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, 1994. 496 б.

⁸ Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Алматы, 1975. 75 б.

В.А.Артемов ойлау мен тілдің айырмашылығы сөздердің семантикалық шеңберінің бір-бірімен сәйкессіздігінен, олардың мағыналарының түрліше қабылдануынан деп санайды. Ол адамдардың әр түрлі тілде сөйлеуі сөздердің түрліше аталуынан деген тұжырымға келеді.

Бұл автор тіл ойлаумен болмыстағы заттар мен құбылыстар арқылы байланысты болады, өйткені адам осы құбылыстарды кездестіргендіктен, оларды белгілі бір сөздермен атауға тиіс деп есептейді. Оның пікірінше, әр ұлт, әр халық заттарды, табиғат құбылыстарын, т.б. әр түрлі сөзбен атайды, сондықтан тіл де әр түрлі болады.⁹

Адам өзінің ана тілінде сөйлегенде, көп киналып, ойланып жатпайды. Өйткені оның бойында кішкене кезінен бастап қалыптасқан сөйлеу дағдысы бар, сол сөйлеу жүйесінің тілдік құралдары – сөз бен сөйлемді – дайын единица, дайын материал ретінде пайдаланады. Ана тілінде сөйлеу үшін де, әрине, ойлау мен пайымдау керек, өйткені объективтік шындық, яғни табиғат құбылыстары туралы ұғым сөз арқылы, пайымдау сөйлем арқылы тілмен жеткізіледі. Ойлау тілмен жарыққа шығады, сөйтіп, ой тілдегі единицалар арқылы (сөз тіркесі, сөйлем, т.б.) екінші біреуге түсіндіріледі.

Тілге үйрету үшін алдымен ойлауға үйрету керек, яғни белгілі бір тілді оқытудан бұрын дұрыс ойлайды меңгеруге тура келеді. Өйткені, ол екінші бөтен тілді үйрену барысында сөйлеуден бұрын ен алдымен іштей сөйлеу әрекеті пайда болады деген пікірді жақтайды, сондықтан ойлау мен сөйлеуге катысты барлық процесті соған әкеліп тірейді.

Іштей сөйлеу дегеніміз адамның басқа, бөтен тілде сөйлер алдындағы миындағы айтар ойын құрастыруы. Ол айтар сөйлемін ойда жинап, іштей құрастырып алып, сонан кейін оны бір ғана сөзбен, немесе дауыс ырғағымен, кейде тіркеспен жеткізуі мүмкін. Мұнда айтылар ой күрделі, сөйлем бірнешеу болуы мүмкін, бірақ ерекше бөліп жеткізілген бір сөз, не көп сөйлем орнындағы бір тіркес, не бір сөйлем жеткізілер ен басты хабарды білдіріп, назарды өзіне бұрады. Сөйтіп барып, күрделі ақпарат келесі адамға түсінікті болады. «Іштей сөйлеудің» бір ерекшелігі осы.

Ойлау екі түрлі қызмет атқарады: танымдық және қатысымдық. Танымдық қызметте ойлаудың қолданатын құралы – тіл. Сол сияқты ойлау сөйлеу процесінде өзінің қатысымдық қызметін атқарады. Демек, ойлау тілмен де, сөйлеумен де тығыз байланысты. Бұл

⁹ Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам М., 1969, 69 б.

процестін бірінсіз бірінін күні жок, олар өзара бір-бірімен тығыз байланысты.

Ойлау процесі іштей сөйлеуге, яғни, ойды іштей жинақтауға ғана байланысты емес, ол – сана мен тілге қатысты күрделі процесс.

Жоғарыдағы авторлардың іштей сөйлеу процесіне ерекше мән беруі ойлау мен тілдің өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Жалпы ойлап қарасак, іштей сөйлеу деген нақтылы процесс көрінбейді, ал іштей ойлау деген ұғым да, процесс те бар. Бірақ әр автор оны қандай деп атағысы келсе, ол – әркімнің өз еркіндегі нәрсе.

Бұл процесс адамға ойлауды үйрету үшін емес, сөйлесу процесін түсінікті ету үшін, пайымдауды дұрыс ұйымдастыра білу үшін қажет. Ол – дұрыс сөйлеуге дайындық жасау. Мұнда ойлауды оқытудан гөрі әр тілдің грамматикалық ерекшеліктерін, соның ішіндегі ең қажеттісін қалай тиімді пайдалану керек – соны үйретуге ойды шынықтыру қажет. Өйткені, әр тілдің өзіндік ішкі құрылымдық өзгешелігін жете меңгермей, біз сол тілде еркін сөйлей алмаймыз. Тіптен еркін емес, өз ойымызды аздап болса да жеткізе алмаймыз. Сондықтан да әр ұлттың тілдік ерекшелігі оның сөйлем құрау сипатынан көрінеді. Мәселен, орысша оқыған қазақтың баласы қазақша сөйлесе, ең алдымен ойын «іштей сөйлеу» арқылы орысша құрастырып алады да, оны тура сол қалпында қазақша аударып салады. Соның нәтижесінде орысша ойлаудан шыққан құрылымы қате қазақша сөйлемдер пайда болады.

Ой мен тілді зерттеушілердің әртүрлі ғылым (антропология, т.б.) салаларының нәтижелеріне сүйеніп әркімнің пікір таратушылары да бар.

Адам үш тілді бірдей меңгергенде, ол қай тілде көбірек сөйлейді, оның қасындағы тыңдаушылары кім, ұлты қандай, т.с.с. мағлұматтарды анықтап алады. Полиглоттардың диалог арқылы сөйлеуі кезінде қай тілде сөйлеуі, өз еркіне тәуелді емес, оның қасындағы отырған адамдары мен олардың қай тілде сөйлейтіндіктеріне байланысты.

Ал монологтік сөйлеуді алып қарасак, бұл жағдайда адамның өзі қай тілде сөйлеу қажет деп тапса, сол тілде сөйлейді және оның өзі ойды «қалыптын» (яғни тілдің) қайсысын қолданып жеткізу ұтымдылығына тәуелді.

Автор в своей научной статье, опираясь на взгляды ученых и раскрывая различия между языком и мышлением, приходит к выводу, что человек не сможет свободно овладеть языком, пока не усвоит его внутренние структурные особенности.

Современное интервью: к проблеме жанровой классификации

Среди огромного разнообразия публицистических жанров и методов получения информации в журналистике интервью выделяется активностью и частотностью употребления.

Уже в начале XIX века появляются материалы, оформленные в форме вопросов и ответов, т.е., закладываются основные черты, характеризующие современное интервью. Третьичный А. отмечает: «Выделение жанра интервью произошло в результате того, что ряд публикаций, в ходе создания которых (при сборе материала) был применен метод интервью, фиксирует собой реальный процесс интервьюирования или же специально строится в вопросно-ответной форме (форме интервью)» (1).

Сам термин *интервью* происходит от английского *interview*, буквально *встреча, беседа*. Если обратиться к семантике слова, оно состоит из префикса *inter*, имеющего значение взаимодействия, взаимонаправленности, и слова *view*, одно из значений которого – взгляд, мнение. Значит, интервью – обмен взглядами, фактами, сведениями (2).

Жанр «интервью» в словарях определяется как «предназначенная для печати беседа какого-нибудь известного деятеля с корреспондентом по вопросу, имеющему общественный интерес» (3). Теоретики-журналисты уточняют эту формулировку, отмечая расширение группы интервьюируемых (от «известного деятеля» до любого лица): «Этот жанр представляет собой беседу журналиста с одним или несколькими лицами, имеющую общественный интерес, предназначенную для передачи по каналам СМИ» (4). А также расширение спектра тем: «Это предназначенная для СМИ и инициированная журналистом беседа с каким-нибудь лицом на любые интересные для широкой публики темы» (5).

Не существует единой классификации интервью. В зависимости от особенностей композиции, формы выражения интервью, выделяются несколько основных его видов. Классификации интервью по его форме – самые многочисленные в научной литературе, однако исследователи выделяют разное количество и качество интервью. Выделяются также интервью-

диалог, интервью-монолог, коллективное интервью, интервью-зарисовка и анкета (6). Интервью – метод и жанр – относятся к числу самых востребованных в журналистике. В настоящей статье анализируются изменения, происходящие с жанром интервью, формы взаимодействия с другими текстами. В результате анализа 150 текстов интервью на материалах российских и казахстанских СМИ (7) были выявлены наиболее устойчивые типы интервью.

1.ИНТЕРВЬЮ-ДИАЛОГ – это наиболее распространённый вид интервью, очень часто встречается на страницах газет и журналов. формально выраженный цепочкой вопросов и ответов, чередующихся между собой.

Из публикации «О женщине – с любовью (интервью с главным редактором журнала «Натали» Марком Мунусовым)».

- *Ваша читательница – кто она?*

- *...Наша читательница, как мне кажется, духовно богаче, ее внутренний мир иной...*

- *Вы намеренно не касаетесь социальных проблем?*

- *Да, если Вы обратили внимание, у нас нет публикаций социальной направленности...*

Текст, представленный такой конструкцией (вопрос-ответ), лёгок для восприятия и усвоения информации.

2. Текст ИНТЕРВЬЮ-МОНОЛОГА формально не расчленён, в начале его даётся вопрос журналиста, определяющий тему беседы, далее идёт развёрнутый монолог интервьюируемого.

Из публикации «Наурыз мейрамы».

- *Нурнияз Бисалиевич, вы побывали в разных местах на Востоке и не один раз праздновали Наурыз. Как его отмечают за пределами Казахстана?*

- *Я расскажу о праздновании Наурыза в Узбекистане. Этот праздник считается и народным, и государственным...*

Такое построение вовсе не свидетельствует о том, что в процессе беседы интервьюер не задавал вопросов или не перебивал говорящего, просто автор посчитал излишней разбивку на реплики.

3.КОЛЛЕКТИВНОЕ ИНТЕРВЬЮ берётся сразу у нескольких лиц, в основном, это так называемые «круглые столы», когда на вопросы отвечает то один, то другой собеседник. К этому виду интервью Б.В.Стрельцов относит пресс-конференции и брифинги (8). Думается, что это неправомерно, поскольку эти типы общения журналистов с интервьюируемыми находят своё отражение на страницах газет, прежде всего в форме отчёта. Автор отмечает, что

в газетах появился «своеобразный сплав коллективного интервью и отчёта», но признаки отчёта в подобных текстах преобладают.

4.Отличительной чертой ИНТЕРВЬЮ-ЗАРИСОВКИ является наличие авторских комментариев, отступлений и т.д.: «Интервью-зарисовка даёт журналисту возможность не только задавать вопросы, но и высказывать свое мнение, о которых идёт речь, рассказывать об обстановке, в которой проходила беседа, давать краткие характеристики своего собеседника, несколькими штрихами создавать его портрет» (4, с. 219).

5.АНКЕТА представляет собой массовый вид интервью, это «своеобразная заочная беседа» с респондентами, социологический опрос, отражающий общественное мнение по какому-либо вопросу.

Из публикации «Чувствуете ли вы себя защищенными?».

Чувствуете ли вы себя защищенными?

Багдагуль, служащая производственной компании

- Представители страховых компаний часто приходят к нам страховать от несчастных случаев...

Ибрай, предприниматель

- Страхование – это необходимость...

Марс, пенсионерка

- В советское время мы были застрахованы – и сами, и дети, и имущество. Тогда и профсоюзы были сильные...

В данном материале в центре стоит общественно значимый вопрос, связанный с определенной датой - Всемирным Днем охраны труда, на который читателям представлены ответы различных людей.

С учетом того, что в прессе существуют и другие разновидности интервью, теоретики-публицисты для их описания предлагают такие терминологические обозначения: интервью-информация; интервью-консультация; информативно-проблемное интервью и информативно-личностное интервью (9). Очевидно, что в основе данной классификации лежит целевая установка автора, создающего текст.

Рассмотрим несколько интервью, принадлежащих к указанным видам:

1.ИНТЕРВЬЮ-ИНФОРМАЦИЯ – текст, основная цель которого - дать в форме интервью самую общую, первую информацию о каком-либо факте или человеке. Интерес к этим людям или фактам возник непосредственно в данный момент, и интервью, как отмечают исследователи, отражает оперативную реакцию газеты на этот интерес.

Из публикации «Из Актобе до Кустаная – по новой дороге».

- На самом деле изумительная дорога. Она одна из лучших в Казахстане. - так охарактеризовал отремонтированные 444 км трассы Самара – Шымкент начальник областного управления автомобильных дорог Баглан Баймагамбетов.

- Как-то будут телефонизироваться эти километры дороги?

- Желательно, конечно, сейчас в Карабутаке, Комсомольском ввести сотовую связь...

- Сегодняшнее качество этой дороги сколько примерно продержится?

- Если соблюдать межремонтные сроки, проводить нормальное обслуживание, эта дорога прослужит не менее 20 лет.

Интервьюируемым является специалист, дающий разъяснения по конкретному факту. А именно, начальник областного управления автомобильных дорог Б.Баймагамбетов рассказывает корреспонденту о проекте, касающемся реабилитации дорог Западного Казахстана. Основная цель данного интервью заключается в том, чтобы дать общую информацию о произошедшем событии (окончание строительства трасс и их дальнейшее обустройство). Реплики корреспондента представлены в форме частновопросительных, отличающихся краткостью и конкретностью, предложений.

Учитывая эти особенности и то, что анализируемое интервью размещено после изложения произошедшего события, в основе которого лежит факт (что является одним из экстралингвистических стилеобразующих признаков жанра информационной заметки), можно сделать вывод, что интервью сближается с жанром информационной заметки. А значит, относится к такому типу интервью, как интервью-информация.

2. ИНТЕРВЬЮ-КОНСУЛЬТАЦИЯ отражает «реакцию газеты на письма читателей». Обычно его помещают под рубриками «Вы нас спрашивали», «Интервью по просьбе читателей», «Наши интервью» и т.д.

Из публикации «От палочки Коха возбуждается не только чашотка, но и споры вокруг расположения больницы».

В редакцию продолжают поступать письма от читателей, «голосоющих» за перенос тубдиспансера в поселок Новый... Много интересного мы узнали из уст специалиста.

- Сейчас много спорят: переносить или нет тубдиспансер, но никто не спросил: а что думают по этому поводу фтизиатры.

А Вы за или против переноса тубдиспансера?

- Я хочу предложить свой вариант – оставить в «мочаловке» участковых врачей, незаразных детей, а остальную часть стационара перевести в поселок...

- В редакцию пришло коллективное письмо от пациентов вашего диспансера, где они сообщили, что не хотят переезжать в Новый, потому что их плохо кормят. Родственники не смогут каждый день ездить за 8 километров.

- Наши пациенты лечатся очень долго, и, поверьте, редко к кому каждый день ходят родственники...

Данный материал представляет собой ответ редакции на письма читателей, подтверждением этого служит размещение данного материала под рубрикой «Социум».

Журналист анализирует и систематизирует тематически связанные вопросы, а затем задает их специалисту в области фтизиатрии Ш.Исманлову. Очевидно, что общая тема интервью едина и конкретна: «Необходим ли перенос тубдиспансера?». Реплики корреспондента оформлены в виде вопросительных, частновопросительных и общевопросительных или побудительных предложений. При этом ответы интервьюируемого содержательны. Всё это характеризует данное интервью как интервью-консультацию.

3. ИНФОРМАТИВНО-ПРОБЛЕМНОЕ ИНТЕРВЬЮ посвящено обсуждению какой-либо актуальной проблемы.

Из публикации «И в село придут кредиты».

- Торгын Казиевна, Вам не кажется, что в отечественном банковском секторе складывается парадоксальная ситуация? Наши банки скупают активы российских и других зарубежных банков, а между тем внутри страны практически нетронутой остается такая целина, как село?

- Руководство нашего банка предпринимает сейчас все усилия, чтобы любой гражданин РК, вне зависимости от места проживания, мог воспользоваться услугами Народного банка...

- Все это так, но как только речь заходит о кредитовании крестьян, то наши банки сразу начинают напоминать улитку, стремящуюся уползти... Между тем, общеизвестно, что в годы великой депрессии в США именно ипотека стала своеобразной палочкой-выручаточкой для миллионов американцев, причем без разницы, в городе или селе.

- Мы постоянно работаем в данном направлении. Для начала мы начали кредитовать по ипотечной программе Хромтау, но в

дальнейшем планируем внедрять ипотеку в другие районные филиалы...

- И все же наши банки пока держат своеобразную паузу и на село не идут. Как Вы думаете, когда кардинально изменится ситуация?

- ...когда земля у нас станет предметом торга, когда она вырастет в цене и когда фермерские хозяйства станут платежеспособными, тогда ипотека станет массовой на селе...

Данное интервью посвящено обсуждению актуальной, интересующей читателей проблеме. Вопросы журналиста поставлены таким образом, что ответы на них требуют освещения узловых моментов ситуации. Роль интервьюера заключается в том, что своими вопросами он задает, прежде всего, направление анализа, который осуществляет само интервьюируемое лицо. Реплики корреспондента расширены, в дополнение к вопросу содержат оценку предыдущей реплики собеседника, формируются на основе не только вопросительных, но и повествовательных предложений. Что же касается ответов, то в них содержатся определённые оценки, приведены необходимые аргументы, а также сформулирован прогноз. Следовательно, содержание текста интервью насыщено элементами анализа, что включает его в группу информативно-проблемных интервью и делает его аналитической публикацией.

4. ИНФОРМАТИВНО-ЛИЧНОСТНОЕ. Основной его целью исследователи определяют «выявление человеческих нравственных, духовных характеристик определенного человека, личность которого по той или иной причине может быть интересна для читателей».

Из публикации «Дипломатический проект. Михаил Маргелов – руководитель Международного комитета Совета Федерации, заместитель главы российской делегации в Парламентской ассамблее Совета Европы и арабист по образованию».

- Я мало знаю о вашем происхождении. Вы из элиты или из народа?

- У меня все просто. Дед по отцовской линии – командующий воздушно-десантными войсками. Отец – офицер советской разведки...

- Вы занимаетесь настоящей, серьезной международной политикой. Есть у вас чувство, что вы «колеблете мировые струны», или на практике это все рутинная, уступки, торговля?

- Знаете, самое острое чувство причастности к судьбам мира я испытал, когда в 1990 году перешел работать в арабскую редакцию ТАСС...

Это интервью помещено под «говорящей» рубрикой «Персона». Вопросы интервьюера направлены на раскрытие личности своего собеседника, благодаря чему выявляются его профессиональные, человеческие качества, нравственные и духовные характеристики. Что и является главной целью интервью, которое можно причислить к типу информативно-личностных интервью.

Результаты изучения позволили заметить важную особенность, касающуюся изменений в жанровой природе интервью. Так, было выявлено, что интервью в чистом виде встречается очень редко. Чаще оно включает элементы заметки, статьи, рецензии и т.д. или является фрагментом этих и других жанров публицистики. Нередко можно встретить на страницах газет и журналов сочетание в интервью вербального и визуального текста.

Таким образом, интервью, как любой другой жанр, постоянно изменяется, взаимодействует с другими текстами, а точнее – с текстами других жанров. Теоретики-журналисты констатируют, что в современной журналистике понятие «жанр» заметно потеснено понятием «текст» (10). Модификация жанров является базой для обновления принципов их классификации.

Литература:

1. Тertychnyy A. Жанры периодической печати. - М., 2000. - С.79.
2. Кузнецов Г.В., Цвик В.Л., Юровский А.А. Телевизионная журналистика. - М., 2002. - С.183.
3. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. - М., 1985. - С.672.
4. Грабельников А.А. Работа журналиста в прессе. - М., 2001. - С.218, 219.
5. Голанова Е.И. Публичный диалог вчера и сегодня. - М., 2000. - С.259.
6. Богданов Н.Г., Вяземский Б.А. Справочник журналиста. - Л., 1971. - С. 265.
7. Невский наблюдатель. . 1997. - № 2; Регион +, 2004. - № 3(12); Эврика, 2006. -№17(618). 2005. - № 45; Строй дом. 2005. - № 46; Диапазон, 2005. - № 46; Карьера, 2005. - № 1(75).
8. Стрельцов Б.В. Основы публицистики. - М., 1990. - С. 57.
9. Лысакова И.П., Рогова К.А. Современная газетная публицистика. - Л., 1987. - С.71.
10. Корконосенко С.Г. Основы творческой деятельности журналиста. - СПб., 2000. - С.130.

Бұл мақалада қазіргі интервьюдің жанрлық жіктелу мәселесі қарастырылады. Сонымен қатар, ресейлік және қазақстандық БАҚ материалдары негізінде оның тұрақты түрлері айқындалады.

The article deals with problem of genre classification of the present time interview. On the basis of Mass Media materials in Russia and Kazakhstan, its invariable types are found out.

ӘОЖ 821.512.122:15

И. Қоспағанбетова,

Құдайберген Жұбанов атындағы
Ақтөбе мемлекеттік университетінің оқытушысы

ІШКІ ШЕШІМ

**(Смағұл Елубайдың «Жалған дүние» романындағы
кейіпкерлер психологиясы)**

Өзінің даму тарихында ұзақ уақыт бойына тағдырдың мейірімі түспей, оның тек қайғы-қасіретін көріп, талай тауқыметке шыдап беріп келген халқымыз талай зұлматты басынан өткізді. Ұлт басынан өткен сұм заманның сұрапылы тарих қойнауында бұғып жатыр. Оны сол қойнаумен суырып алып ұрпақ санасына жайып салу елінің ертеңіне елеңдеген жанның қай-қайсысын да бей-жай қалдырмаса керек. Бүтін бір халықтың тағдырын ойран етіп, бүтін бір ұлтқа сұрапыл сойқан әкелген отызыншы жылдардағы алапат аштықтың бет-пердесін сыпырып, көркем әдебиетте көрсете білген жазушы Смағұл Елубайдың «Ақ боз үй» трилогиясының үшінші кітабы «Жалған дүние» романының жарық көруі оқырман қауымды елең еткізді. Қазақ прозасының жаңа бір деңгейін көрсеткен бұл шығарма кешегі уақытқа берілген баға, айтылған үкім іспеттес, былайғы сөзбен айтқанда жазушының жан айқайы ретінде қабылданады.

Романның бірінші ерекшелігі - өзіне тән жазылу стилі. Онда көбіне-көп кейіпкер мен оның ішкі ойының «айтысы» беріледі. Ішкі ойдың Өктем Үні пәлсафалық пайымдаулар мен түйіндерге толы. Екінші ерекшелігі – проблемалық мәселелердің жиынтық белгісінің берілуі. Бір романның бойында сол қоғамның айықпас кеселіне айналған бірнеше әлеуметтік мәселелер шоктығы жинақталып, шығарма деңгейін салмақтандыра түскендей. («Жалған дүние» кітабына 30-жылдардың ойранында баталық кезі өткен ұрпақтың

өкілі Едіге арқау болды. Мен осы арқылы сол тоқырау заманындағы ұлтының жойыла бастауына көз қуагер саналы казактың ішкі жан дүниесін ашуды мақсат еттім»,- [1.] дейді автор өз шығармасы жайында ой қозғаған сұхбатында.

Жазушының «Жалған дүниесі» кеңес дәуірі кезіндегі рухани тоқырауды, ұлтымызды еңседен езген бодандық тіршіліктің санаға түскен салмағын көрсетеді. Шығармада ішкі психологиялық ойлар, шегіністер мен бүгінгі тірліктің астасуы шебер берілген. Әсіресе, басты кейіпкер Едігенің бойындағы толғаныстар, мына өмірді ұнатпауы, бұл өмірден безуі, оның ішкі ойымен арпалысы жазушының шұрайлы тілімен өрнектеле түскен. Сол қоғамда туып, сол қоғамда өмір сүрген Едіге елуді еңсеріп, азаматтық деңгейге жеткенде бұл өмірден неге безеді? Барлық сүріп келген саналы ғұмырын неге тәрк етеді? Оқырманның ойын он сакка жүгіртетін осы сауал әркімнің өзінше жауап табуына итермелейді. Түсінген жан ол сауалға жауапты шығарма желісінен-ақ таба алар еді. Ол бар өмірінің алдау мен арбаудан, көпірме көлгірсуден, екіжүзділік пен өтіріктен тұратынын түсінді. Түсінді де қапаланды, налыды, кайғы шекті. Жауабы жок мың сұрақтың тұтқынына айналды. Едіге: «Мектепте бізді шыншыл болуға баулыды. Біз ең әділетті қоғамда өмір сүріп жүрміз деп сендік. Бұл кітапқа ұрынған себебім де сол шындық жерде қалмасын дегендігімнен. Егер Кеңес өкіметі шын әділетті болса миллиондап қырылған халық туралы шындықты неге бұрмалауға тиіс дедім. Тіптен бір уыс топырақ бұйырмастай қынадай қырылған халықтың не жазығы бар еді дедім?! Сүйегі құрап көмілмей қалатындай, жоктаусыз қалатындай олар мал емес еді ғой дедім»,- [2.489.] деп жан-дүниесі бебеу қағып, шыр-шыр етеді.

Романдағы Едігенің жазушының өз бейнесіне жақын кейіпкер екенін жаңылмай тану қиын емес. Ел басына түскен қиямет-қайым алапат аштықтан аман қалып, тағдырдың небір сокқысын көре жүріп өз қолы, өз аузына жеткен Едіге Алматыға келіп оқу оқып, жазушылық жолға түседі. Бата Едігенің жүрегіне шөнге боп қадалған кенестік дәуірдің жымысқы саясаты жүрегін түпкілікті жаулап, санасын улай алмады. Оған әділетті іздеп шарқ ұрған ақыл-есі бой бермеді. Рас, Едіге де ел қатарлы кеңес мектебінде оқып, содан тәлім-тәрбие алды. Балалық, балаң сезіммен айналасындағы барша жандардай кеңес үкіметін мадақтап, жактап өскені өтірік емес. Бірақ, санасының сонау түкпірінде жылт етіп сөнбей тұрған болмашы сәуленің жарығы оны адастырмай тұра жолға алып шықты. «Кеңес мектебінде тәрбие алған сен байғұс, біраз жасқа келгенше Кеңес өкіметін әлемдегі ең әділетті өкімет деп келдің! Тіптен, жастау кезінде әкен Бұлыштын да Кеңес өкіметіне қарсы шығуын сауатсыздықтың

салдары шығар дедін!»[2.489]. Бұл Едігенің өзімен айтысып отырған ішіндегі Өктем Үннің дауысы. Жазушылық жолға түсіп, тарихтан сызылып қалған 1932 жылдың аштық қасіретін жазуға бет бұрғанда тәңірдей табынып келген кенес үкіметінің алдамшы саясатына көзі жете түседі. Соған ашынады, күйінеді, қорланады. Халық шыбынша қырылған 30-жылдардағы аксүйек аштық тақырыбына жазған «Отыз екінші жыл» кітабының жарық көрмей қайта-қайта кейін қайтарылуы оның жанын жегідей жейді. Осы жолда тұйыққа тірелерін сезсе де бастаған ісінен бас тарта алмайды. «Басым кетсе де сол тарихты. Голошекин мен Сталиннің қазақты қыру тарихын қағаз бетіне түсіргім келді»,-[2.499], дейді Едіге. Бұл жазушының да жан сыры емес па? «Басым кетсе де» деген сөзді тектен-текке айтып отырған жоқ. Бұл тәуекелге бел буу, «не болса да көріп бактым» деген іштей тас-түйін, жан кешуден де қаймықпаған қатты сөз.

Шығармада Едіге шоқтығы биік ерекше тұлға. Олай дейтініміз жазушының барлық ойы, толғанысы бір Едігенің бойына жинақталып, соның тілімен сөйлеп тұр. Трилогияның алғашқы кітабы «Ақ боз үйде» тұған Едіге соңғы кітап «Жалған дүниеде» азаматтық деңгейге жетеді. Ол трилогияның бойында өсті, өнді, жетілді соның бәрі оқырманның көз алдында өтті. Содан да ыстық, жанына жақын бейне. «Шығармадағы кейіпкер, әрине, автордың творчестволық еңбегінің жемісі екендігінде дау жоқ» (Ж.Дәдебаев) [3.162.] деген ғалым пайымдауының айнымас ақиқаттығына шүбәсіз сенесіз. «Жалған дүние» романына өткен ғасырдың 30-жылдарында ел басына төнген қасіретті жылдарда балалық кезі өткен ұрпақтың өкілі Едіге бейнесі арқау болған.

Едіге кішкентайынан тағдырдың тепкісіне түскен жан. Бір жағынан жаның ашиды. Әкесі мен шешесі – Бұдыш пен Балкия коллективтендіру кезіндегі әділетсіздіктің кесірінен елден, жерден безіп, ақыр аяғында жат жерде көмусіз қалады. Сөйтіп, әжесі Дәу апамен қалған бала Едігенің көрген бейнеті шаш-етектен. Ол аксүйек аштықты өткізді басынан. Енді болды ма, енді тынышталып, енді ел қатарлы өмір сүреміз ба деп жатқан кезде айдалада қалған баласын ансап, жоқтап жылаған кемпірдің сөзінен үкімет саясатына қарсы ілік тауып әжесін түрмеге қамайды. Бұл қорлыққа шыдамаған ақ шашты азаты ана түрмеде көз жұмады.

Жалғыз сүйеніші, жалғыз қорғанышы әжесінен солай айырылады. Әкесі мен шешесінен, әжесінен қолдан айырған жаңа үкіметке деген көкіректі толтырған өкпе-наз, тіпті ашу-ыза бар бала Едігенің санасында. Осының бәрін түсініп, сана елегінен өткізген ол жаңа үкіметті қалай жақсы көрсін?! Қалай оған мейірі түсіп,

ұнатсын?! Міне, жазушы осыны Едігенің бойындағы толғанысын, тамыр бүлкілімен бірге соккан ұшан-теңіз ойын әдемі жеткізе алған.

Мұнда оқиға желісі басты кейіпкердің көзқарасы, ішкі жан дүние толғанысы арқылы айтылады. Кейіпкер жүрегіне ырық беру, оның жан дүниесіндегі толғаныстарды ашу сезім күйкілігіне түсу немесе тоғышар психологияға бой ұру болмаса керек. Шебер қаламгер кейіпкерінің ой-пікірі арқылы бүгінгі таңдағы маңызды деген әлеуметтік мәселелерге тоқталып, сол кезеңнің тынысын, әр адамның өміріндегі шешімі қиын түйіндерді кейіпкерінің жүрек дүрсіліне қосып ірі ойлар мен идеялар айта алады. Мысалы, Түгелханның жеңіл жүрісті әйелі Аидамен ажырасуы, ауылдағы қазақ жастарының жаппай ішімшілікке ұрынуы, азамат болған кейбір жігіттердің өз-өзіне қол жұмсап, асылып өлуі, қаладағы өз тілін өзі ұмытып шүлдірлеген қазақтар жайы тағы басқа толып жатқан осындай келеңсіздіктердің бәрі Едіге жүрегі арқылы сүзіліп шығып, соның қиналысымен оқырманға жетеді. Ол адамдар арасындағы бітіспес күресті сол жолдағы адалдық пен қысастықты, қарыз бен парызды ойша таразылай келе: «Адамзат қасіреті сол алғашқы адамнан бастап, содан бері үздіксіз жалғасып келе жатқан жоқ па!!!», - деп қалыңға батады.

Жазушы Едіге бейнесін сомдау арқылы «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» деп өз-өзімізді алдап келген тоқырау заманындағы отаршылдық саясаттың ұлттық сипатымызға түсірген сызатын айқын әшкерелейді. Жаппай орыстандыру саясатын қазақ даласында кенестік идеология жігін жапсыра «әдемі» жүргізе білді. Оларды өз ана тілінен айыруға барынша күш салды. Сөйтіп, үлкен қалаларда қазақ балабақшалары мен мектептерін ашу мүмкін болмай, оған барлық деңгейде кедергілер жасалды. Оны айтып дабыл қаққан адам «ұлтшыл» атанып, ізіне шырақ алып түсті. Ұлтына шын жаны аштын зиялы қауым өкілдері, саналы азаматтары көп нәрсені айта алмай іштен тынды. Осы жәйттер жазушы Смағұл Елубайдың «Жалған дүние» романында тарихтан «тоқырау жылдары» деп өз атауын алған кезеңдегі рухани әлсіреуіміздің, құлдырауымыздың ақиқаты шығармадағы басты кейіпкер Едігенің ой-толғамдары арқылы ашық беріледі. «Көркем шығарманың қуаты өмір шындығын образдар арқылы беруінде. Бұл ұғымға көп нәрсе қосылады. Тақырып, жанр тандаудан бастап, әрбір кейіпкерге екшеулі, өлшеулі тіл беру, құбылыстар суретін бейнелі сөзбен түсіру, оқиғаның ең зәру, ең қажеттісін талғау, бояулардың, шығарма құрылысының жарасымды сәйкестігін сақтау сияқты толып жатқан заңдылық пен қажеттілік ескерілуге тиіс».[4. 114] Шығарма желісіне арқау болған оқиғалардың қай-қайсысы да біздің ешқайсымызға жат емес. Әрқайсымыздың күн

сайын куә болып жатқан жәйттеріміз жазушы пайымдауында беріліп, оның өктем жарлығымен үкім кесілгендей. Автордың алға қойған максаты – кешегі күннің ұлттық бет-бедерімізге түсірген көленкесін бүгінгі, ертенгі ұрпаққа паш ету, бейнелі жеткізу болды. Оның Ішкі Ойымен айтысына ұлттың бетіне жабылған кара жамылғыны көрген жан киналысы арқау болады. Романдағы Едіге қазасы ұлттың саналы ұлдарының іштей мүжіліп, іштей киналғанын көрсетеді. Осындай жан толқыныстары жас ұрпақтың санасына әсер етіп, олардың өмірлік сабақ алуларына ықпалын тигізері сөзсіз. Әдебиетті саркылмас рухани қазынамыз дейтініміз де сондықтан.

Әдебиеттер

1. «Қазақ әдебиеті» №10. 10.03.2006.
2. С. Елубай «Ақ боз үй» Алматы, «Жазушы» 2005.
3. Р. Нұрғали «Әдебиет теориясы» Астана, «Фолиант» 2003.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. III-том. Алматы, «Ғылым» 1967.
5. З. Қабдолов «Сөз өнері» Алматы, 1992.

В статье автор раскрывает образ Едиге в романе С.Елубай «Жалған дүние» - представителя прошлого поколения, пережившего детство в 30-е годы прошлого века.

УДК 81'37:821.111(73)

Овчинникова С.В.,
преподаватель ЗКГУ

Функция слов с геометрической семантикой в выражении внутренней архитектоники новеллы Эдгара Алана По «ЛИГЕЙЯ»

Пристрастие Э. По к роскоши и великолепию в изображении интерьера сочеталось с его любовью к причудливому, что наглядно прослеживается в новелле «Лигейя». Э. По описал пятиугольную комнату в башне аббатства с предельной точностью. Обставленная в необычной цветовой гамме, она явила собой блистательную декорацию для развязки сюжета. Вследствие этого объектом описания в настоящей статье является геометрия пространства, которая выражена, главным образом, в обстановке вышеупомянутой комнаты, в которой герой проживает после смерти своей первой

жены - Лигейи. Целью статьи является исследование семантики в новелле «Лигейя». Ключевым материалом являются слова, выражающие геометрическую символику в новелле.

Образ Тени-Смерти в новелле является ключевым и поэтому оказывает влияние на организацию всей внутренней архитектоники. Он олицетворяет символ пограничного состояния между жизнью и смертью и довольно часто выражается в геометрических категориях, которые представляет, прежде всего, пятиугольная комната в башне аббатства, в которой герой проживает с преемницей Лигейи — Ровеной. «The room lay in a high turret of the castellated abbey, was pentagonal in shape, and of capacious size» [5, 98]. Герой рассматривает свою пространственную геометрию, которую он намеренно выстроил в своей обители: «The wind was rushing hurriedly behind the tapestries, and I wished to show her (what, let me confess it, I could not all believe) that those almost inarticulate breathings, and those very gentle variations of the figures upon the wall, were but the natural effects of that customary rushing of the wind» [5, 101]. «I gazed with unquiet eye upon the sarcophagi in the angles of the room, upon the varving figures of the drapery, and upon the writhing of the parti-colored fires in the censer overhead» [5, 102]. Ощущение постоянного присутствия тени, как символа умершей Лигейи рождает еще одну геометрическую фигуру — любовный треугольник. Лигейя-Тень встает между героем и его настоящей женой Ровеной. Она возникает в самой середине яркого светового круга, как подчеркивает автор: «But, as I stepped beneath the light of the censer, two circumstances of a startling nature attracted my attention. I had felt that some palpable although invisible object had passed lightly by my person; and I saw that there lay upon the golden carpet, in the very middle of the rich lustre thrown from the censer, a shadow — a faint, indefinite shadow of angelic aspect — such as might be fancied for the shadow of a shade» [5, 101]. Этот световой круг, отброшенный светильником, является символичным для появления тени и герой не раз обращает свой взор на него: «My eyes then fell, as I called to mind the circumstances of a former night, to the spot beneath the glare of the censer where I had seen the faint traces of the shadow» [5, 102]. Пятый угол комнаты символизирует символ 'тени', третьего-лишнего в этом альянсе. Незабвенна Лигейя, вернувшаяся из царства теней, чтобы утешить героя и третьим лишним оказывается Ровена.

Концепт смерти важен для содержания новеллы. Чаще всего в тексте он реализуется в образе 'тени' в окружении более чем странного убранства комнаты, описание которого и приобретает нарочитую геометричность у Э. По. Так, например, писатель точно и

мастерски «просчитал» пространство и «расставил» мебель в комнате аббатства. В описании мы видим характерную для таких случаев геометрию. На это указывают слова, обозначающие математические величины и геометрические понятия - высоту, ширину, размер, а также и форму предметов обстановки и мебели. Герой рассказывает о том, как переделал он внутренние помещения аббатства, не тронув при этом наружных стен: «Alas, I feel how much even of incipient madness might have been discovered in the gorgeous and fantastic draperies, in the solemn carvings of Egypt, in the wild cornices and furniture, in the Bedlam patterns of the carpets of tufted gold!» [5. 98]: «Увы, я понимаю, сколько зарождающегося безумия можно было бы обнаружить в пышно прихотливых драпировках, в сумрачных изваяниях Египта, в невиданных карнизах и мебели, в сумасшедших узорах парчовых ковров с золотой бахромой!» [6. 118-119]. «Изваяния Египта» (изваяние – скульптурное изображение, статуя, нечто внушительных размеров). Египет сразу вызывает у нас ассоциации с пирамидами, с геометрически совершенными скульптурами, рельефными композициями и статуями. Здесь мы приведем краткую историческую справку. Египет – один из древнейших эпицентров цивилизации. Древний Египет славился памятниками искусства и культуры, в т.ч. сокровищами гробницы Тутанхамона. Художественные идеалы Древнего Египта воплотились в строгих канонических правилах. Уже в 5-4 тыс. до н.э. формируется канон условного плоскостного изображения человека (голова и ноги в профиль, плечи и глаза в фас). Все гробницы, пирамиды и храмы имеют строго ту или иную геометрическую форму, согласно правилам их создания и строительства. Всем им, как и монументальным скульптурам, присущи мощная выразительность массы камня, грандиозность, колоссальные размеры, лаконизм, геометричность форм. Итак, *прихотливые* драпировки, *невиданные* карнизы, *сумасшедшие* узоры характеризуют обстановку и дают нам представление о форме предметов как о необычной. Э. По и здесь не оставляет простых слов для описания геометрической формы предметов, употребляя слова с математической семантикой. Каждый сам может фантазировать о том, какую же причудливую форму имеют те или иные вещицы. Он также сообщает и о том факте, что нет в этом интерьере ни системы, ни порядка. Все предметы и аксессуары мебелировки хаотично и непоследовательно расположены. Одновременно же с этим мы отмечаем, что нет там и ни единой лишней вещи и все тщательно продумано: «...yet I am sadly forgetful on topics of deep moment — and here there was no system, no keeping, in

the fantastic display, to take hold upon the memory» [5, 98]: «...а ведь в этой фантастической хаотичности не было никакой системы, никакого порядка, которые могли бы помочь памяти» [6, 119]. Проанализируем подчеркнутые слова. **Хаотичность** – полная бессистемность, беспорядок. **Система** – группа или комбинация взаимодействующих, взаимозависимых элементов, образующих целое. Упорядоченность, последовательность. **Порядок** – состояние, при котором все компоненты или элементы организованы логически, понятно, естественно [2]. На размещение предметов в беспорядке указывает и следующее предложение: «Some few ottomans and golden candelabra, of Eastern figure, were in various stations about...» [5, 99]. Далее мы видим его геометрию как «высокую башню», «пятиугольную комнату, очень обширную», «гигантское цельное окно», «решетку на массивной стене», «чрезвычайно высокий сводчатый потолок, испещренный резьбой – орнаментом». И опять для описания орнамента Э. По употребляет слова *странный, гротескный*, обозначающие внушительные размеры.

«The room lay in a high turret of the castellated abbey, was pentagonal in shape, and of capacious size». Occupying the whole southern face of the pentagon was the sole window — an immense sheet of unbroken glass from Venice — a single pane, and tinted of a leaden hue, so that the rays of either the sun or moon, passing through it, fell with a ghastly lustre on the objects within. Over the upper portion of this huge window, extended the trellice-work of an aged vine, which clambered up the massy walls of the turret. The ceiling, of gloomy-looking oak, was excessively lofty, vaulted, and elaborately fretted with the wildest and most grotesque specimens of a semi-Gothic, semi-Druidical device» [5, 98-99]. В данном фрагменте ключевыми словами, т.е. словами с геометрической семантикой являются: «пятиугольник», «гигантское цельное окно», «необыкновенно высокий потолок». Пятиугольник являет нарушение симметрии жилищного пространства, окно подчеркивает его разомкнутость, незамкнутость. Таким образом, обстановка, окружающая героя лишена органичности и создается впечатление, что она подчиняет себе героя. Это и есть геометрия Э. По. Ряд этих слов помогает выразить также категории художественного времени и пространства. Если говорить о типах литературно-художественных плоскостей пространства, в новелле наблюдается совмещение трех плоскостей: *замкнутой точечной* (его видения, ожившего трупа), *мистической* (образ тени, эмоциональных переживаний и душевных терзаний героя). Вот эта

первая пространственная плоскость: замкнутая точечная не является абсолютно замкнутой, и это видно на примере текста, благодаря геометрии обстановки.

Далее, прослеживаются четкие геометрические критерии при описании светильника, свисающего из самой середины этих сводов: «From out the most central recess of this melancholy vaulting, depended, by a single chain of gold with long links, a huge censer of the same metal, Saracenic in pattern, and with many perforations so contrived that there writhed in and out of them, as if endued with a serpent vitality, a continual succession of parti-colored fires» [5, 99]. Светильник – «огромный» и «многочисленные отверстия» пробиты с расчетом на получение извивающихся, как бы зигзагообразных, но гибких многоцветных огней. «Самый центр» – абсолютный центр, точка на потолке; «единая золотая цепь», свисающая из «самого центра» вызывает ассоциацию с перпендикуляром по отношению к полу и этой точке на потолке: «длинные» – величина, выражающая форму звеньев, так, чтобы мы могли их представить, «нарисовать» в воображении.

Ложе же героини описывает как «низкое»: «...and there was the couch, too — the bridal couch — of an Indian model, and low, and sculptured of solid ebony...» [5, 99]. Иногда точность в описании подробностей интерьера помогает более ясному представлению его в воображении. И опять, уже в этой части новеллы Э. По сочетает в новелле подробности и неясные описания. Некоторые предметы легко представить, так как описаны они однозначно и односложно, в то время как химерические узоры и орнаменты просто невозможно вообразить. Легко предстают у нас перед глазами «вертикально стоящие черные саркофаги»: In each of the angels of the chamber stood on end a gigantic sarcophagus of black granite, from the tombs of the kings over against Luxor, with their aged lids full of immemorial sculpture» [5, 99]. Огромные храмы в Луксоре в эпоху Нового царства (16-11 вв до н.э.) отличали колонные залы, мощные пилоны, аллеи сфинксов, рельефные композиции и статуи. А также представляются нам тяжелые волны драпировок: «But in the draping of the apartment lay, alas! the chief phantasy of all. The lofty walls, gigantic in height — even unproportionably so — were hung from summit to foot, in vast folds, with a heavy and massive-looking tapestry...» [5, 99]: «Но наиболее фантастическими были, увы, драпировки, которые, ниспадая тяжелыми волнами, сверху донизу закрывали необыкновенно - даже непропорционально - высокие стены комнаты» [6, 119-120]. Беспорочно подчеркивает автор «непропорционально высокие стены», «массивные вышивки», «арабески на гобеленах», с указанием

их размера и фантазмагорическим эффектом, который они производили: «It was spotted all over, at irregular intervals, with arabesque figures, about a foot in diameter, and wrought upon the cloth in patterns of the most jetty black. But these figures partook of the true character of the arabesque only when regarded from a single point of view» [5, 99]: «Через неравномерные промежутки в нее были вотканы угольно-черные арабески около фута в поперечнике. Однако арабески эти представлялись просто узорами только при взгляде из одной точки» [6, 120]. В этом фрагменте мы также наблюдаем геометрические параметры: «вертикально стоящие» - выражение положения в пространстве, «сверху донизу» - направление волн драпировок, позволяющее представить нам их изгибы, «непропорционально высокие» - указание на чрезмерную высоту и несоразмерность стен с другими предметами мебелировки, «около фута в поперечнике» - выражение размера арабесок, «одна точка» - определенное положение в пространстве.

Шевелящиеся фигуры, напоминающие калейдоскоп, складываются в причудливую геометрию интерьера: «To one entering the room, they bore the appearance of simple monstrosities; but upon a farther advance, this appearance gradually departed; and step by step, as the visitor moved his station in the chamber, he saw himself surrounded by an endless succession of the ghastly forms which belong to the superstition of the Norman, or arise in the guilty slumbers of the monk» [5, 99].

Несмотря на популярность и общепризнанность рассматриваемого шедевра Э. По, его геометрия в новелле «Лигейя» не является явной и очевидной с первого взгляда. Она скрыта, завуалирована и выступает постепенно, последовательно, шаг за шагом. Это и послужило основанием для выбора настоящей проблематики и обусловило поисковый характер данного материала.

Таким образом, слова с математической и геометрической семантикой в новелле выполняют функцию актуализаторов чувственных ассоциаций у читателя: состояния возбуждения, страха, ощущения пространства и т.д. Они будоражат воображение, способствуя чувственному восприятию произведения, помогая представить параметры, формы и масштабы предметов. Благодаря им образы и предметы становятся видимыми и практически осязаемыми при чтении новеллы. Все это работает на эффект психологического фона новеллы, способствуя созданию ее мистической атмосферы.

Литература:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., Советская энциклопедия, 1966.

2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 тт. М.: Олма-Пресс. 2003.
3. Collins. Concise Dictionary of the English Language. Harper Collins Publishers. Fifth Edition/ Reprinted 2001.
4. Николина Н.А. Филологический анализ текста. М., 2003.
5. Poe. Edgar Allan. Prose and Poetry. - М.: Raduga Publishers. 1983. "Ligeia". pp. 90 – 106.
6. По, Эдгар Аллан. Собрание сочинений в 4-х томах. Том 2 Проза.- М.: Пресса. 1993. Перевод И. Гуровой.
7. По, Эдгар Аллан. Стихотворения.- Проза.- М.: Худ. лит., 1976. Б-ка всемирной литературы. Перевод В. Рогова.
8. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка М.: ОГИЗ, 1935.

The article «Functions of words with geometrical meaning for the expression of the complex structure of Edgar Allan Poe's story "Ligeia" is presented on 8 pages and consists both of the main part and list of literature out of 10 books.

This article solves the actual problems of mentalinguistics. The subject for investigation here is mathematical meaning in words. They present interest and have great value for the interpretation of the text. They also help to reveal the main idea of the story and to create the atmosphere of mystery.

Осы макала менталингвистика өзекті мәселесі зерттелген материалды қамтиды. Мақаладағы зерттелетін тақырып бұл – математикалық семантикалық сөздерді бейнелеу болып табылады. Геометрикалық символикалық сөздер үлкен қызығушылық танытады және түгел шығарманы интерпретациялау хақында маңызды мағынаға ие.

Олар сонымен қатар шығарманың негізгі мағынасын аша отырып, оның мистикалық атмосферасын қалыптастыруға көмектеседі.

Женские образы в творчестве В.И.ДАЛЯ 30 – 40 гг. XIX в.

Проблема изображения женских образов и женских судеб занимает важное место в творчестве писателей 30- 40 гг. XIX в. К ней обращаются не только выдающиеся писатели, такие как А.С.Пушкин в «Повестях Белкина», «Капитанской дочке», М.Ю.Лермонтов в «Герое нашего времени», но и писатели менее известные, но не менее талантливые – например, Владимир Иванович Даль.

Даль (псевдоним – Казак Луганский) обращался к этой проблеме на протяжении всей жизни. Все искания нашли свое художественное воплощение в героинях повестей 30 - 40 гг. «Болгарка», «Подольянка», «Цыганка».

Повесть «Подольянка» (1839г.) связана с военными действиями на Балканах[1]. Автор оказывается в Каменец-Подольском, где свирепствует холера. Он с состраданием относится к людям, вынужденным переносить кроме бедности «...ужасную всепожирающую болезнь, которая в сутки лишала семейство отца или матери, жену, мужа, детей, кормильца или кормилицы». Так он узнает, что у голубоглазой польки Ванды заболел отец, и как врач спешит к нему на помощь. В доме Ванды автор обращает внимание на то, что всех членов семьи связывает какое-то общее горе. Мир, покой, царившие в семье Ванды, нарушены войной и надвигающимися бедами. Встреча автора с Вандой мимолетна, но истинные его чувства обнаруживаются во время болезни девушки: «Чисты и достойны были помышления мои, когда я вошел в опочивальню Ванды, и тепла молитва моя». Автору нравится посещать домик, где живет Ванда с отцом, потому что его «сердцу становилось здесь легко и отрадно, как будто пришло оно, с дальней стороны, на родину». В последующем сведения о польской красавице он узнает совершенно случайно. Повествователь встречает лучшую подругу детства Ванды Юзю, которую описывает так: «прекрасное лицо и тупой, бессмысленный взор; стройный стан и какая-то нескладность, изысканная тщательность в ... народном уборе и странная небрежность в одежде...». Рассказанная Юзей автору история ее жизни помогает нам представить интересный женский образ. Сам повествователь признается, что он «не мог надивиться

этому существу, составленному из одних противоположностей». Отец ее был потомком известного в Польше магната, но рано умер. Юзя жила у одной графини, выучилась языкам, музыке, но, по словам Даля, много «бесилась, шалила и проказила». После смерти ее благодетельницы графини Юзю выгнали из дома, она подверглась насилию и сошла с ума. На полученные в наследство 10 тысяч злотых Юзя строит часовню. В разговоре с автором Юзя беспокоится о том, что ее будет стыдиться Ванда. У Юзи находятся прощальные письма Ванды и автор с «наслаждением и умилением» читает их. Брат и жених Ванды вынуждены эмигрировать после подавления польского восстания 1831г. Писатель отмечает, что жених девушки – умный, образованный молодой человек, он нежно, трепетно любит ее: «Молодец этот обнял золотую цепочкою шею Ванды, и...лежал, скатившись, на изголовье недужной, рядом с головкой ее». Но другие, более важные события, не дают возможности быть им вместе. Казалось бы, сюжетная линия Ванды в повести не основная, так как центральное место занимает описание штурма Варшавы, истории Кракова, сценки расстрела людей без суда и следствия. Но все эти важные события все-таки не заслоняют истории Ванды, ведь как раз от одного из повстанцев узнает автор о судьбе ее брата. Что случилось с Вандой, неизвестно. Повествователю рассказывают, что «...старик в коричневом сюртуке выходит по утрам один-одинехонек и запирает за собой приворотную калитку на замок». Мера происходящего – несостоявшееся человеческое счастье. Не случайно в центре повествования находится женский образ. Своеобразной параллелью к рассказу о судьбе Ванды становится легенда о другой Ванде, полу-баснословной красавице польке из древнего Кракова. Польская княгиня полюбила немецкого рыцаря, но народ требовал, чтобы она выбрала польского князя. Когда ее возлюбленный пришел под стены Кракова, то она, чтобы избавить краковян от страшной войны, утопилась. Женщина противоположна войне, разрушению, считает писатель, и если она ведет войну, то это война другая: «Вот разность величия полов: мужчина бывает доблестен пять, шесть, десять раз на веку своем; женщина добродетельна с утра до ночи: она ведет кротко и смиренно священную войну свою со всеми неприязненными стихиями домохозяйства. <...> чтобы заслужить одобрительную улыбку отца, брата или мужа».

«Болгарка» (1837г.) возвращает читателя к событиям русско-турецкой кампании на Балканах 1829г[1]. «Болгарка» была напечатана в 1837г., а «Подольянка» - в 1839г. Даль представлял эти повести как нечто цельное и публиковал их под общим заголовком:

«Два рассказа, или Болгарка и Подолянка». В «Болгарке» автор обращается к героиням обеих повестей, и тем самым как бы связывает их судьбы воедино: «Вы не знали друг друга <...>, но вы стоите рядом перед оком души моей, потому что участь ваша была одинакова: одно бедствие – война разсекла всесокрушающим мечом своим узел домашнего счастья вашего», «...ложное направление ума и сердца тех, от которых Вы ожидали счастья своего, погубили вас». В повести перед нами эпическая картина битвы под Кулевчами, после которой остались «...тысячу раненых, для которых ложем служила мать сыра земля, а кровом небо». Автор указывает на факты жестокости во время военных действий: например, жители Сливно «растаскали большую часть утвари и разного скарбу в турецком стане», ушли вместе с армией, «мстя заклятым врагам своим туркам» и поджигая оставленные жилища. Писатель вспоминает окровавленное лицо семидесятилетнего турка: «кто-то на прощанье выколол ему, в последнюю ночь, глаза и пустил по белу свету». Люди обозлены настолько, что решают «лишить жизни дряхлых и бесполезных на дальнем пути стариков». На фоне происходящих грандиозных событий автору вспоминаются «женские облики в разных видах, положениях и отношениях, в разнородных одеждах, из высших и низших сословий общества, из разных стран и земель...». Описывая жесточайшие сражения, гибель и увечья тысяч людей, Даль укрупняет лишь одну женскую судьбу и отводит портрету болгарки едва ли не целую страницу. Автор жалеет, что он не живописец, но даже и словом умеет передать красоту девушки: «...она стояла под навислою лозою виноградника, прислонясь в раздумье к столбу навеса, перекинув одну ногу через другую, и опираясь только пальцами этой ноги слегка в землю, накрыв одну щеку рукою, поддерживая другою локоток и опустив длинные, темные ресницы. Мне казалось, что я вижу, сквозь полупрозрачные веки, огонь темнокарих очей ее – и жалел, что я не живописец...». И опять перед нами трагическая судьба. Повествователь оказывается в доме болгарки, где она приютила двух раненых – болгарина и русского казака. Вначале девушка переживает за болгарина, который является ее женихом. Она, увидев его раненого, «пришла в отчаяние, стонала». Но ведут себя мужчины в ее доме по-разному. Болгарин клянется, что «не подымал руки на русского, <...> крестился при каждой встрече с русским, давая тем знать, что он христианин и просит пощады». Казак доказывает, что болгарин лжет: «...когда прижали тебя в воротах, так крестился, а как наездник с тростниковым копьём <...> ударил меня да пришиб было к седлу, так ты выпалил по мне, да и бежать!».

Кроме того, раненый болгарин в доме девушки «бушевал, шумел, буянил, хотел ссориться и драться», а русский казак вел «веселые разговоры с красавицей». Болгарка ухаживает за ними обоими, что и дает повод жениху ревновать ее к казаку. Не желая выслушать объяснения невесты, болгарин «клялся ей ужасными клятвами, что женится на ней для того только, чтобы взять ее в руки и мстить ей за себя по край гроба». Она же тщетно умоляет отца «не отдавать ее в руки будущего палача своего», а затем устанавливает мир между ними, утопившись в колодезе. И вновь война приносит несчастье. Трагические события с болгаркой наводят писателя на мысль о женских судьбах вообще. Он пишет: «События жизни вашей не выткали того правильного, искусного цветника, который, со всеми прихотями, прикрасами и принадлежностями своими, образует полный, по правилам словесности составленный роман, но <...> жизнь ваша <...> создала себе в последних усилиях своих скромный, но достойный памятник».

Через десять лет после создания этих повестей Даль вновь обращается к этим размышлениям и пишет небольшую повесть «Цыганка» (1848г.)[1]. В 30-е годы 19в. Далем уже была написана повесть с таким названием. Не повторяя прежних образов и ситуаций, Даль создает вполне оригинальное произведение. Место действия повести – колония цыган под Одессой. Писатель обращает внимание на свободную, привольную жизнь обитателей колонии: «...походная кузница разбивается обыкновенно в чистом поле, за селом, и, заключая в себе также общее жилье всего цыганского семейства, состоит из ветхого шатра...». Это замечание об образе жизни цыганского народа в дальнейшем как бы противопоставляется образу жизни светского общества, которое собралось на люстровских водах для купания и слушает историю о похождениях молодой цыганки для того, чтобы развлечься. Даль встречает цыганку случайно: несколько цыган решили выпить в шинке, а женам приходится вести пьяных домой. В пестрой толпе выходящих из шинка автор обращает внимание на одну необычную женщину: «... она была белокура: одежда на ней была та же, как и на прочих, и как носят все волошские или бессарабские цыганы: шерстяная, полосатая юбка, такой же пояс, в ладонь ширины, на голове платок, повязанный по-цыгански, то есть, свисший одним углом по спине: на плечах рубашка, ноги босые, а из-под платка расстилаются включенные косы, но волосы эти были светло-русые, тогда как всякому известно, что у цыган волосы черные, как смоль». Автор-повествователь описывает занятия цыганского племени, основное из которых – кузнечное дело. В нем

участвуют и женщины-цыганки. Образ жизни их естественен, они пляшут и поют, и «дикие песни их не оскорбляли слуха». От этих описаний автора отвлекает судьба молодой цыганки. Их встреча происходит тогда, когда молодая цыганка ходит со старой просить милостыню. Старуха нагло кланчит деньги, а молодая молчит, или отвечает одним словом. Старую цыганку Даль зовет ведьмой, она выпрашивает все, что попадает на глаза: «Подай милостинки, Христа ради, говорила она с резким ударением на каждом слоге: «и богат будешь, и хорош, и дети будут большие». Повествователя занимает судьба молодой цыганки, и он, подкупив старую, начинает расспрашивать о похождениях русой красавицы. Она – полька, росла в зажиточной семье, у них были «павлины и золотые воробьи, т.е. канарейки, и была также прислуга». Но пришла беда: поляки стали биться с русскими. Жизнь разделилась для героини на две части: одна мирная, о которой в воспоминаниях выделенная деталь – «сад был у нас, и груши были». Теперь – война, со всеми сопутствующими ей чертами. Описывая ужасы войны, автор обращает внимание на то, как по разному ведут себя люди с той и с другой стороны. Поляки боятся и бранят москалей, москали же дали маленькой полячке хлеба, напоили водой, пожалели её. Война обрушила на людей множество бедствий, которые в изображении писателя кажутся почти библейскими: «И ночь пришла, и день пришел...», «...со всех сторон стали палить, все бросились бежать... по улицам все стреляли, в доме, вокруг меня, кричали, плакали, молились и бранились <...> хата наша загорелась». Белокурая полячка остается одна, она теряет своих родных – отца, брата. Судьба ребенка, оставшегося в военное время сиротой, заботит писателя. Девочке чудом удается прибиться к цыганам, и она остается с ними. Так война резко меняет ее жизнь. У цыган ее зовут Юдвисей (Людовикой), цыгане выдают ее замуж, не насильно, но и без любви, скорее как-то по расчету: у одного молодого парня чоботы есть, отец шатер дает, значит он подходит в качестве жениха и будущего мужа. Особо автор спрашивает о венчании, но белокурая цыганка отвечает, что это у них не принято. Она имеет троих детей, из которых один белый, а двое – темных. Юдвися не помнит своих родных, но считает, что все они погибли во время войны. Автора сильно увлекает эта история, и он неоднократно рассказывает ее обитателям люстровских вод. Один зажиточный помещик, приехавший на Люстру для купания, живо интересуется этим рассказом. «Рассказ мой произвел на нем сильное волнение, на глазах его навертывались слезы». Причина такого поведения проста: у помещика во время войны пропала сестра.

он хотел бы разыскать ее. Помещик уговаривает автора отправиться к цыганам для разговора, но обстоятельства неудобные, да и цыганка дичится пришедших. Мужчинам приходится уйти. «Утром, на другой день, мы снова пошли туда, но, дошедши при выходе из селения до того места дорожки, откуда виден был цыганский шатер, нашли одно только порожнее место». Цыгане ушли, белокурая цыганка с ними. Автору жаль цыганки, но то, что разрушила и создала война, не вернешь.

Таким образом, Даль в повестях 30-40 гг. решительно осуждает войну как явление, калечащее судьбы людей, в том числе и судьбы женщин. Мерой происходящего становится несостоявшееся женское счастье. Сюжетные линии, связанные с рассказом о женщинах, не занимают в повестях главное место, но в центр повествования ставится именно женщина. Геронии повестей Даля сосредотачивают в себе все лучшие качества и созданы писателем таким образом, что остаются в памяти надолго.

Литература:

1. Даль В.И. Полное собрание сочинений Владимира Даля (Казака Луганского). СПб., 1893-1898. Т. VII. цит. по данному изданию.

В.И.Дальдин XIX ғасырдың 30-40 жылдарындағы шығармасындағы әйелдер бейнелерін зерттеуге арналған.

The article after Оприа О V "Women s characters in Dal 's creativity" is dedicated to the womens characters in the works of the 30-40 years of the 19 th century.

УДК 82-1:821.112.2

Сагингалиева А.О.,
магистрант ЗКГУ

Богоборческий мотив и право на любовь в балладной поэзии У.В. Гёте «КОРИНФСКАЯ НЕВЕСТА»

Баллады великого немецкого поэта и писателя, классика немецкой и мировой литературы, Иоганна Вольфганга Гёте охватывают более широкий круг тем. Некоторые сюжеты он долго

вынашивал. К таким относится и баллада «Коринфская невеста», написанная им всего за два дня. Сюжет этой баллады отличается большой смелостью и эмоциональным напряжением. Гете избирает сложную тему и смело ее трактует, и его баллада впоследствии получает неоднозначную оценку в критике. Некоторые критики упрекали Гете в забвении христианских заповедей и даже кощунстве, другие признавали его право писать о человеческом счастье в романтическом и бунтарском духе. Эта спорная и сложная баллада, несомненно, заслуживает внимания и анализа.

Мотив «зловещего» появлялся и в ранних балладах Гёте и выступал в них как нечто неведомое, пугающее и притягивающее к себе человека. В этом плане «Коринфская невеста» — это «вампирическое» стихотворение.

В то же время баллада затрагивает глубокие философические темы и обращена к фольклорным источникам, к народу - его чувствам и представлениям.

В «Коринфской невесте» освещается сложный культурно-исторический конфликт - борьба между языческим и христианским мирами. Известно, как высоко оценивал эту балладу Чернышевский. «Хотите — не только знать, что я думаю, но и то, что чувствую я? — пишет он детям из ссылки в 1778 году, — прочтите... «Коринфскую невесту» Гете. И сержусь, что не знаю всей этой дивной поэмы...» [1.с.214]. Баллада «Коринфская невеста» - одно из величайших созданий Гете, получила лучший в мире перевод - на русский язык. Нам оно известно в классическом переводе А.К. Толстого. С первых стихов читателя захватывает совершенство этого перевода, целиком переносящего в мир поэзии Гете [2.с.18]:

И.В.Гете:

Nach Korinthus von Athen gezogen
Kam ein jungling, dort noch unbekannt.
Einen Bürger hofft er sich gewogen;
Beide Väter waren gastverwant,
Hatten frühe schon
Töchterchen und Sohn
Braut und Bräutigam voraus genannt. [1.с.154]

А.К.Толстой:

Из Афин в Коринф многоколонный
Юный гость приходит, незнаком,-
Там когда-то житель благосклонный
Хлеб и соль водил с его отцом;
И детей они

В их молодые дни

Нарекли невестой с женихом. [1.с.225]

Сюжет баллады строится столь же увлекательно. Афинский юноша, помолвленный в детстве с девочкой из Коринфа (таков был обычай тех лет), прибывает в дом своей невесты, не зная о ее смерти. Мать девушки, перешедшая в христианство, «во имя новой веры изрекла несслуханный обет»: она объявила дочь Христовой невестой, и девушка умерла от отчаяния. Но вот жених возвращается из далеких стран за невестой; его принимают, угощают, укладывают спать, ничего не говоря о судьбе дочери [2.с.19].

Ночью в комнате появляется в белом одеянии дева, в которой юноша узнает невесту. Она рассказывает юноше, что

...богов веселых рой родимый
Новой веры сила изгнала.
И теперь царит один незримый.
Одному распятому хвала.
Агнцы боле тут
Жертвой не падут,
Но людские жертвы без числа! [9.с.227]

И.В.Гете:

Und der alten Götter bunt Gewimmel
Hat sogleich das stille Haus geleert.
Unsichtbar wird einer nur im Himmel
Und ein Heiland wird am Kreuz verehrt:
Opfer fallen hier,
Weder Lamm noch Stier.
Aber Menschenopfer unerhört». [9.с.155]

Их диалог исполнен горечи с ее стороны, и страсти – с его. В эту ночь она, однако, возвращается, и юноша с нареченной невестой переживают сладостно-жуткие минуты любви. Любовь юноши не страшится могильного холода:

А.К.Толстой:

«Но, кипящий жизненной силой.
Он ее в объятья заключил:
«Ты хотя бы вышла из могилы.
Я б согрел тебя и оживил!». [17.с.229]

И.В.Гете:

Heftig faßt er sie mit starken Armen,
Von der Liebe Jugendkraft durchmannt:
«Hoffe doch, bei mir noch zu erwärmen.
Wärest du selbst mir aus dem Grab gesandt! [17.с.157]

Она противится его ласкам, он настаивает:

А.К.Толстой:

мне, друг, о верь.

Мы вдвоем теперь

Брачный пир нежданно совершим!» [12.с.228]

И.В.Гете:

Liebchen, bleibe hier!

Feire gleich mit mir

Unerwartet unsern Hochzeitschmaus. [12.с.156]

Говоря так, жених не подозревал, насколько он близок к истине: его невеста и впрямь пришла на свидание из могилы.

Мать, привлечённая шумом в покое гостя, явственно различая звуки поцелуев, входит в комнату. А далее следует страстный монолог умершей, упрекающей мать и обвиняющей новую веру в бесчеловечности. Девушка же, которая еще язычницей была обещана ему "именем Венеры", теперь осуждена — мечь богини - не только любить, но и "высосать его кровь": так насильно подавленная в ней плоть должна торжествовать теперь в дико извращенной форме: [2.с.201]

А.К.Толстой: Знай, что смерти роковая сила

Не могла сковать мою любовь.

Я нашла того, кого любила,

И его я высосала кровь.

И, покончив с ним,

Я пойду к другим, —

Я должна идти за жизнью вновь! [26.с.231]

И.В.Гете:

Aus dem Grabe werd ich ausgetrieben.

Noch zu suchen das vermißte Gut,

Noch den schon verlorenen Mann zu lieben

Und zu saugen seines Herzens Blut.

Ist's um den geschehn.

Muß nach andern gehn.

Und das junge Volk erliegt der Wut. [26.с.159]

Когда мать в возмущении открывает дверь и узнает свое умершее дитя:

А.К.Толстой:

С ложа, вся пряма,

Словно не сама,

Медленно подымается она. [22.с 230]

И.В.Гете:

Wie mit Geists Gewalt
Hebet die Gestalt
Lang und langsam sich im Bett empor. [22.c.158]

И речь ее, обращенная к матери, звучит, как отповедь всему, что мешает светлым законам жизни. Земной любви и радости:

А.К.Толстой:

Ваших клиров пенне бессильно.

И попы напрасно мне кадят:

Молодую страсть

Никакая власть.

Ни земля, ни гроб не охладят! [24.c.231]

И.В.Гете:

Eurer Priester summende Gesänge
Und ihr Segen haben kein Gewicht:
Salz und Wasser kühlt
Nicht, wo Jugend fühlt:
Ach! die Erde kühlt die Liebe nicht. [24.c.159]

У Гете вместо слов «никакая власть» сказано – ни вода, ни соль – прямой намек на христианское крещение. [4.c.20]. Насилие над природой человека порождает противоестественные явления. Гёте здесь осуждает христианство, подавляющее естественные инстинкты, подменяющее аскетизмом чувственную любовь. В фундаментальной критике религии Гёте «Коринфская невеста» – веское слово.

Только еще с одной просьбой обращается девушка к матери — извлечь ее из могилы и принести в жертву богам:

А.К.Толстой:

Так из дыма тьмы
В пламе, в искрах мы
К нашим древним полетим богам! [28.c.232]

И.В.Гете:

Wenn der Funke sprüht.
Wenn die Asche glüht.
Eilen wir den alten Göttern zu. [28.c.160]

Таково "вампирическое" стихотворение Гете "Коринфская невеста", начало работы над которым датировано записью в дневнике от 4 июня 1797 года. Мотив о пришельце с того света Гёте соединил здесь с мотивом о призраке-вампира и придал балладе, в основу которой положен заимствованный из античности сюжет о привидениях, историко-философское звучание. В балладе разоблачается пришедший с христианством аскетизм и презрение к

жизни, и так явственно, что кое-кто из современников счел это до невозможности неприличным. Одни называли балладу, как свидетельствует падкий на всякую информацию Бёттигер, "омерзительнейшей из всех бордельных сцен" и возмущались содержащимся в ней "осквернением христианства", другие находили ее "самым совершенным из всех стихотворений Гёте" (Ф. фон Маттиссону от 18 октября 1797 г.). [З.с.201]

В этой балладе, построенной в форме перемежающихся монологических рассказов, исполненных постепенно нарастающего драматизма, и коротких диалогов, в которых воскрешается прошлое, обвиняется настоящее и таким образом воссоздается целостная картина событий, ужасы обнажены в таких потрясающих откровением языковых образах, что трудно представить возможность возникновения почти в одно и то же время с ней "бюргерской идиллии" с Германом и Доротеей. Мотив зловещего появлялся у Гёте уже в более ранних стихотворениях, как, например, в "Лесном царе" или "Рыбаке", пленяющих поэтичностью своих образов; но в них зловещее выступает как нечто неведомое, пугающее и притягивающее к себе человека своей таинственностью, а заключительная строфа совсем ранней баллады о "дерзком любовнике", бросающем свою невесту (позднее эта баллада получила название "Неверный парень"), позволяет лишь догадываться о страшном финале. В "Коринфской невесте", которая была написана, как это видно из дневника, за два дня, выступает наружу нечто такое, о чем следует поразмышлять впоследствии даже и в биографическом плане. [З.с.202]

Отношение Гете к религии было неоднозначны: он склонялся к позиции пантеизма, соединению идеи Бога и Природы. Но данной балладе Гете нельзя отказать в фундаментальной критике ортодоксальной религии. Строфа о дочери, которую ее семья, принявшая христианство, лишила права на чувственную любовь, — безжалостное обвинение, хотя и воплощенное в поэтически-вымышленных образах, однако не противоречащее другим высказываниям самого Гёте. Если обещанием потусторонней жизни подавляются природные инстинкты, значит, производится насилие над природой человека, значит, она приносится в жертву идеологическому принуждению, которое порождает затем противоестественные явления, как это показано в балладе.

Гуманность этого стихотворения состоит в том, что оно раскрывает негуманную сущность аскетизма, к которому принуждает христианская мораль.

«Коринфская невеста» создана в один год (1797) с прославленными балладами Шиллера. в дружеском состязании с ним. В этой балладе Гёте ведёт нас в глубину веков. в греческий город Коринф. в эпоху. когда античная культура сменялась христианской. Обе религии предстают в разящем контрасте: Гёте дорого и близко светлое жизнерадостное мировоззрение древних греков. он прославляет любовь как горячую земную страсть и тяготится мрачными настроениями христианства.

Литература:

1. Вильмонт Н.Н. «Гете» М., 1959
2. Шагинян М. «Гете» М., 1950
3. Аникст.А. «Творческий путь Гете» М., т 2.1987
4. Gedichte «Deutsche Lyrik von Luther bis Rilke» Berlin 2002
5. И.В.Гете «Стихотворения перевод с немецкого» М.,1979

Осы макала И.В.Гетенің «Коринф қалыңдығы» атты балладалық поэзиясын талдауға арналған. Мұнда автордың ортодоксальдық религияға және оның романтикалық рухтағы адамның махаббат пен бакыт құқына деген пікірі баяндалады.

This article is devoted to the analysis of ballad poetry I.W.Goethes. The cardinal problem is the attitude of the author to orthodox religion and his treatment to the romantic spirit of human rights on love and happiness. Exactly this problem is in the ballad « The Corinthian bride » which is analyzed by the author of article.

ӘОЖ 81'34:811

Р.Б. Таскымбаева,

Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институты

«ОҒЫЗНАМА» шежіресіндегі әлеуметтік-тәлімдік ойлор

Педагогика ғылымының бір саласы ретінде кейінгі кезде қолданысқа енген “Әлеуметтік педагогика” деген түсінік екі сөзден тұрады-“педагогика” және “әлеумет”. Бұл ұғымның бірі философиядан, екіншісі педагогикадан алынып, олардың бірігуі ғылымдағы дифференция және интеграция үрдістерінің негізінде туындаған.

Қазак тілінің сөздігінде “әлеумет-елжұрт. көпшілік” - делінсе, казак ұлттық энциклопедиясында “әлеумет - әлдебір мәнді қарым-қатынастағы адамдардың өмір сүру жағдайларының бірлігімен сипатталатын тұрақты да үлкен қауым” деп белгіленген. Осындай әлеуметтік – тәлімдік ойлар ежелгі дәуір әдебиетінде жеткілікті. Олар көбінесе Құран қағидалары Шарифатпен тығыз байланыста. Соның бір пәресі «Қорқыт ата кітабында» орын тепкен.

Зерттеуші ғалымдар Қорқыт атаның тәлімдік сөздерінің әр түрлі тарихи-этнографиялық көздерден жинақталғанын және оның бүкіл түркі тектес халықтарға ортақ екенін атап көрсетеді. Ғалымдар Қорқыт атаның тәлімдік ойларын Орхон-Енисей жазбаларымен байланыстырып келіп «таска жазылған тәлім-тәрбиелік идеялармен астарлас рухани мұраның бірі» деп көрсеткен.

Жалпы Қорқыт ата айтыпты деген мұралардың бізге келіп жеткендері «Қорқыт ата» кітабында топтастырылған. Десек те 1999 ж. «Қорқыт ата» атты энциклопедиялық жинақ жарық көрді. Онда Қорқыт ата туралы ел аузында сақталған аңыздар мен күйлер, әфсаналар, ата мұрасын зерттеу, әулиенің өнер мен әдебиеттегі бейнесіне қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері топтастырылған. Бұл туралы «...ел бірлігін нығайтқан кемеңгер қайраткер, түркі дүниетанымының негізін жасаған ғұлама ойшыл, әлемдік ақыл-ой мәдениетінде өзіндік орны бар философ-гуманист» деп танылған[1].

Қорқыт атадан бізге келіп жеткен аңыздың бірі оғыздар заманына тән «Дерсе хан ұлы Бұқаш хан әңгімесінің баяны». Бұл туралы зерттеуші ғалымдардың пікірі екіге жарылады: бірі, бұл аңыз ертеде болған бір оқиғаның желісіне негізделген десе, тағы бірі ондағы аңыз қаһармандарының төңірегінде жинақталған халық шығарған ауыз әдебиетін деп көрсетеді. Белгілі ғалым, әдебиетші, жазушы М.О.Әуезов «кез-келген аңыздың негізі шындық» деп айтқандай, бұл да сондай бір шындықтың көрінісі болса керек. Қалай десек те аңызда бірқатар әлеуметтік мәселелер көтеріледі: ұрпағы болмауы себепті хан да болса өзін елмен тең санай алмайды. Оны үлкен кемшілік ретінде санау осы күндері де қоғамда орын алуда. Аңыз ежелгі болғанымен көтерген мәселесі осы заманға тән.

Бұл аңыздар желісі негізінен тұтас бір халықтың басынан кешкен оқиғалар жүйесінен тұрады. «Қорқыт ата кітабын» зерттеуші ғалымдар В.В.Бартольд, Ә.Марғұлан., М.Әуезов, Ә.Қоныратбаев, Р.Бердібаев, Х.Сүйіншәлиев, Н.Келімбетов, М.Жолдасбеков, т.б. Қорқыт атаның өзін оғыз елінің ақылшысы, данасы, үлкен жырау дей келе оның шығармаларындағы әлеуметтік мотивтердің маңызын

«өмір бар да өлім бар, өлмес өмір жок, сынбас темір жок, бәрі де өледі, өзгереді, ұмыт болады, тек мәңгі бақи өлмейтін нәрсе - адамның өмірінде істеген игілікті ісінің нәтижесі» дегені[2].

Тарих қойнауына енген өткен заманнан бізге келіп жеткен жыр аңыздардың қатарынан елеулі орын алған әдеби мұраның бірі осы «Оғызнама» дастаны[3]. Тарихи ескерткіштеріміздің бірі «Күлтегін» жазбасында оғыз жайлы алғашқы мәліметтер «Тоғыз оғыз бектері сөзімді мұқият тыңда... Түстікте тоғыз Ерсенге дейін жауладым... Түркі, оғуз бектері, халқы тындандар»-деген жолдарда кездеседі. Осыған орай оғыз ру-тайпаларына қатысты бірқатар мәліметті біз Қорқыт ата кітабынан табамыз. Онда ішкі оғыздар және сыртқы оғыздар деген екі халық туралы айтылады. Бірақ оларды ешқандай белгілерімен бөлшектемейді. Керісінше олардың береке- бірлігі нәтижесінде жауларын жеңгендігі туралы мәліметтер алуға болады. Бұл туралы Қ.Өмірәлиев «Оғыз қағанның қай дәуірде өмір сүргендігі. Оғыз жорықтарының дәл қай тарихи оқиғаға байланыстылығы жөнінде әр түрлі пікірлер айтылады. Жыр, шежіре жазбаларда Қорқыт әңгімелерімен сабақтас жүреді» деп жазады [4]. Орта ғасыр ғұламаларының бірі М.Қашғари еңбектерінде де осы оғыз тайпасына қатысты мәліметтер келтіріледі.

Дастанның екі нұсқасы бар. Оның бірі көне ұйғыр әріпімен жазылған Париж кітапханасында сақтаулы. Ал екіншісі, арап әріпімен жазылған авторы тарихшы Хиуа ханы Әбілғазы нұсқасы деп аталады. Қазақ энциклопедиясында бұл туралы «Әбілғазыдан мұраға қалған екі еңбек бар, бірі «Шежіре-и тарихнама», екіншісі «Шежіре-и түрік». Екі шығарма да Оғыз батырдың ерлік жорықтары, ұрпақтарының игілікті істері, оғыз тайпаларының шығу тегі, тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, т.б. жайлы жазылған» делінген[5, б. 105].

Жоғарыда келтірілген тарихи жазба ескерткіштердегі мәліметтерге қарағанда оғыз елі түркі тектес елмен бірге, аралас-құралас болып әрқашан жауға қарсы бірге соғысқанын көреміз.

Бұл туралы Қазақстан энциклопедиясында «Оғызнама» дастаны «түркі халықтарының ежелгі шежіресін генеологиялық аңыздар негізінде баяндайтын эпостық дастан» делінген[5, б. 104].

Оны зерттеуші ғалымдар дастандағы мәліметтерді төмендегіше жүйелеген:

1. оғыз-түркімен эпосына негізделген-Оғыз бен оның ұрпақтарының жорықтары туралы аңыздар;

2. тарихи негізі бар, бірақ бізге аңыз күйінде жеткен-оғыз тайпаларының көшіп-қонуы, қоғамдық-әлеуметтік өмірі туралы деректер;

3. оғыз елінің көрші тайпалармен, тайпа бірлестіктерімен қарым-қатынасы жайлы аңыздар.

Қалай болған күнде де тарихта оғыз деген бір елдің болғаны және олардың қазіргі Қазақстан аумағындағы белгілі бір рулардың арғы атасы екені де анық. Оғызнама дастанындағы әлеуметтік –тәлімдік ойлар да көбінесе жауынгерлік әрекеттер мен ондағы жекелеген адамдардың ерлігі, халықтың береке бірлігі, қарым-қатынастағы достық пен қастық, Отаншылдық пен сатқындық, әділдік пен зұлымдық секілді қазіргі күнде манызын жоймаған ойларға толы.

Белгілі зерттеуші ғалым Қ.Өмірәлиев «Оғызнама» туралы «онда оғыз қағанның түркілерді біріктіру жолындағы жорықтары баяндалады. Қазақ жеріндегі тарихи жер-су аттары кездеседі, ру тайпа атауларының шығу төркіні, түркілердің діни наным-сенімдерінен мағлұмат береді», - дейді[4. 58б].

Педагогиканың тарихында ежелгі дәуірдегі тәлім-тәрбие туралы мәліметтер онша көп емес. Болғаны көбінесе Еуропа халықтарына қатысты. Ал тарихы және мәдениеті жағынан олардан көп ілгері болған Орталық Азияны мекендеген халықтардың тарихи деректерінен осыған орай, әрине бірқатар мәліметтерді жинақтауға болар еді.

Сонымен «Оғызнамадан» бала тәрбиесіне қатысты алған мәліметіміз ата-аналар балаларын жауынгерлікке тәрбиелегені. Солардың ішінде аса маңыздысы атқа міну, бес қаруды меңгеру, өз өнерін алдымен аңшылықта сынап көру. Мұны біз Оғыз қағанның дүниеге келуіне байланысты «Осы баланың өні, шырайы көк еді, аузы оттай қызыл еді, көздері кара кері, шаштары, қастары кара еді. Жаксы тектілерден де көрікті еді» - дегенмен, баланың түр-сипатына қатысты мәлімет аламыз. Ал оның өсуіне байланысты «анасының сүтін бір-ақ рет емгені, шикі ет, тамақ, шарап тіледі... тілі шыға бастады. Қырық күннен соң үлкен болды, жүрді, ойнады» - деген жолдардан халқымыздың арманы дүниеге келген баланың жылдам өсуі жәй ғана өсу емес, батыр, қайратты болғанын армандағанын осы балаға берілген мына сипаттаулардан көреміз «осы ұлдың аяғы өгіз аяғындай, белі бөрі беліндей, кеудесі аю кеудесіндей... денесін түгел түк басқан еді» дегенінен байқаймыз. Білектің күші аса бағалы, сол заманда ұл баланың қайратты, айналы, соғыс қаруларын жете меңгерген батыр да батыл болуының халық үшін манызы зор болатын[6].

Сонымен қатар арман, мақсат, үміт, тілек, қалау деген ұғымдардың астарында жекелеген адам және бүкіл бір халықтың күнделікті тұрмыстағы іс-қимылы, қарым-қатынасы мен құндылықтары және манызы қамтылады. Ол дәуірдегі адамдар

халықтың тыныш та бай өмір сүруін батыр да ақылды ұлдарымен тығыз байланыстырған. Осы аңызда сол Оғыз баланың тәрбиеленуін былайша келтіреді:

Малдарды күтіп жүретін болды.

Аттарға мініп жүретін болды.

Ан-құс аулап жүретін болды.

Оғыздың қаған болуы және өз халқының белгісін Таңба деп атап, ұранын «Көк бөрі» деуі олардың ел болып бірігуін көрсетеді. Ол:

Мен сендерге болдым қаған!

Алалық жай, тағы қалқан!

Тамға бізге болсын бұян

Көк бөрі болсын ұран!

- деп, жан - жағындағы баска елдерді достасуға шақырды[7].

Жалпы бұл аңызда түрік тектес халықтардың келіп шығуы, аталуы, ел болып бірігуі мен коса ер жігітті тәрбиелеу дәстүрінен аз да болса мәлімет алуға болады. Сонымен қатар бұндағы басты әлеуметтік-тәлімдік пікір хандар мен бектердің так. билікке құмарлығынан басқаларға соғыс ашуының салдарынан халықтың зардап шегетіні, одан әр түрлі әлеуметтік мәселелер туындайды.

Әдебиеттер:

1. Халитова І.Р. Әлеуметтік педагогика. - Алматы. 2006.
2. Короглы Х.Г. Огузский героический эпос. - М., 1976.
3. Оғызнама. Мұхаббатнама. Алматы. 1986.
4. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия кұр. А.Қыраубаева. - Алматы. 1991
5. Казак ұлттық энциклопедиясы. 1998. I-т.660 б.
6. Жарыкбаев Қ., Қалиев С. Казактын тәлімдік ой-пікірлер антологиясы. - Алматы. 1994.
7. Келімбетов Н. Ежелгі әдеби жәдігерліктер. - Астана. 2004.

* * *

В данной статье дается картина изменения форм корней, основ слов в современном кипчакском и огузском языках относительно языка орхонских памятников.

ФОНЕТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕР ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫҒЫ ДӘСТҮР ТУРАЛЫ

/қазақ тілінің дыбыстық жүйесі терминдерінің жасалу,
қалыптасу тәжірибесінен/

Термин сөздер, терминжасам қазақ тілі үшін қай кезде де өзекті мәселе болып келгені мәлім. Қазір қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуымен мәселенің маңыздылығы да ерекше сипатқа ие болып отыр.

Соңғы жылдары бұл бағытта істелген жұмыстар да қыруар. Сәтсіз баламалар, кей тұста, кей салада олқылықтар мен кемшіліктер болса да, тұтастай алғанда қазақ терминжасамындағы сәтті ізденістер мен талпыныстардың басымдығы қуантады. Сонымен бірге терминжасам ісіндегі негізгі тәсіл – ана тіліміздің ішкі мүмкіншіліктерін барынша пайдалану болуы да құптарлық жай. Бұл он өзгерістер ұлт тілінде термин жасауға күдікпен қарап келген кейбір мамандар мен ғалымдарға қазақ тілінің сөзжасамдағы шексіз мүмкіндіктерін тағы бір дәлелдеп берді.

Бұл арада қазақ тіл білімінің фонетика саласындағы төл терминдер жүйесін қалыптастырудағы дәстүр сабақтастығы туралы айта кеткенді жөн көріп отырымыз. Хатықаралық терминдер басым болып келетін ғылымның өзге салаларымен салыстырғанда қазақ тіл білімінің, оның ішінде фонетика саласының атау сөздері негізінен төл сөздерімізден құралған. Бұл ұлы істің басында Ахмет Байтұрсынұлы тұрса, кейін Құдайберген Жұбанов терминжасамдағы осы үрдісті одан әрі дамыта түсті. Ал XX ғасырдың соңында қазақ фонетикасы мәселелерін зерттеудегі жаңа бағыт, сингармонизм теориясына негізделген бағыттың авторы Әлімхан Жүнісбек еңбектерінде осы терминжасам тәсілі жалғасын тапты. Ғылым саласындағы терминжасам ісіндегі сабақтастықты дәл аңғарған белгілі терминолог-ғалым Ш.Құрманбайұлы бұны «үзіліп қалған ұлттық терминжасам дәстүрінің араға 60-70 жыл салып барып қайта жалғасын табуы деп бағалаған дұрыс болар» (1.42) деп атап көрсеткен еді.

Бір мысал: сөйлем мүшелері атауын А.Байтұрсынұлы -уыш форманты арқылы берсе /бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш/. Ә.Жүнісбек -ым, -ім, -м форманттары арқылы жасалған терминдерді /Жасалым фонетика, айтылым фонетика, естілім фонетика, үндесім фонетика, үйлесім заны,

тоғысым дыбыс, жуысым дыбыс, түрленім дыбыс, т.б./ ұсынады. Бұл терминдер қазір қолданыста.

Жалпы белгілі бір ғылым саласындағы ғылым тілінің дамуы сол ғылымының дамуымен тығыз байланысты екені белгілі. XX ғасырдың басында А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің сингармониялық табиғатын дәл сол табиғи калпында түсіндірді. Сондықтан да А.Байтұрсынұлы мен Қ.Жұбанов пәнсөздерін халық жатырмамай, тез қабылдады. Аханның «Тіл құралы» арқылы келіп қалыптасқан пәнсөздердің көпшілігі қазір қолданыста жүр. Мысалы: дауысты, дауыссыз, ұян, қатан, ашық, үнді дыбыстар, буын, бітеу буын, т.б. Сонымен бірге қазір көпшілікке белгісіз болып қалған тон дыбыстар, аяқ дыбыс, толық дауыстылар, жартылай дауыстылар, босаң жолды және қысаң жолды дауыссыздар, мұрын шығысты, ауыз шығысты дыбыстар, жуан сөз, жінішке сөз сияқты атаулар қайта қолданысқа сұранып-ақ тұр. Қ.Жұбанов атау сөздері де (толық, келте, қосынды дауыстылар, үнді, үнсіз, үздікті, үздіксіз, жабысыңқы, жуысыңқы, сыбыр және сыбыс дауыссыздар, сонар, тура және айналма жолды, мұрын жолды айналма және ауыз жолды айналма дыбыстар, т.б.) қазақ фонетикасы терминологиясының алтын қорынан орын алды.

Ал Аханның «Қазақ тілінде бір сөзге жуан дыбыс пен жінішке дыбыс араласып кірмейді. Бұл тіліміздің заңы емес пе?» (2.391) деген тұжырымы қазақ тілінің ата заңын тануға баспалдақ болғаны сөзсіз. Сол сияқты Х.Досмұхамедұлының сингармонизмге берген анықтамасы мен Қ.Жұбановтың қағидасы тілдің табиғи ерекшелігін дәл білдіретін ұғымдардан туындап, жоғарыдағы тұжырымды толықтырып тұр. Х.Досмұхамедұлы «Бір сөздің ішіндегі дыбыстардың бәрінің бірдей дауыспен (не жуан, не жінішке) ұйқасып айтылуын білім тілінде «сингармонизм» дейді» (3.) десе. Қ.Жұбанов «Бір буындағы дыбыстар түгелімен жуан, не жінішке болады. Екінші сөзбен айтқанда, қазақ тілінде жуан, жінішке болатын жеке дыбыс емес, буын» (4.203) деп ой-пікірді нақтылай түседі. XX ғасырдың 20-30 жылдары-ақ сингармонизмді тіліміздің басты заңы деп таныған Ахандар деңгейіне кейбіреуіміздің әлі де жете алмай жүргеніміз өкінішті.

Белгілі фонетист Ж.Әбуов бұл кезенді /XX ғ.б. - 30 ж./ қазақ фонетикасы дамуындағы интуитивті-сингармониялық саралау кезені деп атаған еді. «А.Байтұрсынұлы мен Х.Досмұхамедұлы еңбектерінде сингармонизмнің теориясы мен терминологиясы болмауына қарамастан (ол кезеңде бұлай болуы түсінікті де) қазақ сөздерін талдауда олар үнемі оқырмандар назарын

дыбыстардың сингармониялық және ассимилятивтік үндесімі мен үндестігіне аударып отырған. Бұл, сөз жоқ, қазақ тіліндегі фонетикалық құбылыстарды фонологиялық жағынан түсіну еді» (5.6.). Ал келесі кезеңді /XXғ. 40-70жж./ асингармониялық, яғни сингармониялық емес кезеңі деп көрсетеді. Бұл кездегі зерттеулерде үстем болған акцентті-фонемалық теория тіл табиғатына жат ұғым-түсініктер мен пәнсөздерді алып келді. Тілдің басты заңы сингармонизм жайы фонетикалық құбылыс ретінде түсіндіріліп, **жуан фонема, жінішке фонема, сөз екпіні, екпінді дыбыс, екпінді буын, сапалық редукция**, т.б. атау сөздер өмірге келді. Мысалы: жінішке дыбыс, жуан дыбыс ұғымы акцентті-фонемалы тілдерге, соның ішінде орыс тіліне тән екендігі айқын. Сол сияқты үнді-еуропа тобына жататын тілдердің просодикалық нормасына негізделген акцентология теориясының түрік тілдері табиғатына жат екендігі де бүгінде анық болып отыр.

Тіл табиғатын сол тілге тән табиғи ұғымдармен түсіндіру үрдісі XXғ. 80-90 жылдарынан қайта бастау алып, қазір де жалғасуда. Ә.Жүнісбек, Ж.Әбуов, С.Мырзабек, М.Жүсіпұлы, З.Базарбаева, т.б. ғалымдар зерттеулері бұл салада қордаланып қалған түйінді мәселелерге басқаша қарауға мүмкіндік береді. Сингармонизм теориясы /Ә.Жүнісбек/ қазақ фонетикасын жана сапалық сатыға көтерді, осыған байланысты ғылымның басқа салаларындағыдай қазақ фонетикасы алдында тұрған басты міндеттердің бірі – ғылым қажетін толық өтейтін ғылыми тілді, атаулар жүйесін жасау, қалыптастыру, кейбір ұғымдарға жанаша түсінік беру, пәнсөздерді қолдануда жүйелілік пен тұрақтылыққа, бірізділікке қол жеткізу.

Терминжасамда Аханның ақ дәстүрін басшылыққа алған Ә.Жүнісбек тілдің дыбыстық құрылымының жана үлгісіне сай атау сөздерді жасап, қалыптастырудың жолын ұсынады.

Сингармонизм-үндесім, сингармосөз-үндессөз, сингармобуын-үндесбуын, сингармодыбыс-үндесдыбыс, сингармотембр-үндесәуез, жуан езулік үндесәуез, жінішке езулік үндесәуез, жуан еріндік үндесәуез, жінішке еріндік үндесәуез, тіл әуез, жуан әуез, жінішке әуез, езу әуез, ерін әуез, т.б. Бұл сингармомемо, яғни үндес сөзінен жасалған түбірлес терминдер ғана. Сол сияқты құрақ сөзін тірек сөз етіп алу арқылы бір топ пәнсөздерді /**дыбыс құрақ, сән құрақ, әуен құрақ, бедер құрақ, тіл құрақ**/ алады, -ынқы, -нқы форманттарымен жасалған /**тоғысынқы, жуысынқы, жайылынқы, шашыранқы**/ атаулары да тіл табиғатын танытуға қызмет етеді. Дауыс қатысына қарай дыбыстарды **тербеліссіз (катан), тербелінкі (ұян), тербелімді (үнді), тербелмелі (дауысты)** деп топтау да

жасалым (артикуляциялық) фонетиканың талдау жүйесіне тың леп әкелді деп айтуға болады. Жалпы ғалым ізденісін тыңғылықты қарастыру қажет.

Қазақ тіл білімі ғылымының бір саласындағы терминжасам тәжірибесі бұл бағыттағы басымдық төл сөздерге берілу керектігіне тағы бір дәлел. Әрине, халықаралық сөздер төл термин тұрақтағанша, сол сияқты жалпы, салыстырмалы бағыттағы еңбектерде қолданыста қатар жүреді. Ал олардың жазылу, айтылу нормалары – бөлек әңгіме.

Әдебиеттер:

1. Ш.Құрманбайұлы «Терминтану». Алматы, «Атлас», 2006.116 бет.
2. А.Байтұрсынұлы «Тіл тағылымы». Алматы, «Ана тілі»,1992
3. Х.Досмұхамедұлы «Аламан»
4. Қ.Жұбанов « Қазақ тілі бойынша зерттеулер». Алматы, «Ғалым», 1999. - 203бет.
5. Ж.Абуов. «Сингармонические основы восприятия речи». Алматы, 1998.

Автор в данной статье, основываясь на научные труды ученых, показывает преемственность традиций в формировании системы терминологических слов в области фонетики казахского языка.

ПЕДАГОГИКА БЫЛЫМДАРЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 378.2

Демеуова Н.К.,
аспирант АкГПИ

К истории системы повышения квалификации педагогических кадров

Как свидетельствуют исторические источники на территории Западного Казахстана ранее, чем где-либо на Евразийском пространстве, сложилась система подготовки и повышения квалификации учительских кадров. На наш взгляд, значительный опыт в этом деле накоплен в послеоктябрьский (1917 год) период нашей истории. В советском государстве вопросы повышения квалификации всецело отражались в директивных постановлениях партийных и советских органов и в основном решались на уровне нормативных документов Народного Комиссариата просвещения и конкретной практики. В годы гражданского противостояния (войны) и иностранной интервенции еще не была создана система переподготовки и их функции выполняли отдельные тематические курсы педагогов. Летом 1919 года число аналогичных курсов увеличилось до 200, а в 1920 году – в 1,5 раза. В течение лета 1923 года было проведено 180 губернских и 144 уездных курса, они охватывали более 55 тысяч работников образования, $\frac{1}{4}$ из общего числа которых являлись учителями начальных сельских школ (2).

Вопросы профессиональной подготовки кадров образования обсуждались на съездах учителей. В 1918-1920 гг. проходили: Всероссийский съезд учителей (июнь 1918 г.), съезд по народному образованию Западной области (1918 г.), педагогическая конференция Петроградского учительского союза (8.07.-13.07.1918 г.), Всероссийский съезд по школьной санитарии (20.03.-26.03. 1919 г.), съезд по охране детства (2-8.02.1919 г.), съезд учителей-интернационалистов (12-19.01.1919 г.), съезд заведующих отделами народного образования (09-16.01.1919 г.), конференция по физическому воспитанию дошкольного и школьного возрастов (06.-

10.09.1920 г.), Всероссийский съезд по детской беспризорности, дефективности и преступности (20.06-02.07.1920 г.) и др. [3].

Источники свидетельствуют, что Наркомпрос изначально проводил поиски путей строительства современной школы и к этому делу приобщал известных учителей дореволюционного периода. В качестве неотложной в работе с учительством была выдвинута задача идейно-политического перевоспитания [4]. На III-ем Всероссийском съезде Союза работников просвещения /1921 г./ был обобщен первый опыт за годы Советской власти, где принимается решение об объединении всех форм повышения квалификации в единую систему с постоянно действующими руководящими организациями в центре и на местах [5]. Тогда же при общем отделе Наркомпроса была создана секция по вопросам повышения квалификации, реорганизованная через год в самостоятельный отдел подготовки педагогического персонала.

Следует отметить, что с первых дней советской государственности все мероприятия по переподготовке и повышению квалификации проводились под контролем и при участии партийно-советских органов. Так в письме ЦК РКП (б) предписывалось: «Всем парткомам взять под свое руководство политическую часть проведения политико-просветительского цикла курсов и конференций, оказывать органам народного образования помощь в изыскании средств, в подборе лекторов для курсов» [6].

Важным историческим этапом в истории системы переподготовки и повышения квалификации кадров стал период укрепления режима единовластия и перехода экономики на единую форму собственности. В связи с индустриализацией и коллективизацией был однозначно поставлен вопрос улучшения политехнической и аграрной подготовки кадров, в том числе и педагогических работников. Основные направления повышения квалификации кадров были изложены в статье А.В.Луначарского «Индустриализация страны и повышение квалификации учителей» [7]. Суть новых требований к учебному плану курсов сводилась к следующему: а) увеличение в программах удельного веса вопросов государственной идеологии и массированная пропаганда учения о классах; б) вооружение учителей техническими знаниями; в) углубление их трудовой и политической подготовки; г) максимальное привлечение работников образования к общественно-государственным делам, считая ее как форму повышения квалификации. С этого времени работники учебных заведений стали привлекаться к ликбезу, работе в Советах, организации изб-читален и

клубов, пропаганде передовых методов труда, антирелигиозной и культурно-просветительской работе и др. идеологическим мероприятиям. В 20-30 гг. прошлого века впервые в практику включаются двухмесячные курсы для углубленной политехнической переподготовки учителей. Так, к июлю 1930 года были охвачены переподготовкой более 20 тыс. человек [8]. Но с конца 20-х годов заметно сократился объем часов на общепедагогические и методические вопросы. Стали вводиться докурсовые и послекурсовые задания, в основу которых закладывались критерии обобщения педагогического опыта и результатов творческих поисков учителей. Как склонны считать многие специалисты в условиях 20-х годов исследовательский метод преподавания рассматривался как главный, ведущий и оказывал значительное влияние на методы курсовой работы с преподавателями. Именно в этот период в учебных планах повышения квалификации утверждаются *практикумы, семинарские занятия, конференции по обмену опытом* работы. Таким образом, самообразование с этого времени стало рассматриваться не только как одна из форм повышения квалификации, но и как основной ведущий метод переподготовки учительства. В самообразовании важную роль стали играть Дома работников просвещения, экскурсии учителей регионов в столицу, культурные и индустриальные центры. В 1927-1929 годах были изданы два типа программ по их самообразованию: «Ступени образования», «Программы-минимум». В этот же период появляются и заочные курсы повышения квалификации, что также становится стимулятором эволюции системы.

В комплексе курсов повышения квалификации стали формироваться опытно-показательные учреждения (центры пропаганды передового опыта, экспериментальные методы обучения). На их базе проводились курсы и конференции, работали педагогические кружки, создавались музеи и выставки, проводилась стажировка учителей всех форм обучения. Вопросы изучения и широкой пропаганды опыта лучших учителей стали решать образцовые школы, которые создавались в регионах и были поставлены в более благоприятные материальные условия, в них сосредотачивались известные своими новациями педагогические кадры, теоретики в области образования.

В результате предпринятых мероприятий государственная система переподготовки учителей к 20-м годам заметно систематизировалась и стала базироваться на следующие основные принципы: плановость и всеобщий охват учителей; непрерывность

процесса повышения квалификации на протяжении всей педагогической деятельности; обусловленность и взаимосвязь содержания повышения квалификации и стоящих перед школой задач; ориентация на активные методы курсовой работы; взаимосвязь курсов, самообразования и других форм повышения квалификации; стимулирование творческих поисков учителей; ведущая роль самообразования.

В 20-30-е годы все курсовые задания в определенной мере решали задачу непрерывности повышения квалификации, обеспечивали связь теории с педагогической практикой, дифференцировали содержание занятий с учетом уровня подготовки слушателей. В самообразовании и непрерывности повышения квалификации эффективную роль сыграла подписная учительская библиотека «Педагогические курсы на дому». В 1924-1928 гг. учителя получили более 82 названий книг и пособий, которая потом до 70-х годов XX века почему-то была предельно ограничена и даже не выпускалась.

Позже получает теоретическое обоснование структура повышения квалификации, формируются звенья системы работы. Здесь особое значение отводилось квалифицированной, содержательной лекции как отправной точки для самостоятельных занятий. В частности, был сделан вывод о том, что лекциям должно выделяться не более 20% учебного времени, на лабораторные и семинарские – 35, практикумы – 25, обмен опытом – 10, экскурсии – 10. На основе опыта и предложений науки постепенно формируются виды повышения квалификации учительских кадров: ИПКП, Дома работников просвещения, районные (опорные) школы, опытно-показательные станции, педагогические техникумы и их филиалы на местах.

Введение всеобщего начального образования (30-е г.) вызвало приток в школы учителей, не имеющих специального, а во многом и общего среднего образования. Эта ситуация ориентирует формирующуюся систему повышения квалификации на получение работающими учителями педагогического образования, подготовку их к поступлению в педагогические вузы и техникумы. Готовя к поступлению в вуз, курсы одновременно выполняли функцию «скорой методической помощи», помогая овладевать элементарными методами преподавания. Оценки, полученные по завершении курсов, засчитывались при поступлении в учебные заведения. В 30-е годы в одном из официальных документов учителям было рекомендовано

предоставить четыре вечера в декаду (кроме выходных дней), «свободных от всяких учебных нагрузок в школе и вне школы» [9].

Еще одним этапом в истории системы повышения квалификаций педкадров стала аттестация на звание учителя начальной и средней школы, проводившаяся в 1938-1941 годы. По ее итогам учителя стали делиться на три группы: 1) получившие персональное звание учителя; 2) допущенные к педагогической работе при условии получения в установленные комиссией сроки соответствующего образования; 3) отстраненные от работы в школе в виду профессиональной непригодности.

Аттестация, проводившаяся под строгим контролем партийно-советских органов, стала определенным толчком к совершенствованию идейно-теоретического уровня, активизировала работу по изучению прогрессивных методов преподавания. К середине 30-х годов при всех отделах народного образования были созданы педагогические лаборатории, которые главным образом занимались распространением лучшего опыта «образцовых и массовых школ». Они проводили совещания по обмену опытом, организовывали стационарные и передвижные выставки, рекомендовали к изданию материалы о деятельности школ и учителей [10]. По существу, лаборатории стали прообразом будущих институтов совершенствования учителей.

При Наркомпросе создается Центральная педагогическая лаборатория, которая вела картотеку лучшего опыта школ, разработала систему ее квалификации и хранения. Параллельно развивалась сеть институтов повышения квалификации кадров народного образования (ИППК НО), а в начале 40-х годов в районах открываются педагогические кабинеты. Их деятельность регламентируется Положениями. В 1938 году Наркомпрос утверждает «Положение о методической работе в школе», «Положение о кустовом методическом объединении учителей», «Положение об институте усовершенствования учителей».

Таким образом, к концу 30-х годов XX века сформировалась система государственных учреждений повышения квалификации учителей, которая с истечением времени подвергалась многократной реформации. Но об этом другой разговор.

Литература:

- (1) - Ф.Г.Паначин. «Педагогическое образование в России». М., Педагогика, 1979.
- (2) - Королев Ф.Ф. Очерки по истории советской школы и педагогики, 1917-1920.-М. 1958.

- (3) - Педагогическая мысль. № 10-12. 1920.
- (4) - Г.В.Витухновский. Борьба партии большевиков за учительство в 1917-1919 гг. – М., 1949; Н.Г.Липочкина. Борьба коммунистической партии за идейное завоевание и организационное объединение учительства в первые годы Советской власти (ноябрь 1917-начало 1921 гг.) – Ростов-на-Дону, 1967.
- (5) - Бюллетень III Всероссийского съезда Союза работников просвещения: 1-8 октября 1921 г. – М., 1921. с.4.
- (6) - Справочник партийного работника. Вып. 4-й. – М., Новая Москва. 1924. с.167.
- (7) - Работник просвещения. 1927; Еженедельник НКП. 1929. №№ 10-11. с.21.
- (8) - ЦГАОР, ф. 5462, оп.12, ед.хр. 133, л.357.
- (9) - Бюллетень Наркомпроса. 1934. №№ 7-8. с.3.
- (10) – там же, 1935. № 12.

Макалада 1917-1930 жылдардагы педагогикалык кадрлардын біліктілігін арттыру жүйесінің тарихы жөнінде сөз болады.

УДК 53: 001.8

Кузьмичева А.Е., к.ф.-м.н., профессор.
 Мырзина Н.В., к.ф.-м.н., доцент.
 Жусупкалиева Г.К., к.п.н., доцент.

Научные исследования на кафедре физики

Кафедра физики – одна из старейших кафедр педагогического института, созданного в октябре 1932 года. В связи с различными объективными условиями в обществе, процессах, связанными с реформами высшего и среднего образования, кафедра неоднократно реорганизовывалась, носила различные названия, но в научной работе неизменно сохранились два направления, соответствующие профилю кафедры педагогического института: физика и методика преподавания физики в вузе и школе. Первой темой НИР была: «Определение некоторых констант с помощью ультразвука» Якимовичем Г.С.(зав. кафедрой физики) и Шмелевым В.И. (зав. кафедрой математики) создавалась экспериментальная установка, позволяющая решить поставленную проблему.

Интенсивность и широта научных исследований возросли в 60-е годы, когда в соответствии с политикой СССР появилась возможность подготовки научных кадров через аспирантуру в ведущих Вузах и научных центрах Академии наук в Алматы, Москве.

Ленинграде и др. городах. Научная атмосфера на кафедре формировалась молодыми преподавателями, выпускниками КазГУ, среди которых особая роль принадлежит Джунусову Е.Д., который организовал на кафедре семинар по актуальным проблемам физики, философии, естественно-научного мировоззрения.

Практические шаги в проведении научных исследований связаны с приходом Шахова Б.П. Увлеченный вопросами астрофизики, энтузиаст науки о Космосе, Б.П.Шахов смог установить творческие связи с лабораторией космических лучей КазГУ (Алматы), Институтом земного магнетизма ионосферы и распространения радиоволн (ИЗМИР АН СССР), Физико-техническим институтом им. А.Ф.Иоффе АН СССР, и привлечь к исследованиям молодых преподавателей кафедры и талантливых студентов.

[Творческая группа изучала теорию космических лучей, разрабатывала эксперимент, собирали установки для регистрации частиц. По проблеме «Космические лучи» защитили кандидатские диссертации Кузьмичева А.Е., Мырина Н.В., Шахова Ю.А.]

Позднее Б.П.Шахов заинтересовался проблемой «Астрофизические явления и радиоуглероды», а верные «космическим лучам и солнечному ветру» А.Е.Кузьмичева и Н.В.Мырина продолжали совместные исследования с учеными ИЗМИР АН. Курировали работу доктор ф.м.н. Дорман Л.И. и к.ф.н. Каминер Н.С.

За период трех десятилетий сотрудничества внесен большой вклад в изучение высокоскоростных потоков (ВСП) солнечного ветра вспышечного происхождения и потоков из корональных дыр, в изучение межпланетного магнитного поля. Учеными была доказана возможность исследования формы фронта и скорости ударных волн в межпланетном пространстве по данным об эффекте возрастания интенсивности космических лучей перед магнитными бурями с внезапным началом. Ускорение частиц ударными волнами. Исследовались пространственные и временные вариации космических лучей перед фобуш-понижениями, вызванными потоками солнечного ветра вспышечного происхождения. Было получено подтверждение правильности предположения о существовании единого механизма, ответственного за фобуш-понижение (понижение интенсивности космических лучей в период магнитных бурь) и предшествующее ему возрастание интенсивности перед бурями с внезапным началом. Этот механизм - ускорение заряженных частиц галактических космических лучей при отражении

на переднем фронте ударной волны и выметание их, следовательно, из области за фронтом.

Результаты исследования солнечно-суточных вариаций, северо-южной и восточно-западной анизотропии интенсивности галактических космических лучей позволили получить информацию о геомагнитных условиях в межпланетном пространстве после мощных солнечных вспышек.

В частности, по данным регистрации интенсивности космических лучей на наземной мировой сети станций можно определить форму фронта ударных волн, а следовательно и характеристики потоков плазмы солнечного ветра и межпланетного магнитного поля.

За период двух циклов солнечной активности выполнено исследование явлений, связанных с ВСП солнечного ветра, источником которых являются корональные дыры на Солнце, т.е. областей с открытой геометрией магнитного поля, облегчающей истечение потоков солнечной плазмы. Такие потоки существуют в течение нескольких оборотов Солнца вокруг своей оси, в которые Земля периодически попадает. Получены результаты, указывающие на связь скорости и ширины потоков, эволюцию параметров, ВСП, в том числе дисперсии магнитного поля.

По данным нейтронной и ионизирующей компонент исследованы связь анизотропии космического излучения и спектральных характеристик крупномасштабных флуктуаций космических лучей.

Результаты исследований ежегодно представлялись на Всесоюзные и международные конференции, семинары. Возможность проведения значимых для науки исследований была результатом творческой связи с ИЗМИР АН СССР, возможность использования данных мировой сети станций космических лучей и геомагнитного поля астрофизических обсерваторий и метеорологических станций, данных непосредственных измерений в Космосе, полученными на ИСЗ и МАС СССР, США и Европы. Руководство нашего института представляло преподавателям научные стажировки в ИЗМИР АН, возможность участия в конференциях и семинарах.

По проблеме: «Астрофизические явления и радиоуглерод» под рук. Б.П.Шахова при кафедре функционировала хоздоговорная лаборатория, в которой исследования вели физики Шахова Ю.А., Тлеугалиев С.Х., Орищенко А.В., Ахметкереев С.Х., Кузьминчева А.Е.

Радиоуглерод образуется в атмосфере Земли под действием космических лучей и накапливается в древесине растущих

деревьев, костях животных. Радиоуглеродная лаборатория Б.П.Шахова вошла в систему аналогичных лабораторий СССР и зарубежных, и работала в тесном контакте с ними. Курировал исследования профессор Ленинградского физико-технического института им. А.Ф.Иоффе П.Е.Кочаров. Исследования велись в двух направлениях: датирование археологических образцов по содержанию в них радиоуглерода и обратная задача содержание радиоуглерода в археологических образцах известного возраста и в кольцах деревьев определять интенсивность космических лучей, и следовательно астрофизические явления, в прошлом.

Талантливый экспериментатор Б.П.Шахов разрабатывал установку для измерения активности образцов, имеющую точность измерения не ниже международных. Кузьмичева А.Е. исследовала статистические методы оценки погрешности экспериментальных рядов данных. Химики Костарев А.С, Петренко Ю.В, Шабаева Л.В. выполняли химическую подготовку присылаемых научных археологических образцов и колец древесины с проведения измерения содержания в них радиоуглерода. Ахметкереев С.Х. исследовал возможность исследования измерений климата Земли в прошлом по радиоуглеродным данным.

Важное значение для радиоуглеродных исследований в СССР имела разработанная С.Х.Тлеугалиевым программа на ЭВМ для проведения спектрального анализа солнечной активности по радиоуглеродным данным, что позволило выявить цикличность солнечной активности различных периодов и связывать с ними процессы в окрестности Земли. Автоматизация, применение ЭВМ имела большое значение для решения проблемы. С.Х.Тлеугалиеву было присвоено ученое звание кандидата физико-математических наук.

О вкладе ученых кафедры в науку говорит тот факт, что дважды Всесоюзные семинары-совещания по проблеме: «Астрофизические явления и радиоуглерод» проводились в Уральске на базе нашего института при поддержке городских и областных органов управления. Генетически связанные направления, датирование и изучение астрофизических и геофизических явлений, за сотни и миллионы лет, по радиоуглеродным данным имеет научное и практическое значение. Советский Союз занимал лидирующее положение в этих исследованиях. Установленные корреляцией вариаций содержания в атмосфере Земли и циклической деятельности Солнца важны для физики солнечно-земных связей, прогнозирования солнечной активности, ее влияние на геомагнитную

активность и климатические условия. Разрабатывая приборы высокой точности, проводя методические исследования, как обработать образцы, как провести измерения, как оценить точность статистических результатов ученые нашей кафедры внесли немалый вклад в решение проблем, связанных с радиоактивным углеродом.

Астрофизические явления, в том числе космические лучи, радиоуглерод вызывали большой интерес студентов. Для них проводились спецкурсы, разрабатывались темы курсовых и дипломных работ. Студенты принимали участие в научных исследованиях кафедры и рассматривали методический аспект темы. Значимым этапом развития связи НИР по астрофизике и подготовки учителя физики явилась защита выпускаемой кафедры Жусупкалиевой Г.К. диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Ею разработана система функционально методических знаний и умений учителя по проведению факультативных занятий. Вопросы профессиональной подготовки учителя разрабатываются на основе факультативного курса «Физика Космоса» и включают изучение астрофизики во взаимосвязи с соответствующими вопросами физики, спецсеминары, участие семинаров во всех видах НИР. Возможность использования астрофизических, геофизических и метеорологических данных мировой сети наземных станций, данных ИСЗ и МАС стимулировало познавательную активность студентов.

На кафедре (Кузьминчева А.Е. Мырина Н.В. Тлеугалиев С.Х.) были разработаны спецкурсы «Геофизика», «Магнитные поля в Космосе», «Солнечный ветер», «Космические лучи и исследование космоса», «Солнечно-земные связи», которые в настоящее время могут стать основой элективных курсов при внедрении кредитной системы обучения студентов.

Включение НИР по астрофизике в учебный процесс направлено на расширение знаний будущих учителей физики о законах окружающего мира, на формирование у них наиболее полных представлений о физической картине мира, естественно-научного мышления. Участвуя в НИР кафедры, студенты приобретали навыки проведения исследования, обработки результатов, написания реферата, правильного устного и письменного представления работы. Эти навыки входят в состав профессиональных качеств учителя, особенно необходимых на современном этапе реформы образования в РК, этапе внедрения профильного обучения, при котором исследовательская работа учащихся является составным элементом процесса обучения.

Во все время существования кафедры физики общекладедральной научно-методической темой была тема «Совершенствование содержания и методов обучения в вузе и школе». Большое внимание уделялось формированию у студентов навыков проведения физического эксперимента, физических исследований. Лучшими лабораториями были лаборатория радио - и электротехники С.Г.Быковца, лаборатория специального физического практикума А.С.Семыкина, лаборатория ядерной физики Ю.А.Шаховой, лаборатория методики Ишанбековой Т.Н. Вопросам методики посвящали свои диссертации Сырым Ж.С. и Кусанов Р.К. Разрабатывались и внедрялись программы спецкурсов и факультативов для студентов и школьников, с включением элементов исследовательской работы обучаемых. Успешность этой работы нашла отражение в кандидатской диссертации Жусупкалиевой Г.К.

С началом всеобщей компьютеризации внедрением ЭВМ в учебный процесс активно занимались С.Х.Тлеугалиев, А.В.Орищенко, С.Х.Ахметкереев, А.Е.Кузьмичева, Сырым Ж.С. С.Х.Тлеугалиевым был разработан цикл лабораторных работ по квантовой механике на ЭВМ «Ямаха»

Реформа школы, компетентностная парадигма образования, введение кредитной системы обучения принципиально изменили подходы к научно-методической работе преподавателей кафедры. Анализ достоинств и недостатков традиционной школы, внедрение технологий развивающего, личностно-ориентированного обучения, информационных технологий, компьютерных технологий - в центре внимания всех преподавателей кафедры.

75-летие педагогического института профессорско-преподавательский состав кафедры встречает, анализируя пройденный путь и планируя творческую работу в системе вузовского и школьного образования в период реформ.

Макалат М.Өтемисов атындагы БҚМУ-дың 75-жылдыгына және физика кафедрасының барлық жылдардағы ғылыми, ғылыми-әдістемелік жұмыстарына арналған. Макалада физика және астрофизика мәселелері бойынша зерттеулердің нәтижелері және мектепте, жоғары оқу орындарда физиканы оқыту әдістемесінің жиілендіруі көрсетілген.

The article is devoted to the 75th Anniversary of WKSU after M. Utemisov and reflects the scientific and research work of the chair science its existence. The results of the research work on the problem in physics and astrophysics and the perfection of the methods of teaching of physics at school and at the institute of higher education are reflected in the article.

Музыка – педагогикалық факультеттердегі студенттердің нормен жұмыс іс – әрекетінің қалыптасуы

Қазіргі уақытта ұрпақ тәрбиесіндегі басты мәселе тұлғаны рухани дамыту, яғни өзінің өмірдегі орнын атқаратын міндетін қазіргі және болашақтағы жауапкершілігін, дүниенің күрделі құрылымын түсініп және өзін-өзі үздіксіз жетілдіру. «Адамзат дене және жан аталатын екі бөлімнен тұрады»¹⁰, тәрбие дегеніміз сол жанның жеке тұлғаның рухани дүниесінің мәдениетін қалыптастырып дамытуда музыка өнерінің орны ерекше. Орыстың педагог музыканты Д.Б. Кабалевский былай деген «Музыка - өнер, адамға эмоцияналдық әсер ететін күш. Менің ойымша – сіздердің әр қайсысыңыз бұл сәтті сезініп көрдіңіздер – сондықтан да, музыканың балалар мен жасөспірімдердің рухани әлемін тәрбиелеуде ықпалы зор»¹¹. Өнерде сабақтастық болғанда ғана оқушылардың жоғары мәдениетін қалыптастыратын, жан-дүниесі бай, ой парасаты кемелденген білімді маман тәрбиеленеді.

Жас ұрпаққа сапалы тәрбие және сапалы білім беру деңгейі ең алдымен мұғалімнің даярлығына, оның іс-тәжірибесінің қалыптасып шыңдалуына байланысты.

Музыка білім беруде нормен орындаушылық өнері, мектеп оқушыларын музыкаға тәрбиелеудегі бөлінбейтін бір сала болып табылады. Хор өнері біріккен ұжымдық жиынның қорытындысы іспетті, адамдардың бір-бірімен ынтымақтастығы, бірлігі, келісімділігі, ұйымшылдық қасиетін көрсететін және өзінің тобын басқа топтармен салыстырып бағалай білушілік, тағы да басқалай қасиеттерді қамтиды.

Басқа да өнер түрлері сияқты хор өнерінде қоғамдық ой сананың бір формасы, оның ерекшелігі саз өнері, музыкалық орындаушылық шебері, көркемдік бейнелеу, т.б. өнердің жиынтығынан тұратын синтездік өнер. Өскелең ұрпақты жан-жақты жетілдіру - оның шығармашылық қабілеттері мен

¹⁰ М. Жұмабаев «Педагогика». А 1993 ж. 6-бет

¹¹ Д. Б. Кабалевский «Дорогие мои друзья» М. 1979 г. 13 - бет

дарындылығын дамытып және мәдениеті қалыптасқан адамды тәрбиелеуді көздейді.

Музыка мұғалімінің кәсіби даярлығы туралы педагог-музыканттар Л.Г. Дмитриева, Н.М. Черноиваненко өз еңбектерінде былай деген - «Мектептегі оқушының музыкалық мәдениетін қалыптастыруда музыка мұғалімінің орындаушылық шеберлігі, орындалатын шығарманың көркемдік, өнегелік мазмұнын ашып, оқушылардың шығармашылық мүмкіндігін көтере білетін эстетикалық талғамын дамытатын ролі зор. Осы бағытта келешек жас ұрпаққа сапалы білім беруші ең алдымен, болашақ музыка мұғалімінің кәсіби дайындығы, іс-тәжірибесінің қалыптасып, шыңдалуына байланысты».¹²

Музыкалық мұғалімі мамандығы педагогикалық тәрбиелік ұйымдастырушылық, орындаушылық дағдылардың басын біріктіретін әртүрлі іс-әрекеттерді құрайды. Осы іс-әрекеттер бағалардың музыкалық мәдениетін қалыптастыруда және белгілі максаттарға жету барысында орындаушылық шеберліктерімен, білікті дағдыларымен тығыз байланысты.

Балалардың музыкалық-эстетикалық тәрбиеге баулудың бірден бір құралы - хор, сондықтан болашақ музыка мұғалімінің институт қабырғасында алған оқу білімдерін, іс-тәжірибесімен ұштастыра білуі қажет. Болашақ музыка мұғалімі хор шығармасының жұмысқа дайындаудың алғашқы қызмет сатысын оқытушының басшылығымен дирижерлау, хор класс сабақтарында айқын меңгереді.

Хор сабағы-комплекті түрде бірнеше сабақтың жиынтығын құрайды. Хорда ән айту студенттердің кәсіби іскерлігін жан-жақты жетілдірудің негізі болып саналады. Хормен жұмыс барысында оқытушы студенттердің бойына сапалы түрде көркемдік, техникалық міндеттердің орындалуын қадағалап, шығармашылық көзқарастың қалыптасуына ықпал етеді. Сол сияқты хормен жүргізілетін іс-әрекет түрлері де жан-жақтылық, білімділікті талап етеді.

"Оқу барысында алған білім, үйренген әдіс-тәсілдерін шыңдауда осы хор сабағы, болашақ музыка мұғалімі үшін үлкен зерттеушілік мектеп».¹³ Мектептегі музыка сабағын, бір сынып оқушыларын ұжымдық хор деп санаймыз. Сондықтанда мектептегі

¹² Л. Г. Дмитриева, Н.М. Черноиваненко. Методика музыкального воспитания в школе. М. 1989. 31- бет

¹³ Апраксина О.А. Методика музыкального образования М. 1983 г. 15 – бет

музыка сабағындағы іс-әрекет жүйелі түрде жүргізілуі тиіс. Сабағын, бірінші сынып оқушыларын ұжымдық іс-әрекетінде жүйелі түрде жүргізілуі тиіс.

Мектепте музыка сабағындағы ән үйрету іс-әрекетіндегі осы вокалды-хор техникалық жұмыстарының түрлері біркелкі жүргізілуі тиіс. Студенттердің мектепте алғашқы практика өту барысында ескеретін мәселелердің бірі, сабақ беруде вокалды-хор айту іс-әрекеттерінің жұмыс түрлері керекті деңгейде өтпеуі. Әрине мұндай жағдайда өзі үйретілген әннің көркемдік-бейнесінің ашылмауы, нақты ойдың болмауы, оқушылардың бойына ән туралы солғын түсініктің қалыптасуына ықпал етеді, сондықтанда болашақ жас маманның вокалды техникалық және музыкалық көркемдік орындау құралдарын саналы, сапалы түрде меңгеруі, болашақ маманның ертенге сенімді көзқарасын көңілге ұялатады.

«Студенттердің оқу процесіндегі негізгі мақсаттарының бірі, музыкалық циклдағы сабақтардың кәсіби бағытын терең, нақтылы меңгеруі. Хормен жұмыс іс-әрекетіне қойылатын басты талаптар көркемдік дәрежесінің жоғары, теориялық білімдерінің мықты болуы».¹⁴

Хор сыныбы, дирижерлау сабақтарында студенттер нотаны жылдам оқу дағдысын меңгеруге, өзінің сүйемелдеуімен ән айтуға, дирижерлап, ұжымды басқару іскерліктерін қалыптастырып, дамытуға дағдыланады. Практикалық әрекет барысында болашақ маманның өздігімен дербес орындаушылық шеберлігінің шығармашылық бастамасы жүйелі болғаны дұрыс. Осы ойды мақсатқа ала отырып студенттің бойында шығармашылыққа жетудегі іс-әрекеттерді қалыптастыруымыз қажет. Ол үшін студенттің техникалық шеберлігін жетілдіруге, музыка тілін, қабілетін саналы қабылдауға тәрбиеленуі керек. Хор ұжымымен жұмыс барысында іс-әрекеттер осы айтылған жағдайларды шешуші түйіні іспетті, студенттің ынтасына, икемділігін, шығармашылық тұрғыдан ойлауын, қоғамдық санасын тәрбиелеуге ықпалы зор.

«Болашақ музыка мұғаліміне ең қажетті құрал ретінде дауыс мүмкіндігін, практика жүзінде, техникалық қыры мен сырын меңгеру қажет».¹⁵ Оқу хорындағы вокалдық жұмыстардың мақсатты түрде жүйелі, дұрыс әдістемеде жүргізілуінің нәтижесі жоғары көркемдік деңгейдегі жетістіктерге жетудің көрінісі оқу

¹⁴ К. Әсембекова Хорға арналған шығармалардың кейбір ерекшеліктері. А1987 ж 6 – бет.

¹⁵ Э.Б. Абдуллин, Е.В. Николаева Музыкально-педагогические технологии учителя музыки. М. 2005 г. 18 – бет.

хорынын вокалдык мәдениетінің жоғары деңгейде болуы, вокалдык есту қасиетінің сапалы болуының көрінісі. Жанару дәуіріндегі эстетикалық тәрбиеге жанаша көзқарас жана сапалык деңгейді талап етеді. Сол себепті өз ісіне деген талғамы жоғары білікті маман қажет. Бүгінгі студент - ертенгі маман. Келешек ұрпақты тәрбиелеу – білгір де іскер мамандардың еншісінде.

Әдебиеттер:

1. Э.Б. Абдуллин, Е.В. Николаева Музыкально-педагогические технологии учителя музыки. М. 2005 г. 18 – бет.
2. Апраксина О.А. Методика музыкального образования. М. 1983 г. 15 - бет
3. К. Әсембекова Хорға арналған шығармалардың кейбір ерекшеліктері. А1987 ж. 6 – бет.
4. Л. Г. Дмитриева, Н.М. Черноиванненко. Методика музыкального воспитания в школе. М. 1989. 31- бет
5. М. Жұмабаев «Педагогика». А 1993 ж. 6-бет
6. Д. Б. Кобалевский «Дорогие мои, друзья» М. 1979 г. 13 - бет

Автор статьи анализирует современные требования к учителю музыки, ставит перед преподавателями высшей школы важнейшую задачу - подготовить высококвалифицированных специалистов, способных воспитать духовную культуру и любовь к музыке у подрастающего поколения. В статье рассматриваются вопросы формирования вокально-хоровых навыков и умений у будущих учителей музыки.

In this article "Formation of students' activities on working with chorus in music-pedagogical faculties" the author pays more attention to the effective ways of working with chorus. He also shows the importance of aesthetic education in training young generation. Author tries to show future music teacher's educational activities formation in detail.

Проблема отбора и прогнозирование в детско— юношеском спорте

Выбор каждым человеком вида спорта, в наибольшей мере соответствующего его индивидуальным особенностям, составляет сущность спортивной ориентации. Спортивная ориентация связана прежде всего с детско-юношеским и массовым спортом. Хорошо представленная спортивная ориентация повышает эффективность спортивного отбора. Технология ориентации и отбора едина, различие только в подходе: при ориентации выбирают вид спорта для конкретного человека, а при отборе - человека для конкретного вида спорта. Спортивные способности проявляются только в развитии, поэтому становление таланта происходит в конечном итоге в процессе многолетних занятий спортом. Только при этом условии выявляются люди, имеющие высокие адаптационные качества, позволяющие осваивать большие тренировочные нагрузки и передовую спортивную технику. Вовлечение людей в систематические занятия спортом, и их интерес в личные достижения зависят от соответствия индивидуальных особенностей специфики того или иного вида спорта.

Спортивный отбор - это комплекс мероприятий по выявлению спортсменов, обладающих высоким уровнем способностей, отвечающих требованиям специфики вида спорта. Качественно видоизменяясь, отбор входит в систему многолетней подготовки на всех её этапах и состоит из четырёх уровней: (Моришук В.Л. «Методика отбора в спорте»)

Первый уровень - начальный отбор для выявления детей (в большинстве видов спорта это возраст 9-14 лет), обладающих потенциальными способностями к успешному овладению конкретным видом спорта. Организационно отбор проводится в три этапа. На первом - агитационные мероприятия с целью вызвать интерес к занятиям; на втором - тестирование и наблюдения для определения способностей детей к данному виду спорта; на третьем, самом продолжительном - наблюдения в процессе обучения и развития физических способностей с целью установления темпов освоения учебного материала.

Второй уровень - углубленный отбор для выявления перспективных юношей и девушек (возраст 16-17 лет), обладающих высоким уровнем способностей к данному виду спорта и склонностям к определённой специализации (виду лёгкой атлетики игровой функции и т.п.).

Третий уровень - отбор для выявления спортсменов (возраст 18-20 лет) для зачисления в коллективы спортсменов высокой квалификации. Отбор осуществляется на основе изучения тренировочной и соревновательной деятельности в детско-юношеском коллективе, тестирования и обследования во время специально проводимых для этого учебных - тренировочных сборов.

Четвёртый уровень - отбор для выявления спортсменов в различные сборные команды (страны, региона, ведомств и др.) для определения участников ответственных соревнований. С этой целью анализируется информация о тренировочной и соревновательной деятельности спортсмена в своём клубе, в сборной команде, изучается соревновательная деятельность на национальных чемпионатах на учебном - тренировочных сборах.

В отборе участвуют тренеры, работающие с данным контингентом, и группы экспертов из числа ведущих специалистов данного региона.

Конкретное содержание методики отбора обусловлено спецификой вида спорта. Она основывается на системе педагогических, медико -биологических и психических показателей, имеющих высокую прогностическую значимость (уровень физических качеств, специфических для данного вида спорта, уровень способностей лежащих в основе технико-тактических действий, морфологические данные, функциональные особенности организма, свойства высшей нервной деятельности и др.). Учитывается исходный уровень, изменение показателей обследования с возрастом и под влиянием тренировки, связь этих показателей со спортивными достижениями. Количество отбора служит важным условием успешности многолетней подготовки спортивных резервов. В процессе многолетней подготовки комплексного метода отбор расширяется, сам отбор становится более углубленным, вследствие чего количество оцениваемых увеличивается. Известно что типологические свойства личности весьма консервативны, и очень важно с самого начала занятий подсказать школьнику подходящий для него вид спорта, точно подобрать арсенал технических средств, определить индивидуальный стиль деятельности.

Индивидуальная работа, индивидуальный подход требуют хорошего знания человека, индивидуальных личностных особенностей людей, на которых направляются воспитательные воздействия. Выше изложенное свидетельствует о том, что в педагогической науке следует больше внимания уделять психодиагностике как в области знаний, направленных на изучение индивидуальных особенностей конкретных людей, черт их личности. Именно с помощью методов психодиагностики может быть получена информация для прогнозирования успехов деятельности, собраны материалы для рекомендации по индивидуальному подходу в обучении и воспитании. Получение соответствующей психодиагностической информации (Моришук В.Л. «Методика отбора в спорте») открывает определённые возможности и в отличии отбора спортсменов, подбора и комплектования спортивных команд. Психологические исследования могут быть индивидуальными и групповыми, аппаратурными и бланковыми. Использование аппаратурных и бланковых тестов не исключает, а напротив, предполагает проведение также наблюдения. Более объективные материалы тестирования могут быть получены в результате неоднократных заданий. Повторное применение тех или иных психологических процессов, состояний и свойств личности школьника, занимающегося физкультурой спортсмена, говорит об эффективности проводимой физической, технической, психологической подготовки.

Оценку того или иного качества, эффективности тренировки, выявление низких показателей лучше проводить на основе данных нескольких тестов, близких друг к другу по лежащим в основе их выполнения психологическим механизмом. Наиболее низкие показатели тестов целесообразно проверить повторно. Отбор - чрезвычайно многоплановая проблема: социальная, экономическая, этическая, педагогическая. Есть в этой проблеме часто техническое направление: как и на основе каких показателей провести отбор, чтобы его эффективность была максимальной?

Актуальность проблемы отбора объясняется бурным ростом спортивных результатов и их чрезвычайно высоким уровнем. (Краснов С. В. «Легкая атлетика»). Главная особенность спорта - установка на достижении максимального результата, что требует от человека проявления специфических болевых усилий. Отсюда возникает необходимость поиска физически одаренных, талантливых детей которые могли бы показывать высокие спортивные достижения в экстремальных ситуациях, являющихся отличительной чертой спорта.

Отбор проводится на основе выявления и оценки достаточно определенных и устойчивых качеств личности и способностей, которые рассматриваются в диалектическом единстве как врожденные свойства, так и как свойства, приобретенные в результате влияния факторов наследственности и среды.

Как правило, достижение успеха определяется комплексом способностей. Иными словами, выдающихся спортивных результатов разные люди могут добиться благодаря сочетанию различных способностей при широкой взаимокompенсации одних качеств другими.

Однако высокий уровень развития способностей не гарантирует успеха, если спортсмен не может проявить сознательных болевых усилий (мотивации) на тренировках и соревнованиях в борьбе за достижение высоких результатов. Очень часто способности и мотивация компенсируют друг друга, и мотивация может восполнить недостаток способностей и наоборот. Конечно, выдающиеся спортивные достижения доступны только людям, которые обладают одинаково высоким уровнем способностей и постепенный характер развития этих способностей в процессе многолетней тренировки обуславливает систему их выявления и оценки. Обязательное комплексное всестороннее обследование, включающее оценку многофункциональных, медицинских, педагогических и психологических показателей. Проведение отбора в процессе многолетних тренировок на нескольких этапах имеет свои задачи, сроки и критерии. Естественно, требования, предъявляемые к юным спортсменам, на каждом последующем этапе повышаются.

Выявление и оценка качеств, обеспечивающих успешное выполнение спортсменом постепенно усложняющихся требований многолетней тренировки, - одна из основных задач проблемы отбора.

В спорте имеются три основных разновидности отбора: (Ильин Е.П. «Психология физического воспитания».)

1) спортивная ориентация - определение целесообразности занятий для данного ребенка тем или иным видом спорта;

2) комплектование команды - формирование спортивного коллектива, выступающего на соревнованиях как единое целое, что связано с психологической совместимостью ее членов (команды по спортивным играм, гребле и др.);

3) Спортивная селекция - отбор спортсменов высокой квалификации для выступления за национальную команду.

Для того чтобы выявить потенциальные спортивные способности ребенка, необходимо иметь четкое представление о факторах,

определяющих высокие спортивные достижения в конкретном виде спорта. Для этого уточняются требования, которым должен соответствовать спортсмен экстра-класса в своем виде спорта, на основании чего разрабатываются модельные характеристики. Только изучив все эти компоненты, можно иметь полную информацию о физической нагрузке, которую спортсмен выполнит или должен выполнить в процессе тренировок.

Подводя итог данной статье, хотелось бы отметить, что основные цели данной работы были выполнены, дана общая характеристика спортивной ориентации, рассмотрены различные ее проявления и сочетания. Но, несмотря на это, данный вопрос остается актуальным и может послужить основой более широкого исследования.

Литература:

1. Пономарёв Н.И., Катинов А.М. «Физическая культура и спорт в образе жизни студентов». Теория и практика ФК. 1983, 4. с. 23-24.
2. Ильин Е.П. «Психология физического воспитания». М., 1980 г.
3. Краснов С. В. «Легкая атлетика». Москва, 1999 г.
4. Моришук В.Л. «Методика отбора в спорте» Москва, 1999г.

Бұл мақалада автор жас спортшыларды таңдау кыыншылықтары жөнінде сөз етеді.

Талантты спортшыларды таңдау комплексінің шаралары, жоғары деңгейдегі қасиеті бар, әрбір спорт түрінің спецификасының талабына жауап беретін талдау бірнеше этаптан тұрады. Осы мақалада автор таңдауды ашуға тырысады. Спорттық секцияның дәрежесін көтеру үшін бірнеше комплексі шараларды ұсынады.

To the article "Problem of selection and forecast in nursery- youthful sport" of Usachev S.A., teacher of department "Sport disciplines" of West Kazakhstan State University after M.Utemisov.

Problems of selection is a complex of arrangements for exposing sportsmen who has high standard of capabilities, which meet the requirements of specifics of sport's types.

Selection is carried out in several stages. The author tries to show them and suggests complex of arrangements for improving sport's selections.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ИСКУССТВОВЕЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ 7.01

Қ.Ералин,
Х.А. Яссаун атындағы ХҚТУ п.ғ.д., профессор
Б.Қасымбекова,
“Отырар” университетінің оқытушысы

Сәндік қолданбалы өнер арқылы болашақ оқытушылардың өнертанымын қалыптастыру

«Көз жетпеске сөз жетеді» демекші өнертанымның сан алуан түрлерін, оның халыққа, яғни шәкірттерге беретін тәлім-тәрбиесімен үлгі өнегесін ұрпаққа ұстаз – ұтылыққа ұран болатынын сөз жүйесімен даралап жеткізу барысында темірді от балқытатынындай жүректі сөз балқытатынын есте ұстап, өнертанымды төмендегідей етіп ұсыну арқылы, әр мұғалім өзінің ту көтерген Отанына патриоттық сезімде болуы керек. Ондай ұстаздың алдынан білім алып, тәрбие көрген шәкірт елінің адал да білімді, өз саласының білікті де білгір маманы болып өседі. Ең қасиетті кітабымыз “Құранның” өзінде де ұстаздың орны, қадір-қасиеті тұрғысынан ұстазды сыйлау мұсылманның басты парызының бірі ретінде ерекше айтылады. Ушинский “Мұғалім – зор тұлға, ол күннің құдіретті сәулесі сияқты” дегендей ұстаз шәкірт үшін ең маңызды тұлға болып есептеледі.

Болашақ мұғалімдердің оқышыларға эстетикалық тәрбие беруге, олардың мәдениетін қалыптастыруға қажетті дайындығы болуы тиіс. Себебі, қандай мұғалім болмасын оның бір қызмет саласы оқышыларға эстетикалық тәрбие беру, олардың әсемдік сезімдерін дамыту, өнерді тануға үйрету болып табылады. Мұндай іс-әрекетті нәтижелі жүзеге асыру үшін болашақ мұғалімді мектептегі тәрбие жұмысына дайындап жіберу қажет. Ол үшін дайындық барысында болашақ мұғалімге өнертаным білімдерін меңгерту шарт.

Өнертаным - өнерді зерттейтін қоғамдық ғылымдар жиынтығы. Өнертаным бүкіл көркем мәдениеттің бәрін тұтас зерттейтін және өнердің әр саласын өзінше жеке-жеке қарастыратын ғылым саласы.

Өнердің пайда болуы өркендеу–калыптасу сатыларының адамзат тарихынан алатын орнын, атқаратын қызметін, мәдениетпен және басқа да құбылыстармен ара-қатынасын нақтылайды. Көркем шығармалардың мазмұны мен түр мәселелерін анықтайды.

Барлық өнертаным ғылымдары бірімен – бірі тығыз байланысты өнер теориясы, өнер тарихы және көркем сын деп аталатын негізгі үш саланы қамтиды.

Өнер теориясы дәуір талабына эстетикалық талғам – тілекті ескере отырып, қоғамның пластик, өнер және оның жеке түрлері жөніндегі әлеуметтік – философиялық көзқарастарды қорытып әрі дамытып отырды. Ол өнердің идеялық мазмұны, танымдық мәні, көркемдік тәсілі, көркемдік формалары, бейнелеу құралы, өнер техникасы мен техникалогиясы, түр мен жанр ерекшелігі тағы басқа мәселелерді өзара байланыстыра зерттейді. Сонымен қатар өнердің жалпы заңдылықтарын объективтігіне логикалық дамуын қоғам мен ара – қатынасын ұжым мен жеке адамдарға әсерін жан-жақты қарастырады. Өнер тарихы өнердің даму жолын дүние жүзілік көлемде тұтас, кейбір елдің немесе жеке дәуірдің өнерін де зерттеп бағалайды. Өнердің белгілі бір түрі немесе бүкіл бір бағыт пен ағымының пайда болу, жетілу – толысу себептерін түсіндіреді.

Көркем сын заманада көркем өнер құбылыстарын қазіргі өнердің жанрлары мен түрлерін, бағытын өнер шеберлерінің шығармалары мен туындыларын талдау жасап, әрі бағалайды.

Өнер құбылыстарының өмірмен, уақыттың идеалдық қатысын адам мүддесі тұрғысынан алып тексереді. Теориялық немесе тарихи мәселелерге арналған теориялық трактат суреттер парызы жөнінде толғаныс, теориялық немесе тарихи - зерттеу жалпы немесе арнаулы еңбектер, мақала немесе баяндама күнделікті көркем өнердің аталған немесе басқа да мәселелерін қамтиды. Шолу–сын немесе этюд тағы да басқа өнертанымның негізгі салалары мен әдеби жанрлары ретінде айтылатын міндеттерді жүзеге асырады. Ғылымның жеке бір саласы ретінде өнертаным қоғамдық және нақтылы ғылымдар тәсілінде қолданады. Көркем шығармалар болғандықтан эстетикалық түйсік және талғам мен танымға көп бой ұрады.

Өнер сыны тарихи теориясы бір–бірімен және эстетикамен тығыз байланысты болып табылады. Қазба жұмыстарын жүргізу және экспедициялар шығару арқылы қалпына келтіру, өңдеу жұмыстан ұйымдастыру, ескерткіштерді анықтау, оларды тіркеу және жүйеге түсіру суреттер мен шығармалар жөнінде мәліметтер жинау, мұражайлық және көркемдік ғылымда, каталогта өмірбаяндық тағы басқа да анықтамалар жасау, суреттердің әдеби мұралары, естеліктері

мен хаттары, макалаларын бастырып шығару сияқты жұмыстар өнертаным ғылымының өрісін кеңейте түседі.

Елбасы Н.Назарбаевтың: “ Мәдени дәстүр қашанда әлеуметтік қайта түлеудің қайнар көзі болып келеді. Өзінің тарихы, мәдени тамырларына қайта оралу – бұл, әрине он процесс...Қазақстанда ұлттық тілді, өнерді, мәдениетті...дамытуға барынша қолдау жасалып отыр ”,- деген сөзі күн тәртібіне қойылған қай проблеманың да он шешімін табуына мүмкіндік барын айғақтайды.

Ата – бабамыздың көркем мәдени мұрасының бір саласы қазақтың сәндік колөнерінің бұйымдары болып табылады. Көркем бұйымдарының өзі тұтыну қажеттігі мен жасалу технологиясына, безендірілуіне байланысты бірін-бірі қайталамайтын дара туынды ретінде қарастырылады. Сондықтан колөнер бұйымдарының көркемдігін балаға менгерту, түйсік, елестету, қабылдау ерекшеліктерімен тығыз байланысты.

Колөнер бұйымдарын қабылдау суретші немесе өнер шеберінің іс-әрекетімен оқушыны таныстыру мен тығыз байланысты.

Суретшінің өткір көзі жай адамдар елеі бермейтін нәзік көріністердің сезімдерін көріп, оның салған бейнелері жан тербейтін терең сырларды, терең толқынды сезімдерді тиімді бейнелеп алады.

Колөнер адамның қиялына әсер етіп, өмірді көркемдеп суреттейді, тағдырлар арасындағы тартылыстарды көрсету арқылы оны әсерлі бейнемен танытады. Сондықтан, колөнерде түрлі көркем бейне, сезім мен сырдың әсері көп болу керек.

Колөнердегі жасалған бұйым адам көңіліне қонымды болмаса, әсерлі шықпайды. Сондықтан ол адам іс – қимылдары арқылы әсерлі әрекеттерімен беріледі. Яғни, әр адамның іс- әрекеті, мінез – құлқы, құпия сыры, қуаныш-реніші, мәңгі өшпес еңбегі, т.б. өнер бұйымы арқылы көрініс табады.

Колөнердегі жасалған көркем бұйым – қоғам, ондағы адамдардың бір-бірімен қарым – қатынасы, адамның табиғатпен байланысы, ой-психикасы, көңіл-күйі, түрлі табиғи құбылыстар әсері ескеріліп жасалады.

Колөнер бұйымдарын қабылдаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Колөнер бұйымдарын қабылдау үрдісі қабылдаудың мақсатына тікелей байланысты болып келеді. Мұндай қабылдау үш түрлі мақсатқа байланысты:

Біріншісі - өнер бұйымдарын әлеуметтік танымдық;

Екіншісі- өнертанымдық;

Үшіншісі – оқулық - өнертанымдық қабылдау.

Колөнер бұйымдарының барлығы бірлік халықтың тұрмысында қолдану мақсатын көздейді, олар тұрмыстағы белгілі - бір мұқтажығынан туындап, сол мұқтаждықты қанағаттандыруды көздейді.

Колөнер бұйымдарының әлеуметтік – танымдық мақсатта қабылдаудың негізгі колөнер бұйымдарының тұрмыстық қажеттіліктерін танумен сипатталады.

Колөнер бұйымдарының өнертану мақсатындағы қабылдау - өнер бұйымдарының форма, түр-түсін, материалын, орындау технологиясын қабылдау бағытын көздейді.

Колөнер бұйымдарын оқулық - өнертанымдық қабылдау өнер бұйымдарының тұрмыстағы қажеттілігі, шығу тарихы, жасанды жолдары, эртономикасы, тұтыну қажеттілігі және форма құрылымы, түр-түсі, жасалған материалын талдау негізгі қабылдау мақсаты көзделеді.

Ғылыми-педагогикалық, психологиялық және өнертанымдық әдебиеттерді саралау мен тәжірибелік – эксперименттік зерттеу нәтижелерін қорыту негізінде колөнер бұйымдарын талдаудың дидактикалық көрсеткіштерін анықтаушы ретінде мыналар алынады:

- Бұйымның көркем мұраға қатынасы;
- Халықтың өнерге қатынасының болуы;
- Халық өнеріне байланысы, көркемдік білім беру мен эстетикалық тәрбие беру мақсаты мен міндеттеріне байланыстылығы;
- Халықтың мәдени дәстүрі ретінде бірізділікпен оқу қажеттігі;
- Колөнер бұйымдарының ұлттық әлеуметтік – психологиялық ерекшеліктері;
- Оқу тәрбиелік мүмкіндіктерінің ерекшеліктері;
- Жеке тұлғаны қалыптастырудағы ұлттық колөнер бұйымдарын қолданудың принциптері қабылдау кезеңдеріне байланысты колөнер бұйымдарымен қарым – қатынасты ұйымдастыру.

Дидактикалық мақсаттарға байланысты колөнер бұйымдарын таңдап аудың көрсеткіштері мыналар болып табылады:

1. Оқу материалы ретінде таңдап алынған сәндік қолданбалы өнер бұйымдарының жоғары көркемдік білім берумен қатар орта білім беру жүйесінің Мемлекеттік стандартының талаптарына сәйкес кетуі;
2. Оқып үйренуге арналған колөнерден алынған оқу материалдарының типтік оқу бағдарламаларының талаптарын қанағаттандыратын болуы;

3. Оқып үйренуге арналған оқу материалдарының, өзінің күрделілігіне байланысты, шәкірттің көркемдік интеллектуалдық дамуына сәйкес болуы;
4. Оқып үйренуге арналған сәндік колөнер материалдарының халықтық көркемдік - мәдени құндылықтарының бірі ретінде, ұлттық өнердің пайда болуы мен дамуы туралы ғылыми - теориялық түсініктер беретін, түсініктерін қалыптастыруға ықпал ететін болуы тиіс;
5. Қазақ колөнері бұйымдарын оқу материалы ретінде оқып үйрену шәкірттердің колөнер бұйымдарын қабылдау дағдыларын қалыптастыруға ықпалы болуға тиіс;
6. Ата - бабалар өнеріне деген жастардың сүйіспеншілігін қалыптастырып, оларды құрметтеп, ұқыпты сақтау қарым - қатынасын қалыптастыру;
7. Сәндік қолданбалы өнер бұйымдарын жасаудың іскерлік пен дағдыларын онан әрі жетілдіру.

Қазақ халқының сәндік қолданбалы өнерін көркемдік білім беру мен эстетикалық білім беру мақсатында қолданудың педагогикалық шарттары болып мыналар табылады:

1. Колөнер бұйымдары туралы ғылыми өнертанымдық түсініктерді меңгеру.
2. Колөнер бұйымдарына ата - баба мұрасы ретінде қалыптастыру.
3. Шәкірттерге колөнер бұйымдарын дұрыс қабылдай білуге, көркемдік ерекшеліктерін көре білуге үйрету.
4. Болашақ мұғалімдерді сәндік колөнер арқылы көркемдік білім мен эстетикалық тәрбие және әдіс-тәсілдерін меңгерту.
5. Қазақ колөнері бұйымдарын студенттердің педагогикалық практикада, курстық, дипломдық жұмыстарда міндетті түрде қолдану.
6. Қазақ колөнері бұйымдарынан материалдарды мектептегі бейнелеу өнері мұғалімінің сабақтары мен тәрбие жұмыстарында қолдану болып табылады.

Зерттеу нәтижесінде колөнер бұйымдарын ұлттық мұра ретінде оқып білу арқылы болашақ мұғалімдердің оқушыларға көркемдік білім беруге деген дайындық деңгейлері анықталды. Олар:

1. Жоғары деңгей;
2. Орта деңгей;
3. Төменгі деңгей болып табылады.

Қазақстан Республикасы Білім туралы заңында білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі ретінде қазіргі таңда жастарды

халықтық тәрбие негізінде оқыту, ұлттық өнердің өркендеуіне жол ашу қажеттігі көрсетілген.

Себебі, өткен тарихтың сын негізінен өткен туынды ұлттық өнер мұралары жас ұрпақтың рухына негіз болып алынып, болашаққа бағыт беріп отырған жағдайда ғана ұрпақ арасында өнер сабақтастығы үзілмеді. Осы тұрғыдан алып қарағанда халықтың дәстүрлі өнерін жинақтап, зерделеу, оның айналасындағы тәлім-тәрбиесі мен тәжірибесі негізінде жас өспірімдердің өнертанымын қалыптастыруда болашақ мұғалімдерді дайындау бүгінгі күннің талабын көрсетеді. Сондықтанда мектептерде тәрбие процесін дидактикалық тұрғыдан қайта қарап, жергілікті халықтың ерекшеліктері мен өнер дәстүрлерін тәрбие үрдісінде қолдану, оқушыларды ұлттық өнердің мүмкіндіктері арқылы рухани қндылықты бағалай білуге үйретудің маңыздылығы арта түсуде.

Қазақ халқының сәндік өнері, өзінің тарихи мазмұны, көркемдік ерекшелігі мен қазіргі даму бағыты бар қолданбалық сипаты бар өнер. Сондықтан мектеп оқушыларын сыныптан тыс жұмыстарда сәндік қолданбалы өнер үлгілерімен таныстыру, олардың қазіргі өндірістің ғылыми техникалық негізін түсінуге, кең ауқымды өнертанымның қалыптасуына әсер етіп, жеке тұлғалық және сапалық қасиеттерін дамыта түсетіні сөзсіз.

Оқушылардың өнермен танысу барысында өнерді тану процесі жүзеге асады. Өнерді біртұтас бірлікте сезініп, қабылдау нәтижесінде оның санасында өнер білімдерінің қоры жиналып, ой-өрісі кеңейеді. Оқушыға ұлттық мәдениетті меңгерту ұлттық өнерді меңгеруден басталуы тиіс. Сондықтан оқушылардың өнертанымын қалыптастыруда болашақ мұғалімдерді дайындаудың ерекше мүмкіндігі сәндік қолданбалы өнер болып табылады. Оқушының өнертанымын қалыптастыруда болашақ мұғалімдерді дайындау, сәндік қолданбалы өнердің түрлерінің, материалдарының, өнер дәстүрлерінің, өнер шеберлерінің, көркем бұйымдардың арасындағы байланыстар мен заңдылықтарды қарапайым да тұжырымды етіп ұғындыруда өнерді тану формалары мен әдістерін меңгеру ерекше. Өнерді тану мен қабылдауда жеке тұлғаның танымдық іс әрекеті теориясы оқушылардың өнертанымын қалыптастыруда болашақ мұғалімдерді дайындаудың негізі болады.

“Ақыл керек, білім керек, күш керек, сол үшеуін асқақтатар іс керек” деген халық макалында қаншама терең ой, кең мағына жатқандығын барша аңғарса керек.

Қорыта айтқанда, келешек жас ұрпақтың тұла бойына сәндік қолданбалы өнер арқылы жастардың өнертаным ғылымының

негіздерін, казактың ұлттық басқа да салт-дәстүрін сіңіре білуіміз керек.

Ұлттық бірлік пен ұлттық намыстың абыройы жолында өнертаным саласына басын бәйгеге тіккен қоғам қайраткерлері көбейе берсін дей отырып, дүниеде нені арман етсең де іздемей қолға түспейді, өнертаным саласы бойынша керегінді іздеу жолында жалықпай сәндік қолданбалы өнер арқылы болашақ ұрпағымызға өнертанымның сан алуан құндылықтарын насихаттау барысында әрбір ұстаз өз міндетін атқара отырып, еренбей еңбек етуі керек.

Алайда, енді тамыр ала бастаған өскен ағашқа су бармаса, құрап қалмауына кім кепіл. Дегенмен қазіргі таңда жастарымыздың Батыс елдерінің мәдениетіне еліктеп, казаки – рухани құндылығымыздың құлдырап бара жатқандығы баршамызға мәлім. Сондықтан өсіп келе жатқан жас жеткіншек ұрпағымызға халқымыздың салт-дәстүрі мен өнертанымын, яғни рухани байлығын жете меңгертіп, сәндік қолданбалы колөнер негізінен жастардың өнертанымын қалыптастыру әрбір ұстаздың жеке парызы болмақ.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы VII- том.
2. “Ұлағат” журналы 2006 жыл № 3.
3. “Ұлағат” журналы 2006 жыл № 2.
4. “Бастауыш сынып” журналы 1999 жыл № 6.
5. Қасиманов С. Қазақ халқының колөнері. Алматы, 1969.
6. Аргынбаев Х. Қазақ халқының колөнері. Алматы, 1987.
7. Әміргазин Қ.Ж. Қазақ халқының колөнері (Темір). Алматы, 1994.
8. Қазақстан Республикасының “Білім туралы” заңы. Қазақстан мұғалімі – Алматы 1992, № 2.
9. Маргулан.Ә.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т.1.Алматы, 1986.
10. Маргулан.Ә.Х. Казахское народное прикладное искусство. Т.1.Алматы, 1987.

В данной статье рассматривается формирование искусствоведения будущих учителей посредством декоративно-прикладного искусства. Автор говорит о необходимости изучения основы науки искусствоведения, традиции казахского народа.

The given article says about the formation of art-knowledge of the future teachers by means of decoratively applied art it tells about necessity of study of a basis of a science of art- knowledge, tradition of the Kazakh people.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 636.064.6:639.212:639.3.043

Днекешев А.К.,
к.в.н., доцент ЗКАТУ им. Жангир хана

Оценка роста и набора массы у разных видов осетровых при бассейновом их выращивании в зимне-весенний период года

В настоящее время наблюдается увеличение объемов искусственного разведения и выращивания ценных пород рыб в Казахстане, особенно осетровых.

Осетр, представитель рода *Acipenser linne*, представлен в Казахстане 5 видами, в том числе к ним относятся русский осетр – *Acipenser guldenstadt Brandt* (бекіре) и шип – *Acipenser nadiventris lovetzky* (пілмай), имеющие товарную ценность при искусственном выращивании.

Русский осетр и шип хотя и представители одного рода, но имеют сильное отличие в описании строения, и поведения в разное время года при их содержании бассейновым методом, особенно в зимне-весенний период выращивания.

У русского осетра форма тела если имеет веретенообразное очертание, то у шипа оно торпедообразное, но тела обоих видов одинаково покрыты пятью рядами крупных острых жучек с радиально-зернистыми полосками. У шипа характерный для этого вида признак - это крупная первая жучка, за что он и назван шипом, и второе сильное отличие от осетра сплошная, непрерывная посередине нижняя губа. Цвет тела у русского осетра в основном серый, у шипа окраска схожа со стерлядью и представлена темно-кофейным цветом [1].

В естественных условиях оба вида осетровых в зимнее время года залегают в зимовальных ямах, занимая определенное положение рылом в сторону течения воды. Уход из ям и выход из

зимнего оцепенения у них происходит в момент таяния льда, и оба вида почти не питаются зимой [2,3,4].

В данной работе представлена сравнительная оценка живой массы русского осетра и шипа, содержащихся в одинаковых условиях в зимне-весенний период года при искусственном их выращивании, как товарную продукцию.

Материалом для изучения послужили 8 особей русского осетра и 6 особей шипа, завезенных в конце декабря 2007 года из Атырауского рыбоводного хозяйства в годовалом возрасте, которых поместили в один бассейн с одинаковыми условиями содержания (рисунок 1).

Бассейн располагался в хорошо отапливаемом помещении, температура воздуха в зимнее время колебалась в пределах $10,1 - 16,4^{\circ}\text{C}$, что составило в среднем в это время года $13,2 \pm 0,14^{\circ}\text{C}$.

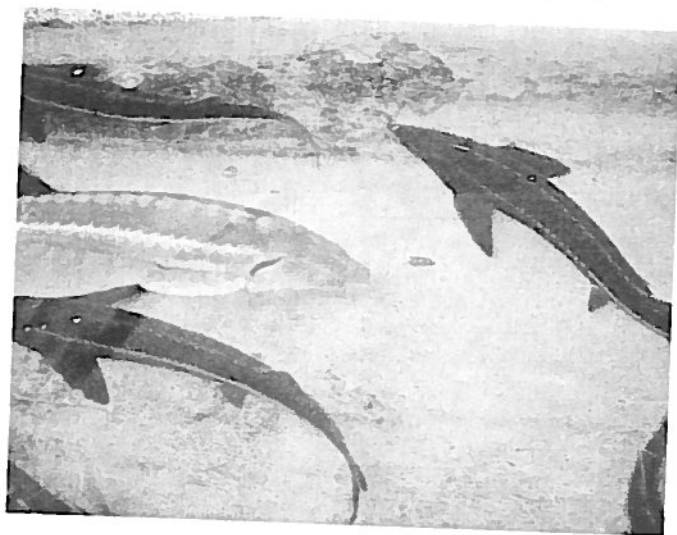

Рисунок 1. Годовалые русский осетр и шипы в бассейне.

В весенние месяцы температура в помещении колебалась в пределах от $13,1 - 20,1^{\circ}\text{C}$, что соответственно в среднем была равна $16,7 \pm 0,40^{\circ}\text{C}$.

Температура воды в зимнее время колебалась от $10,4 - 14,6^{\circ}\text{C}$, что составило в среднем $12,7 \pm 0,70^{\circ}\text{C}$.

Благоприятный кислородный режим - одно из основных требований условия содержания осетровых при интенсивном, бассейновом методе выращивания их до товарной продукции [5.6.7].

Поэтому над бассейном были установлены по 2 флейты под тупым углом и дополнительно по 1 малому насосу. Вода подается в бассейн непрерывно, принудительно одним общим большим насосом через отверстия флейты, которые были просверлены под разными углами для хорошего насыщения кислородом по всей поверхности бассейна. При монтаже один конец флейты был наглухо закрыт колпачком, другой соединен водопадающей сетью с большим насосом.

Вода вытекает через стоки, которые соединены из-под дна бассейна сливной трубой с общим резервуаром воды через многослойный фильтр.

Содержание в воде растворенного кислорода изменялось за весь период наблюдения в пределах 9,02 – 13,6 мг/л. и в среднем составило $11,5 \pm 0,10$ мг/л. Измеряли содержание растворенного кислорода в воде еженедельно оксиметром.

Вначале содержания осетровых рыб кормили специальными осетровыми комбикормами в форме крупки российского производства, затем постепенно в процессе выращивания перешли на измельченное кубиками 1×1 см мясо карповых, в основном карася. Корма давали осетровым рыбам два раза в сутки: утром в 9.00 и вечером в 17.00.

Для изучения особенностей роста живой массы русского осетра и шипа в зимне-весенний период года 2 раза в месяц в день контрольного лова проводили индивидуальное взвешивание рыб на весах типа ВЭУ – 6 – 1/2.

При проведении наблюдения за поведением осетровых в зимние месяцы было замечено, что активную жизнь в основном проявляют русские осетры, которые в ходе плавания занимают всю территорию бассейна, как верхние слои, так и нижние слои водной среды. В результате поедаемость измельченного мяса карповых в среднем за январь составил на 1 особь русского осетра $10,6 \pm 0,20$ г; за февраль $12,4 \pm 0,60$ г.

В то время при наблюдении за поведением шипа в зимние месяцы, мы заметили их почти неподвижный образ обитания в водной среде, и что в основном они занимают нижние слои бассейна, располагаясь друг возле друга полукругом рыло к рыле.

и только при кормлении некоторые особи приходят в движение (рисунок 2).

Поедаемость шипами в зимние месяцы измельченного мяса карповых был равен в среднем $4,8 \pm 0,12$ г.

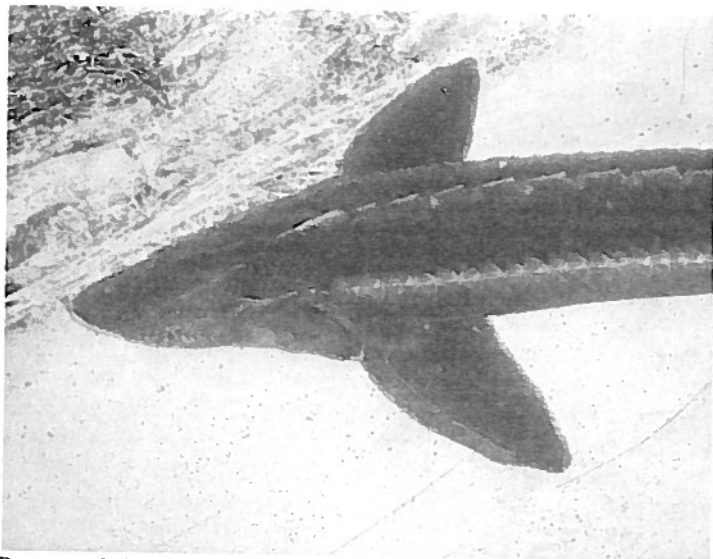

Рисунок 2. Момент движения годовалого шипа в нижних слоях бассейна.

Анализируя данные таблицы №1 видим, что русские осетры за первый зимний месяц выращивания в бассейне в среднем набрали на 109 г. больше, что составило живой вес в среднем по группе $562 \pm 0,14$ г. Шипы в этом месяце прибавили всего лишь в среднем на 51 г., живая масса была равна в среднем $434 \pm 0,17$ г. по группе.

Таблица №1
Сравнительная оценка динамики прироста живой массы осетровых в зимний период года при бассейновом методе выращивания

№	Месяцы	Живая масса (г)					
		Русский осетр			Шип		
		n	lim	$\bar{x} \pm S\bar{x}$	n	lim	$\bar{x} \pm S\bar{x}$
1.	Декабрь	8	420-492	$453 \pm 0,02$	6	357-392	$383 \pm 0,12$
2.	Январь	8	490-525	$562 \pm 0,14$	6	480-450	$434 \pm 0,17$
3.	Февраль	8	580-680	$672 \pm 0,03$	6	465-510	$492 \pm 0,40$

В конце второго зимнего месяца лимит живой массы у русских осетров колебался от 586 – 680 г., что составило в среднем $672 \pm 0,03$ г., у шипов в этом месяце оно было равно в среднем $492 \pm 0,40$ г.

Таким образом, за два зимних месяца в основном хорошо набирали живой вес на 219 г. русские осетры, чем шипы, которые выросли всего лишь за это время на 119 г. при бассейновом содержании.

Таблица №2

Сравнительная оценка динамики прироста живой массы осетровых в весенний период года при бассейновом методе выращивания

№	Месяцы	Живая масса (г)					
		Русский осетр			Шип		
		n	lim	$\bar{x} \pm S\bar{x}$	n	lim	$\bar{x} \pm S\bar{x}$
1.	Март	8	650-760	$738 \pm 0,70$	6	547-601	$584 \pm 0,18$
2.	Апрель	8	710-820	$812 \pm 0,40$	6	620-686	$676 \pm 0,30$
3.	Май	8	793-1105	$1008 \pm 0,03$	6	796-927	$912 \pm 0,04$
4.	Июнь	8	850-1420	$1236 \pm 0,04$	6	920-1223	$1196 \pm 0,02$

В первый весенний месяц хотя и аппетит у русских осетров не снизился, но прирост живой массы уменьшился в среднем по группе на 66 г., у шипов в марте набор живой массы составил 55 г. (таблица №2).

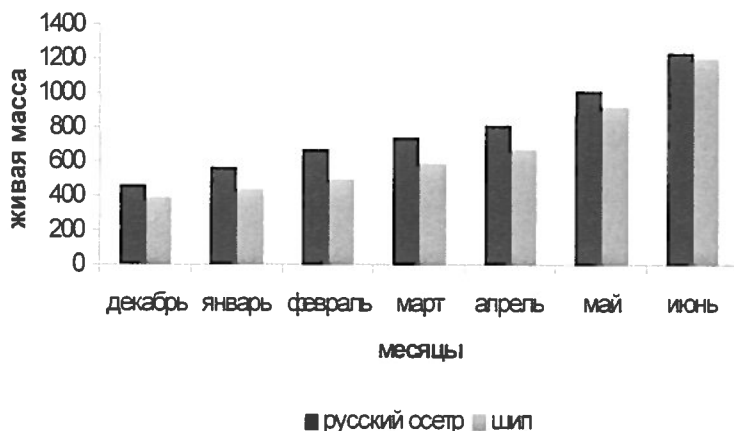
Осетровые в это время вели себя беспокойно, занимая в основном верхние слои бассейна, при этом держали тело в вертикальном положении, и голова располагалась над водой.

Наибольший пик прироста живой массы у осетровых в нашем наблюдении отмечались в конце весны и в начале лета в среднем по группе русских осетров составило в мае и июне: 196 г.; 228 г., у шипов: 236 г.; 284 г.

Как видно, сильный прирост в это время года наблюдается у шипов, и в среднем живая масса в мае составила $912 \pm 0,04$ г., а в июне они уже почти догнали русского осетра, и вес был равен в среднем $1196 \pm 0,02$ г.

Сравнительная оценка динамики прироста живой массы русского осетра и шипа при бассейновом их выращивании в зимне-весенний период года более наглядно показана на диаграмме.

Диаграмма. Сравнительная оценка набора живой массы у осетровых в зимне-весенний период года.

Таким образом, полученные данные свидетельствуют, что в зимний период года хорошо набирают живой вес русские осетры, проявляя активный образ обитания в бассейне. Шипы в это время года при бассейновом содержании ведут малоподвижный образ поведения и набор живой массы меньше на 50%, чем у русских осетров.

В весенний период года более интенсивно живую массу начинают набирать шипы - в 3-5 раз больше чем зимой, в то время русские осетры увеличивают набор живой массы в 2-2,5 раза.

Литература:

1. Привезенцев, Ю.А. Рыбоводство/ Ю.А.Привезенцев, В.А. Власов.- М.: Мир, 2004.- 456 с.
2. Иоганзен, Б.Г. Акклиматизация и разведение ценных рыб в естественных водоемах и водохранилищах Сибири и Урала/ Б.Г.Иоганзен, А.Н.Петкевич, Н.П. Вотинов.- Свердловск.: Средне-Уральское кн. изд-во, 1972.- 286с.
3. Мохаммад Али Йаздани Садати. Выращивание сибирского осетра (*Acipenser baerii* Brand) в бассейнах при астатическом температурном режиме// Рыбоводство и рыбное хозяйство. - 2007. - №5. - С. 16-29.
4. Злоказов В.Н. Разработка биотехники разведения сибирского осетра/ В.Н.Злоказов// Отчет Новосиб.отд. СибНИИРХа.- Новосибирск, 1969.-60 с.
5. Егоров, А.Г. Байкальский осетр/ А.Г.Егоров.- Улан-Удэ: Изд-во СО РАН СССР, 1961.- 122с.

6. Мальцев. С.А. Контроль за состоянием рыб при содержании в бассейнах /С.А.Мальцев. В.П.Шевчук. В.И.Капля // Рыбное хозяйство. - 2005. - №4. - С. 40 –41.
7. Казарникова. А.В. Поддержание здоровья осетровых рыб при выращивании в замкнутой системе водоснабжения /А.В.Казарникова // Рыбное хозяйство.- 2006.- №4.- С. 63 – 65.

Бұл мақалада жылдың қысқы-көктемгі маусымында орыс бекіресі мен пілмайдың бірдей жағдайда алап әлісімен ұстап өсіру кезінде тірілей салмақ қосуына салыстырмалы баға берілген.

The comparative estimation of alive weight set between russian sturgeon and spike while its cultivation by the pool method at identical conditions of maintenance during the winter-spring period of year is given in this article.

В данной статье приводится сравнительная оценка набора живой массы между русским осетром и шипом при выращивании их бассейновым способом одинаковых условиях содержания в зимне-весенний период года.

УДК 340.131:343.6

Курманова Ф.Г.,
Судья Западно-Казахстанского областного суда**Конституционные нормы института суда
присяжных заседателей**

Данная тема является актуальной, т.к. закон « О присяжных заседателях» в Республике Казахстан долгое время обсуждался и вступил в силу 1.01. 07 года. Ответ на вопрос о народном участии в отправлении правосудия был всегда неоднозначным. Однако бесспорно, что отправление правосудия судами с участием народных представителей будет качественно лучше правосудия, совершаемого судьями.

Одним из демократических принципов в судебной системе является общепризнанный принцип организации и деятельности правосудия с участием населения. В мировой судебной практике встречаются различные формы участия граждан в осуществлении правосудия: институт суда присяжных заседателей, существующий в двух основных формах – совместные коллегии с профессиональным судьей или судьями и самостоятельные коллегии суда присяжных, а также институт народных заседателей и институт мировых судей.

Наибольшее распространение получили суды присяжных заседателей. Среди различных форм правовой институционализации института суда присяжных важнейшей является придание им конституционно-правового статуса, что свидетельствует о признании той роли, которую они играют в демократизации судебной системы, обеспечении независимости, беспристрастности. Конституционный статус суда присяжных заседателей более характерен для стран с демократическими традициями.

Если мы вспомним историю, то, к примеру, в Англии суд присяжных появился в конце VII в начале VIII в. В России суд присяжных был учрежден в 60-е годы XIX века, а в 1993 года институт суда присяжных восстановили.

Так, один из выдающихся русских писателей XIX века Ф.М.Достоевский через 10 лет после проведения судебных реформ писал: «Трибуна наших новых правовых судов – решительная, нравственная школа нашего общества и народа, решительный университет». [1]

Несмотря на все сомнения, суд присяжных в России не только устоял, но и получил дальнейшее развитие после принятия и введения в действие нового уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации, который предусматривал, наконец, постепенное распространение суда присяжных на все 89 субъектов Российской Федерации.

Довольно распространено ошибочное мнение об отсутствии традиции суда присяжных в Казахстане, с которым можно согласиться лишь отчасти, так как на части территории нашей страны он был введен незадолго до Октябрьской революции. Идеологи национально-освободительного движения «Алаш» выступали за распространение суда присяжных, за участие в них представительной коренной нации наряду с сохранением и народного суда – суда биев. [2]

Представляет большой интерес сравнительно-правовой анализ конституционных норм, регламентирующих данный институт судебной системы в постсоветских странах со странами Европейского Союза и США. Выбор этих стран обусловлен их влиянием на развитие конституционного права в бывших республиках СССР, а также тем, что именно в них возник и получил свое развитие суд присяжных, прежде всего в США и Великобритании. Необходимо обратить внимание на США как на государство, пропагандирующее идею «справедливого суда» для других стран, а среди других западных стран, оказавших влияние на конституционное развитие стран СНГ, можно выделить Францию, конституция которой стала моделью для президентских стран на постсоветском пространстве.

Участие народа в отправлении правосудия отмечается многими исследователями как характерный элемент конституционного регулирования судебной власти во многих странах Содружества Независимости Государств.

Известный российский правовед В.Е.Чиркин указывает, что важно изучить опыт других стран, т.к. в России в отличие от многих демократических стран, отсутствует высокая степень чувства гражданской ответственности заседателей. [4]

Конституционный статус участия присяжных заседателей в уголовном судопроизводстве в Республике Казахстан имеет важное

значение как гарантия его применения в отправлении правосудия. Отсутствие конституционно-правового регулирования суда присяжных способствует возможности противникам затянуть его введение или отказаться от его применения, так как изменение конституции происходит по усложненной процедуре, в отличие от законов. Конституционное закрепление этого института способствовало во многих странах его сохранению в судостроительстве, несмотря на многочисленные попытки отказаться от него или уменьшить его применение.

Р.Давид, К.Жоффре – Спиноза объясняют факт, что институт присяжных сохранил в США свое значение гораздо больше, чем на своей родине Англии, его конституционным закреплением «невозможно прямо обойти эту конституционную норму; только окольными путями в США удалось добиться ограничения участия присяжных». [5]

Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии считается местом рождения суда присяжных. Необходимо отметить, что в Великобритании отсутствует единый писанный акт, но специалисты по конституционному праву британской конституцией считают совокупность законов судебные решения – прецеденты, обычаи, сложившиеся в практике государственной деятельности и труды крупных ученых – юристов.

Среди других стран Европейского Союза нормы о суде присяжных заседателей имеются в конституциях Австрии, Бельгии, Греции, Дании, Испании, Ирландии, Португалии и Швеции. Нормы о суде присяжных в конституциях всех стран находятся в разделах, посвященных судебной власти, за исключением Швеции, конституция которой состоит из трех основных законов и принципов судостроительства суда присяжных заседателей, изложенных в Акте о свободе печати. [6]

В Конституции РК (1995) была введена новелла в 1998 году об участии присяжных заседателей в судопроизводстве. Так, статья 75 пункт 2 в разделе VII «Суды и правосудие» гласит: «В случаях, предусмотренных законом, уголовное судопроизводство осуществляется с участием присяжных заседателей». [7]

На III съезде казахстанских судей Президент Казахстана Н.А.Назарбаев указал среди приоритетных задач: «Реализовать на практике предусмотренный Конституцией принцип отправления правосудия с участием присяжных заседателей. Начать с тяжких преступлений, по которым предусматривается смертная казнь» [8]. С

этого момента среди ученых-правоведов и судей Казахстана началось обсуждение вариантов введения института суда присяжных.

В Послании Президента РК от 18.02.2005 года говорится о реформе судебной системы и правовой защите граждан. Глава государства говорит, что «в практику уголовного судопроизводства необходимо ввести институт суда присяжных. В этих целях необходимо в 2005 году принять закон «О присяжных заседателях», а также внести изменения и дополнения в Конституционный закон «О судебной системе и статусе судей» и в другие законодательные акты». [9]

14 января 2005 года в Астане состоялось третье, последнее заседание рабочей группы по введению института присяжных заседателей Национальной комиссии по вопросам демократизации и гражданского общества при Президенте РК.

После долгих дискуссий рабочая группа решила заложить в основу законопроекта англосаксонскую модель суда присяжных, которая наиболее по их мнению приемлема для РК.

При принятии нового закона возникает необходимость вносить изменения и дополнения в другие законодательные акты. Был разработан проект закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам участия присяжных заседателей в уголовном судопроизводстве».

Вообще революцией в судебной системе Казахстана называют юристы грядущее введение института присяжных заседателей. Недавно большинство специалистов говорили, что Казахстану более всего подходит континентальная модель. Но мнения в процессе дискуссии разошлись. Англосаксонская модель означает, что присяжные отвечают только на один вопрос: виновен подсудимый или нет, а решение таких вопросов остается за профессиональной судьей.

Определась группа и с необходимым количеством присяжных. Согласно законопроекту их будет 8, 6 из которых будут принимать участие в обсуждении, а 2 будут запасными. Также группа определилась с тем, что участие в суде присяжных – это право, а не обязанность. У судьи действительно сократятся полномочия. Фактически он превратится из вершителя правосудия в модератора. Судья не будет иметь права задавать вопросы сторонам и допрашивать свидетелей. Его функция будет ограничиваться предоставлением слова сторонам и оглашением решения присяжных.

Понятно, что введение института присяжных заседателей – удовольствие не из дешевых. Среди юристов ходит мнение, что

дешевого правосудия, также как и дешевой демократии не бывает. По подсчетам Комитета по судебному администрированию при Верховном суде РК, введение новшества обойдется бюджету в 1,5 миллиарда тенге. Расходы главным образом связаны с перепланировкой помещений и выплатой заработной платы присяжным.

От суда присяжных общество ждет демократизации правосудия. Присяжные руководствуются справедливостью в истинном смысле слова: не пройдя специальной подготовки, не имея юридического образования, они, знакомясь с фактическими обстоятельствами в ходе прения сторон и после напутствия судьи-профессионала, руководствуются здравым смыслом и совестью.

Суд присяжных, кроме того, в значительной мере способствует и развитию состязательности начала судебного разбирательства, ибо исход дела во многом зависит от активности сторон.

Деятельность суда присяжных будет способствовать устранению из суда чиновничьего духа, содействовать росту социальной активности граждан, поднимает их ответственность за судьбы людей в обществе в целом, доверие к суду как суду справедливому. Участие в судебном процессе представителей разных слоев общества и принятия ими ответственности за судьбу обвиняемого, послужит укреплению доверия населения к судебной власти, поднимает имидж ответственного правосудия. Следственные органы вынуждены будут более качественно проводить дознания, зная, что никакой профессиональный судья ни по какому телефонному звонку, уголовное дело, не направить его на следствие – подчеркнул руководитель рабочей группы совещательного органа – Максут Нарикбаев. [10]

В настоящее время дальнейшее развитие судебной системы РК находится на переломном этапе. От того, какая модель суда присяжных будет выбрана, будет зависеть осуществление принципа состязательности и равноправия сторон в судебном процессе, обеспечение реального участия граждан в осуществлении правосудия, уменьшение числа судебных ошибок, усиления независимости судов. Институт суда присяжных заседателей способен покончить с коррупцией и обвинительным уклоном в уголовном судопроизводстве.

Таким образом, исторический и сравнительный анализ конституционализации института суда присяжных заседателей в постсоветских странах, где он только получает развитие в судопроизводстве, в странах с длительными традициями его

применения, показывает важность конституционной институционализации, особенно для первых, т.к. наличие конституционной нормы гарантирует введение суда присяжных в отправлении правосудия как его полноправного участника, обеспечивающего эффективную и независимую судебную власть. Формулировка в основном законе об участии присяжных заседателей в отправлении правосудия не означает на практике обязательного создания совместных коллегий присяжных и судей – профессионалов. В процессе конституционного развития постсоветских стран необходимо обратить внимание на усиление и конкретизацию норм об организации и функционировании института суда присяжных заседателей.

Литература:

1. Достоевский Ф.М.- М. Дневник писателя за 1876 год. Май-Октябрь. Подготовительные материалы. // Полн.собр.соч., Т.23. Л.,1981. с.165.
2. Алаш-Орда. Сб. документов. Алматы. 1992. с.89.
3. Чиркин В.Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт. М., 1998. с.405.
4. Давид Р., Жоффре – Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. – М., 1999. с.290.
5. Конституции государств Европейского Союза – М., 1997.
6. Конституция РК – Алматы. 1998. с.31.
7. Назарбаев Н.А. Чтобы суд означал справедливость. Выступление Президента РК на III съезде судей Казахстана // Казахстанская правда. 2001. 7 июня.
8. Казахстан на пути ускоренной экономической и политической модернизации. Послание Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана // Казахстанская правда. 2005. 19 февраля.
9. Гук И. По стопам англосаксов // Экспресс – К. 2005. 14 января.

Берілген мақалада Қазақстан Республикасы сот отырысы институтын жүргізу мәселесі талқыланады. Қазақстан Республикасында қылмыстық сот өндірісінде сот ісіне қатысушылардың қатысуының конституциялық дәрежесі дұрыс үкім шығаруды қолдану мәселелері баян етіледі. Сонымен бірге, мақалада Еуропалық Одақ және АҚШ сот жүйесі институттарынан мысал келтірілген.

Өлім жазасын ізгілендіру қажет пе?

Өлім жазасы әлемдегі көп елдердің қылмыстық құқығына белгілі, ең бір ертеден келе жатқан жаза түрі. Өлім жазасы – бұл жазаның бірыңғай жүйесіне енгізілген, сапасының ауырлығы бойынша ең соңғы айқындамалық орын алған, теңдесі жоқ ерекше және ең қатал қылмыс жазасы. Өлім жазасының теңдесі жоқтығы және ерекшелігі, қасақана аса ауыр қылмыстарға аз ғана бір шенбер де белгіленеді, өте сирек қолданылады, одан асса қайсы бір сотталғандарға кешірім жасау арқылы орындалмауы мүмкін.

Жазаның ең ауыр және ерекше түрі - өлім жазасы. Ол ықылым заманнан бері қоғамды толғандырып отырған қылмыстық-құқық теориясының ең бір көкейкесті мәселелерінің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасында өлім жазасы адамның өміріне қол сұғатын ерекше ауыр қылмыстар үшін, сондай-ақ соғыс кезінде немесе ұрыс жағдайында мемлекеттік сатқындық, бейбітшілікке және адамзаттық қауіпсіздігіне қарсы қылмыс және ерекше ауыр әскери қылмыстар жасағаны үшін 16 қылмыстың түрлеріне ғана ең ауыр жаза ретінде қолданылуы мүмкін.

Өлім жазасын қарастырған Қылмыстық кодекс баптарының санкциялары баламалы болып келеді. Онда сотқа 20 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру жазасын немесе өлім жазасын немесе өмір бойына бас бостандығынан айыруды қолдануға жол берілген. Өлім жазасы кешірім беру тәртібімен жиырма бес жыл бас бостандығынан немесе өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасына ауыстырылуы мүмкін.

Өлім жазасын қолданудың ерекшелігі сол, бұл тұрғыдағы қылмыстарды қарау облыстық соттың қылмыстық істер жөніндегі алқасының құзыретіне жатады және мұндай істерді қарау екі судья мен 9 алқа бидін қатысуымен жүргізіледі.

Өлім жазасы әйелдерге, сондай-ақ он сегіз жасқа толмай қылмыс жасағандарға және сот үкімі шығарған сәтте алпыс бес жасқа толған еркектерге тағайындалмайды. Сондай-ақ, Қылмыстық кодекстің 69 бабының 5 бөлігіне сәйкес ескеру мерзімінің өтуіне байланысты қылмыстық жауапкершіліктен босатуға негіз табылмаған адамдарға да өлім жазасы тағайындалмайды.

Қазіргі кезде әлем елдерінде өлім жазасын орындаудың 7 түрі қолданылады. Олар асып өлтіру, атып өлтіру, гелиотина, яғни басын шауып өлтіру, газбен тұншықтырып өлтіру, электр столында өлтіру, инъекция, яғни ұлап өлтіру, тас жаудырып өлтіру. Бұрынғы кездерде өртеп өлтіру, қабырғасынан асып өлтіру, жартылай жерге көміп өлтіру, дөңгелекке салып өлтіру, аяқ-қолын төртке бөліп өлтіру, қазыққа отырғызу, аузына қорғасын құю, майға қайнатып өлтіру, т.б. қолданылған. Атып өлтіру (саркебузирование) әскери адамдар мен жоғарғы лауазымды қызметкерлерге ғана қолданылған. Біздің елімізде өлім жазасы тек қана ату түрінде орындалып келді.

XX ғасырдың 70-80-ші жылдарында-ақ дүние жүзілік қауымдастықта өлім жазасын қолдануды қысқартуға және оны кейіндеп алып тастауға қарай бағытталған көзқарастар байқала бастады. 1989 жылғы 15 желтоқсандағы «Халықаралық азаматтық және саяси құқықтар туралы» пактінің екінші факультативті протоколы мен Еуропалық адам құқықтары жөніндегі Конвенцияның №6 протоколы өлім жазасын атып тастауға шақырған, өлім жазасын бейбіт уақытта қолдануға тиым салынған. Еуропа Одағының, Біріккен Ұлттар Ұйымының Үндеуін көптеген елдер қабыл алды. Қазіргі кезде БҰҰ-на кіретін 192 елдің 108-інде өлім жазасы қолданылмайды. Өлім жазасы 84 мемлекетте қолданылады. 18 мемлекетте соғыс кезінде ғана қолданылады, 26 мемлекетте өлім жазасы бола тұрса да 10 жылдан астам уақыт қолданылмайды. 22 мемлекетте өлім жазасына моратория жарияланған. Австрия, Германия, Дания, Франция, Латын Америкасы елдерінде өлім жазасы жоқ. Өлім жазасы Венесуэла елінде 1863 жылы, Колумбияда 1910 жылы, Исландияда 1928 жылы, ал Еуропа елдерінде Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қылмыстық заңдарынан алына бастаған.

ОБСЕ-ге кіретін 55 елдің тек онында өлім жазасы қолданылады. АҚШ-та 50 штаттың 38-інде өлім жазасы қолданылады.

Өлім жазасына үкім шығарудан бірінші орында – Қытай, екінші – Иран, үшінші – Сауд-Арабиясы, төртінші – АҚШ неленеді.

Қылмыстық-атқару заңдарында көрсетілгендей, өлім жазасы Қылмыстық заңының Ерекше бөлімінің баптарында көрсетілген реттерде, жағдайда және ол сотталған «енді түзелмейтін, қоғамға аса қауіпті адам» деп танылғанда қолданылады. Қылмыстық-атқару заңында көрсетілгендей өлім жазасы Президенттің кешірім жасау тәртібімен, жазаны ерекше режимдегі түзеу колониясында өтеу арқылы, өмір бойы бас бостандығынан айырумен немесе 25 жылға бас бостандығынан айырумен ауыстырылуы мүмкін.

Өлім жазасы үкім күшіне енген сәттен бастап, 1 жылдан кейін орындалады. Осы мерзім ішінде үкімді жеңілдететін, сотқа белгісіз жағдайлар ашылған ретте үкім өзгеруі мүмкін. Өлім жазасына сотталған адам жеке адам камерасына орналастырылады және сол камерада тамактанады. Олар сыртқа жарты сағаттан сейілдеуден басқа уақыттарда сыртқа шығарылмайды. Сотталған үкім заңды күшіне енгеннен кейін, Қазақстан Республикасының Президентіне кешірім жасау туралы өтініш жасай алады. Өтінішті бірнеше рет беруге құқылы.

Өлім жазасы жария етілмей, ату жолымен орындалады. Өлім жазасын орындау кезінде прокурор, жазаны атқарушы мекеменің қызметкері және дәрігер қатысады. Сотталғанның өлгенін дәрігер куәландырады. Жазаны атқарған органның әкімшілігі, үкім шығарған сотқа және сотталғанның жақын туыстарының біріне өлім жазасының орындалғаны туралы хабарлайды. Мәйіттің жерленген жері туыстарына үкім орындалғаннан кейін 2 жыл өткен соң хабарланады. Өлім жазасына кесілген адамның мәйіті туыстарына берілмейді.

Көптеген елдерде өлім жазасы бірден бір негізгі жаза ретінде қолданылған. Ресейдің 1614 жылғы Қылмыстық Уложениясында (заңдар жинағы) 64 бапта, 1-ші Петрдің әскери артикулы мен басқада құқықтық актілерінде - 123 жағдайда өлім жазасы көзделген. Англияда 220 түрлі қылмысқа өлім жазасы қолданылған кездер де болған.

Өлім жазасы ұрлық, тонау, қарақшылық, алаяқтық, жала жабу, өртеу, т.б. қылмыстарға да қолданылған, бірақ бұдан қылмыс саны азаймаған, жойылып кетпеген.

Замандастарының көрсетуіне қарағанда Алексей Михайлович патшалық құрған кезінде бірнеше жыл ішінде 7 000 адам, ал кей кезде бір күннің ішінде 150 адамға дейін өлтірілген, ал І Петр кезінде адамдар жүздеп өлтірілген. 1698 жылы тек бір ай ішінде І 166 адамға өлім жазасы қолданылған. XVI ғасырда Еуропа да Ресейден қалыспаған. V Карл кезінде Германияда 100 мыңға жуық адам өлтірілген. Тек бір ғана судья фон Карпцов өлім жазасына 20 мың үкім шығарған.

Ол кезде өлім жазасы әртүрлі санатқа бөлініп қолданылған:

- 1) қарапайым немесе кәдімгі (басын кесу, асу, суға батыру);
- 2) сараланған немесе ауырлатылған адам өлтіру – оған өртеу, өңешіне қорғасын құю, төртке бөлу, дөңгелекке салу, нығына дейін жерге көміп қорлап өлтіру, қазыққа отырғызу және т.б.

Ресейде І4 Петр кезінде адам өлтірудің үш түрі:

- 1) аркебузирование немесе атып өлтіру – тек әскери адамдарға қолданылған;
- 2) басын кесу – плахада (кезінде ағаш) канжармен басын шабу арқылы;
- 3) дарға асу.

Бүгінгі жана қоғамда қоғам пікірі өлім жазасын жақтайтындар және оған қарсылар болып екіге бөлініп отыр. Өлім жазасына қарсы пікір айтушылардың аргументтері төмендегідей болып келеді:

- Өмір адамның абсолюттық, яғни табиғи құқығы, оны ешкім де шеттете алмайды. Мемлекет өмір берген жок, ол оны ала да алмайды.

- Өлім жазасын қолданған мемлекет өз азаматтарына адамды өлтірме деп айта алмайды. Мемлекет адамды өлтірудің емес, өлтірмеудің үлгісін көрсетуі керек.

- Өлім жазасы көпшілікті қорқыту үшін, яғни қылмыстылықтан сақтандыру мақсатында қолданылатын болса, онда ол мақсатқа жетіп отырған жок, біріншіден тағайындалған өлім жазасы көп уақытқа созылып, мәні жойылып барып орындалады; екіншіден қоғамнан жасырын орындалады. Ол орындалды ма, жок па, ешкім білмейді, көпке әсер етпейді. Сондықтанда өлім жазасы өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасымен ауыстырылуы қажет.

- Өлім жазасы қылмыскердің сазайын тартқызу мақсатында қолданылатын болса, онда ол талион заңдылығы «қанға қан, жанға – жан» болғаны. Қазіргі Қазақстан Республикасының қылмыстық құқық теориясында жаза ондай мақсатты көздемейді, жаза өш алу үшін емес, түзеу үшін қолданылуы тиіс.

- Өлім жазасы қылмыстық-құқықтық принциптері мен жазаның мақсатына сай келмейді. Сондықтан да өлім жазасы айыпкерге жазаны жеке-дара қолдану қағидасын, яғни істеген қылмысының қауіптілік дәрежесіне байланысты қолдануға жол бермейді. Мысалы, екі адамды өлтір, он адамды өлтір - бір ғана өлім жазасы.

- Өлім жазасы сот тергеуінің кездейсоқ қателігін түзеуге жол бермейді.

Ал өлім жазасын қолдайтындардың аргументтері мыналар:

- Қылмыскер өзінің іс-әрекетінің нәтижесінде келтірілген зардапқа сай зардап шегуі қажет, яғни сазайын тартуы қажет, яғни мемлекеттің тарапынан қанды кек ережесін қолдануы.

- Адам өлтірушілер түзілмейді, енді олар қоғамға аса қауіпті, олар адам емес.

- Өлім жазасы қоғамда жеке және жалпы сақтандыру (превенция) ролін атқарады.

- Өлім жазасын өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасымен алмастырса оларға мемлекеттің көп қаржысы кетеді. Ол қаржы сол адам өлтірушінің жәбірленушілерінің есебінен, яғни халықтан жиналған салықтан құралады.

Менің ойымша, өлім жазасы мемлекеттің өз азаматтарының заңға қарсы істеген іс-әрекетіне заңды түрде істеп отырған қылмысы. Оның адам өлтіруден не айырмашылығы бар? Өлім жазасы - Қазақстан Республикасының Қылмыстық заңнамасы қағидаларының біріне де сай келмейтін ерекше қатал, адам затына тән емес жазаның түрі. Оның қоғамға ешқандай тәрбиелік мәні жоқ, онды максатқа жетпейтін зұлмат құрал. Табиғат берген адам өмірін алуға ешбір құқығы жоқ, ол қатыгез, бейшара мемлекет. Қылмыстылықты жоямын, болдырмаймын деген мемлекет қылмыскердің әдіс-тәсілдерін емес, ғылыми, өркениетті әдістер мен құралдарды қолдануы тиіс. Сондықтан да шынайы демократиялық, құқықтық мемлекеттер өлім жазасынан бас тартулары тиіс деп білемін.

Қазақстан Республикасы қазір өз тәуелсіздігін алып, өзін демократиялық, құқықтық мемлекет деп жариялады. Біріккен Ұлттар Ұйымына, Еуропадағы қауіпсіздік пен келісім ұйымына, т.б. ұйымдарға толық мүшесі болып кірді. Қазақстанның әлем алдындағы беделі барған сайын арта түсуде. Бәсекеге барынша қабілетті дамыған 50 елдің қатарынан көріну күрделі болса да шешімін табатын міндет. БҰҰ және Еуропадағы қауіпсіздік пен келісім ұйымының жалпыға бірдей жұрт таныған халықаралық заңдарына және Қазақстан Республикасының Конституциясына сай Қазақстанда құқықтық реформалар жүзеге асуда. Осыған орай қылмыстық саясатты ізгілендіру жүргізілуде. Адамзат тарихының тәжірибесі көрсетіп отырғандай, қоғамдағы қылмыстылыққа тек қатан жазалау арқылы әсер ету, оны болдырмау мүмкін емес. Одан ешбір елде қылмыстылық жойылған да, азайған да жоқ.

Үреймен, қокан-лоққымен, лаңкестікпен жеңіске жетемін деп ойлайтын мемлекет алданады. Уақытша ғана әсер ету ешқашан да мәңгілік үстемдікке апармайды. Мәңгілік үстемдікке тек әділеттілікпен, рақымшылық, ізгілік, келісім негізінде ғана жетуге мүмкін. ҚР Қылмыстық заңындағы рақымшылық және кешірім жасау, өлім жазасының баламасы ретінде өмір бойы бас бостандығынан айыру жазасының болуы ізгілікке бағытталған қадамдардың бірі болып отыр.

Қоғамды демократиялауда және қылмыстық заңды ізгілендіру жолындағы Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы

17 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасында өлім жазасына мораторий енгізу туралы» Жарлығы маңызды қадам болып табылады.

«Мораторий» латынның – ақырындатушы, кейінге шегеру, тоқтатып тастау деген ұғымды білдіреді екен. Ал, өлім жазасына мораторий деген сөз өлім жазасы қылмыстық заңда сақталады, сот үкімімен тағайындалады, бірақ орындалуы белгісіз бір уақыттарға тоқтатыла тұрады дегенді білдіреді.

«Қазақстан Республикасының Қылмыстық, Қылмыстық іс жүргізу және Қылмыстық-атқару кодекстеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2004 жылғы 10 наурыздағы Қазақстан Республикасының Заңы өлім жазасын орындауға мораторий енгізуге байланысты Мемлекет Президентінің Жарлығын іске асыруға бағытталды. Көрсетілген Заң актілері мораторийдің барлық кезеңінде өлім жазасы үкімі орындалуын тоқтата тұруы көзделді. Дегенмен өлім жазасының өзі қылмыстық жазаның түрі ретінде алынып тасталмайды. Бұдан былай мораторий күшіне кезіккен тұлғалар бас бостандығынан айырылып, жазасын өтеп жатқан басқа сотталғандардан бөлек түрменің жеке камераларында белгісіз мерзімге ұсталады.

Мораторийдің өзі мерзімсіз, сондықтан да қажеті болған жағдайда күші жойылуы мүмкін.

Өлім жазасын ізгілендіру туралы айтыла калса көптеген ғалымдар мен заңгерлер «Бұл батыс елдері бастаған инабатты үлгі», дейтіндері бар. Бұл дұрыс емес, батысымыздың бетке ұстар айбаты АҚШ-тың өзі жазаның бұл түрінен қол үзбей келеді, оның 38 штатында өлім жазасы қолданылады. Өлім жазасын шектеуді қазақ тарихында бұдан үш ғасыр бұрын ел қамын өз қамынан бұрын ойлаған қазақтың билері өмірге әкелген Төле би, қаз дауысты Қазбек би мен Әйтеке би өз Тәуке ханның тұсында бытыраған елдің басын біріктіру үшін «Жеті Жарғы» заңын дүниеге әкелгені белгілі. Осы «Жеті Жарғыда» өлім жазасы барынша жеңілдетіліп, оған балама жаза қолданыла бастаған. «Қанға - қан» қағидасы жойылып, енді оның орнына құн төленіп, айып кесілетін болған.

Құн мөлшері 1000 қой немесе 100 түйе, не болмаса 1000 динарға тенестірілген. Әйел адамның құны – ер адам құнының жартысына тең. Құнды бүкіл рулары бірігіп төлеген. Жазаны көп болып бөлісудің тәрбиелік те маңызы болған. Өйткені әр ру өз арасында қанды қолдың болмауын қадағалаған. Осындай қауым болып аса зор жауапкершілік ұлттық сипаттың жақсы бір көрінісі іспеттес. Бір қылмыс үшін бүкіл рудың жауап беруі, сол руға өз тәртіптерін нықтай түсуді жүктеген. «бүлінген ел» аталмауынан сақтандырған. Осындай дәстүр

Жапонлыктарда да бар көрінеді. Сол себепті Жапонияда қылмыс жасау Англиядағыдан 3 есе, Германиядан 4 есе, АҚШ-тан 5 есе аз. Бұл да біздің қоғамды ойландыратын жәй. Шын мәнінде бұл Тәуке ханның тұсында қабылданған «Жеті Жарғының» казак қоғамында алған орны мен маңызы зор болғаны белгілі. Әдет-ғұрып заңдары топтастырылған бұл жинақтың көптеген жөн-жобалары ХХ ғасырдың басына дейін орыс бодандығына түспестен бұрын казак арасында өз күшін жоймай келген. Сондықтан да өлім жазасын ізгілендіру казак қоғамында бұрын да сілкіністер туғызуы мүмкін дегеннен қауіптенуге болмайды. Ата-баба салт-дәстүрі мен заңдарына теренірек үнілгеннен, оның кейбір жағымды жағын өз заңдарымызда қолдансақ ешбір зиян шекпейміз. Заң деген сол елдің, сол халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын әлеуметтік, экономикалық, психологиялық, тіпті экологиялық жағдайларын ескере отырып қабылдануы шарт. Бізде Еуропаның канондарына еліктеушілік басым, ол қандай нәтеже беретінін ойлана бермейміз.

Өлім жазасына мораторий енгізу еліміздегі қылмыстылыққа, соның ішінде өлім жазасы көзделген аса ауыр қылмыстарға айтарлықтай әсер еткені байқалмайды. Бұны Батыс Қазақстан облысының қылмыстық статистикасынан көруге болады.

Мысалы:

- 2003ж. - жалпы қылмыстылық - 4 841, оның ауыр, аса ауыр түрлері - 1 202, адам өлтіру мен оған оқталу - 98 факті болса;
- 2004ж. - жалпы қылмыстылық - 5 445, аса ауыр, ауыр - 1 393, адам өлтіру мен оған оқталу - 115;
- 2005ж. - жалпы қылмыстылық - 5 701, аса ауыр, ауыр - 1 337, адам өлтіру мен оған оқталу - 90;
- 2006ж. - жалпы қылмыстылық - 5 596, аса ауыр, ауыр - 1 330, адам өлтіру мен оған оқталу - 74 болып отыр.

Осы жылдары облыс бойынша өлім жазасына бір ғана үкім шығарылған. Бұның өзі қоғам өлім жазасынсыз да қалыпты өмір сүре алатындығын көрсетеді. Бірақ кейбір криминологиялық зерттеулер нәтижелері өлім жазасын қылмыстық заңнан алып тастауға біздің қоғам мүшелерінің психологиясының әзір еместігін білдіреді. Ол халық санасында пісіп-жетілуі тиіс. Демократиялық, құқықтық мемлекетте биліктің бірден-бір көзі - халық болғандықтан және заң ережелері халықтың еркін білдіретіндіктен, бұл жағын да ескермеуге болмас.

Аталған қадам Қазақстан Республикасының ізгілік қағидасына бейімділігін, Конституцияда көрсетілгендей, мемлекеттің ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі екендігін растайды.

Болашақта шынайы демократиялық, әлеуметтік, зайырлы, құқықтық мемлекеттің белгісі ретінде өлім жазасы қолданыстан мүлдем алынып тасталса, адам құқықтары шын мәнісінде асқақтаған мемлекеттер қатарынан көрінуге мүмкіндіктер туар еді.

В данной статье автор анализирует эффективность такого вида наказания как смертная казнь. При этом свои выводы он основывает на анализе истории развития этого вида наказания и на современных статистических данных по его применению. Также автором рассматривается вопрос о моратории на исполнение смертной казни и перспективы дальнейшего развития наказания в виде смертной казни.

20 сентября 2007 года в ЗКГУ им. М. Утемисова состоялась Республиканская научно-практическая конференция на тему **«Вопросы развития исторической науки и образования в Западном Казахстане: поиски и проблемы»**, посвященная 60 – летию доктора исторических наук, академика **Т.З. Рысбекова**.

Цель конференции – рассмотрение проблем становления и развития историографии Западного Казахстана, методологии и методики Отечественной истории, региональные особенности истории Западного Казахстана в современном контексте.

Были обсуждены проблемы системы образования в Казахстане, историко-культурные аспекты культурного наследия, тенденции развития гуманитарной науки. Особое внимание было уделено археологическим и этнографическим исследованиям Западного Казахстана, героическому прошлому Младшего жуза.

Работа проходила по следующим секциям:

Секция 1: История

Секция 2: Археология - Этнография

Секция 3: Литература и языковедение

Секция 4: Педагогика

Секция 5: Искусство. Музыка

Секция 6: Экология. Туризм

Секция 7: Философия и политология.

На пленарном заседании выступили Омарбеков Т.О. – д.и.н., профессор КазНПУ им. Абая (Алматы); Аманжолова Д.А. – д.и.н., профессор, академик РАЕН (Москва); Тасмагамбетов А.С. – к.и.н., доцент (ЗКГУ им.М.Утемисова); Асылбеков М.Х. – д.и.н., профессор, академик НАН РК выступил на пленарном заседании в режиме on-line.

В работе конференции также приняли участие видные ученые, историки Абжанов Х.М. – д.и.н., профессор ЕНУ им. Л.Гумилева (Астана); Исмаилов А.И. – д.и.н., профессор, заслуженный деятель РК ЮКГУ им. М.Ауезова (Шымкент);

Каражанов К.С. – д.и.н., профессор (Алматы); Мухтар А.К. – д.и.н., профессор, Атырауский гос.университет им. Х. Досмухамедова; Ешмуратов А.М. – к.и.н., доцент (Павлодар).

Для участия в работе конференции было принято 222 доклада из различных городов Казахстана и России: Москвы, Ульяновска, Оренбурга, Алматы, Астаны, Актобе, Атырау, Актау, Караганды, Костаная, Кызылорды, Павлодара, Шымкента.

Программа работы конференции была очень насыщенной и содержательной.

По итогам работы пленарного заседания и секций были выработаны рекомендации. Готовится к выпуску сборник по конференции.

Korvetu

[illegible]

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ҒЫЛЫМИ ХАБАРЛАМА

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

Мухлисова З.К. - Интеграция Казахстана в ЦАР.....3

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абдуллаев Н.А. - Толерантность и общественное согласие – основа сильной государственности.....	11
Ә.Б. Аман - Соғыстан кейінгі кезеңдегі Батыс Қазақстан ауыл тұрғындары: саны, ұлттық құрамы және жыныстық – жастық құрылымы.....	19
Ұ.Т. Ахметова - Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссиясындағы И.А.Кастаньенің қызметі.....	25
Б.С. Боранбаева - Ғұмар Қараш шығармаларындағы әлеуметтік мәселелер..	32
С.М. Гиззатов - 1845-1854 жылдардағы Бөкей Ордасындағы салық жүйесі және әлеуметтік жағдай.....	41
Есетов Н.Е. - Социальное положение Актобинской области во второй половине XIX – начале XX вв.....	45
Кожакметова Г.К. - Роль транспортных коммуникаций в формировании регионального торгового рынка Западного Казахстана и Южного Урала в XIX веке.....	50
Қ. Сүлейтұлы - Атырау баспасөзінің қысқаша тарихынан.....	55
А.Т. Мәден - Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Батыс Қазақстанның қала халқындағы этнодемографиялық үрдістер.....	62
Ж.Д. Мұстафина - Әскери губернаторлардың әлеуметтік сипаты (Торғай облысының материалдары бойынша).....	73
Т.З. Рысбеков - Кіші жүзді мемлекеттік біріктіру жолындағы Арынғазы ханның ролі.....	79
Рысбекова С.Т. - Социально-демографический портрет региональной интеллигенции (На материалах Западного Казахстана 1959 – 1989 гг.).....	87
Фризен Д.Я. - Проблема развития скотоводства в Западном Казахстане в начале XX века.....	93
С.С.Сағындықова - Үлкен Жезказған байлығы	96
С.Смағұлова - Ресми билік органдары мен ұлттық басылымдар арасындағы қарым-қатынас.....	100

Тасмагамбетов А.С. - Из истории возникновения православного миссионерского общества в Российской империи.....	112
Ү. Төлегенқызы - Э.А.Эверсман - Каспий өңірін зерттеуші.....	117
З.Г. Шарафутдинов - Саяси жағдай және ұлттық ұстаным.....	122
Ж.А. Шауқенов - Торғай аймағының бас қаласының тарихы.....	126
Шинтемирова Б.Г. - Особенности исторического взаимодействия народов стран СНГ.....	131

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Г.С. Алашбаева - ӨТЕБАЙ КАНАХИН ПРОЗАСЫ: ӨМІР ШЫНДЫҒЫ (ауыл суреті және соғыс тақырыбы хақында).....	145
Ұ.Р. Ержанова - Тілдік- құрылымдық саты.....	151
Игнатъева Е.Н. - Современное интервью: к проблеме жанровой классификации.....	156
И.Қоспағанбетова - ІШКІ ШЕШІМ (Смағұл Елубайдың «Жалған дүние» романындағы кейіпкерлер психологиясы).....	163
Овчинникова С.В. - Функция слов с геометрической семантикой в выражении внутренней архитектуры новеллы Эдгара Алана По «ЛПІ ЕЙЯ».....	167
Опря О.В. - Женские образы в творчестве В.И.ДАЛЯ 30 – 40 гг.ХІХ в..	174
Сагингалиева А.О. - Богоборческий мотив и право на любовь в балладной поэзии И.В. Гете «КОРИНФСКАЯ НЕВЕСТА».....	179
Р.Б. Таскымбаева - «ОҒЫЗНАМА» шежіресіндегі әлеуметтік-тәлімдік ойлар.....	185
Б.Ө. Жексенгалиев – Фонетикалық терминдер жүйесін калыптастырудағы игі дәстүр туралы /казак тілінің дыбыстық жүйесі терминдерінің жасалу, қалыптасу тәжірибесінен/.....	190

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Демеуова Н.К. - К истории системы повышения квалификации педагогических кадров.....	194
Құзьминчева А.Е., Мырзина Н.В., Жұсупқалиева Г.К. – Научные исследования на кафедре физики.....	199
Л.Қ. Өмірзақова - Музыка-педагогикалық факультеттердегі студенттердің хормен жұмыс іс-әрекетінің қалыптасуы.....	205
Усачёв С.А. - Проблема отбора и прогнозирование в детско-юношеском спорте.....	209

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ИСКУССТВОВЕЧЕСКИЕ НАУКИ

Қ.Ералпин, Б.Қасымбекова - Сәндік қолданбалы өнер
арқылы болашақ оқытушылардың өнертанымын қалыптастыру.....214

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Днекешев А.К. - Оценка роста и набора массы
у разных видов осетровых при бассейновом их
выращивании в зимне-весенний период года221

ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Курманова Ф.Г. - Конституционные нормы
института суда присяжных заседателей.....228

Ж.Н. Набиев – Әдім жазасын ізгілендіру қажет пе?.....234

Ғылыми өмір - Научная жизнь.....242

Біздің мерейтой иелері - Наши юбиляры.....244

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ! ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на диске 3,5 (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 14-го, 1,5 интервалом и графикой на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и шифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисунковом тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе, номер УДК, внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы высококвалифицированными специалистами в соответствующей отрасли наук), резюме (статья, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском или английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском или английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

БКМУ ХАБАРШЫСЫ

*Тарих, филология, педагогика,
энергетика, жаратылыстану,
заңтану ғылымдары*

Ғылыми журнал.

*2000-шы жылғы шығарыс бастады.
Қазақстан Республикасының Мәдениет,
ақпарат және қоғамдық келісім министрлігіне
тіркеліп, 2000 ж. 9 тамызынан
№1432-Ж құқығы берілген*

ВЕСТНИК ЗКГУ

*Исторические, филологические,
педагогические, искусствоведческие,
естественные, юридические науки*

Научный журнал.

Издаётся с 2000 года

*Зарегистрирован Министерством культуры
информации и общественного согласия*

Республики Казахстан.

Свидетельство № 1432-Ж

от 9 августа 2000 г.

Редакторы-Редактор:

Р.Р. Құжасалиева

Корректоры-Корректор:

Г. Шынтөмирова

Материалдарды

компьютерге беттеген

Верстка и изготовление

оригинал-макета

А.Абдуллина, Д.Тулупова,

Б. Мустаханова

Баспа 25.09.2007 ж. қол қойылды.

Офсет қағазы. Көлемі 15,5 б.т.

Таралымы 550 дана. Тапсырыс № 15

Бағасы келісім бойынша

Подписано в печать 25.09.2007 г.

Формат А4. Бумага офсетная

Объем 15,5 печл

Тираж 550 экз. Заказ № 15

Цена договорная

М.Әтемисов атындағы Батыс Қазақстан

мемлекеттік университеті, 2007

090000, Орал, Сарайшық көшесі, 34

т.50-76-52

Западно-Казахстанский государственный

университет им. М.Әтемисова, 2007

090000, Уральск, ул.Сарайшык, 34

т.50-76-52

